

OPEN SOCIETY INSTITUTE
EU MONITORING AND ADVOCACY PROGRAM
EDUCATION SUPPORT PROGRAM
ROMA PARTICIPATION PROGRAM

Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome

Monitoring izvještaj

CRNA GORA

2007.

OPEN SOCIETY INSTITUTE
EU MONITORING AND ADVOCACY PROGRAM
EDUCATION SUPPORT PROGRAM
ROMA PARTICIPATION PROGRAM

Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome

Monitoring izvještaj

CRNA GORA

2007.

Izdavač

OPEN SOCIETY INSTITUTE

Október 6. u. 12.

H-1051 Budapest

Hungary

400 West 59th Street

New York, NY 10019

USA

© OSI/EU Monitoring and Advocacy Program, 2007

Sva prava zadržana.

Zaštitni znak i autorska prava © 2007 Open Society Institute

EU MONITORING AND ADVOCACY PROGRAM

Október 6. u. 12.

H-1051 Budapest

Hungary

Internet sajt

<www.eumap.org>

Knjiga se može naručiti od EU Monitoring and Advocacy Programa:

eumap@osi.hu

Prevod

Milica Kadić - Aković

Vesna Bulatović

Tanja Luburić

Dizajn i priprema za štampu

Lutrex d.o.o.

Štampa

Lutrex d.o.o.

Sadržaj

Zahvalnica	5
Predgovor	9
Uvodna riječ	13
Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome - Opšti pregled	15
Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome u Crnoj Gori	79

Zahvalnica

EU program za monitoring i zastupanje (EUMAP) Instituta za otvoreno društvo želi da istakne primarnu ulogu sljedećih pojedinaca prilikom istraživanja i izrade nacrtu datih izvještaja o monitoringu. Konačnu odgovornost za sadržaj izvještaja snosi EUMAP.

EUMAP-ov izvještaj „Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome”

Timovi za izvještavanje po državama:

Bugarska

Krassimir Kanev	Autor izvještaja	<i>Bugarski helsinški komitet</i>
Iossif Nounev	Konsultant	<i>Državni ekspert u Ministarstvu obrazovanja i nauke</i>
Evgeni Evgeniev	Istraživač	
Teodora Krumova	Istraživačica	<i>Centar za interetnički dijalog i toleranciju Amalipe</i>

Hrvatska

Petra Hobljaj	Autorka izvještaja	<i>Centar za strategiju i razvoj</i>
Ivana Batarelo	Konsultantkinja	<i>Filozofski fakultet, Zagrebački univerzitet</i>
Brigita Bajrić	Istraživačica	<i>Udruga Romi za Rome, Hrvatska</i>
Irena Sokac	Istraživačica	<i>Obdanište „Pirgo”, Čakovec</i>
Borislav Djermanović	Istraživač	<i>Kulturno-umjetničko društvo „Darda”</i>

Mađarska

Lilla Farkas	Autorka izvještaja	<i>Fondacija „Šansa za djecu”</i>
Szilvia Németh	Stručnjakinja za obrazovanje	<i>Mađarski institut za istraživanje i razvoj u obrazovanju</i>
Attila Papp	Istraživač	<i>Mađarska akademija nauka /Institut za istraživanje etničkih i nacionalnih manjina</i>
Julianna Boros	Istraživačica	<i>Sociolog politike</i>
Zsófia Kardos	Istraživačica	<i>Kopint-Datorg Zrt.</i>

Makedonija

Goran Janev	Autor izvještaja	<i>Institut za sociološka, politička i pravna istraživanja</i>
Anica Dragović	Stručnjakinja za obrazovanje	<i>Institut za sociološka, politička i pravna istraživanja</i>
Redzep ali Cupi	Istraživač	<i>Romaversitas</i>
Ibrahim Ibrahim	Istraživač	<i>Evropski centar za pitanja manjina – romski program</i>
Sabina Mustafa		<i>Fondacija Instituta za otvoreno društvo – Makedonija</i>

Crna Gora

Tamara Srzentić	Autorka izvještaja	<i>Fondacija Institut za otvoreno društvo – Predstavništvo Crna Gora</i>
Miloš Bešić	Stručnjak za obrazovanje	<i>Centar za demokratiju i ljudska prava</i>
Nada Koprivica	Istraživačica	<i>NVO „SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja”, Nikšić</i>
Fana Delija	Istraživačica	<i>Romska aktivistkinja, NVO „Centar za romske inicijative”, Nikšić</i>

Rumunija

Florin Moisă	Autor izvještaja	<i>Resursni centar za romske zajednice</i>
Catalina Ulrich	Stručnjakinja za obrazovanje	<i>Univerzitet u Bukureštu, Fakultet za psihologiju i obrazovanje</i>
Mihaela Gheorghe	Istraživačica	<i>Romska aktivistkinja/ nezavisna konsultantkinja</i>
Madalin Morțeanu	Istraživačica	<i>Romani CRISS</i>

Srbija

Jadranka Stojanović	Autorka izvještaja	<i>Fond za otvoreno društvo, Srbija</i>
Aleksandar Baucal	Stručnjak za obrazovanje	<i>Beogradski univerzitet, Odsjek za psihologiju</i>
Ljiljana Ilić	Istraživačica	<i>Društvo za unapređenje lokalnih romskih zajednica / Centar za prava manjina</i>
Slavica Vasić	Istraživačica	<i>Dječji centar „Mali princ”</i>
Nataša Kočić Rakočević	Istraživačica	<i>Romska aktivistkinja, trenutno angažovana u REF-u</i>

Slovačka

Katarína Šoltésová	Autorka izveštaja	<i>Nezavisna konsultantkinja</i>
Elena Gallová Kriglerová	Saradnica	<i>Centar za istraživanje etniciteta i kulture</i>
Stano Daniel	Istraživač	<i>Institut za javnu politiku za Rome</i>
Miroslava Hapalová	Istraživačica	<i>NVO "Pre pindre"</i>

EUMAP**Tim projekta**

Katy Negrin	<i>Menadžerka projekta</i>
Mihai Surdu	<i>Konsultant za obrazovanje</i>
Christina McDonald	<i>Stručnjakinja za obrazovanje</i>
Alphia Abdikeeva	<i>Urednica</i>

Menadžment Programa

Penelope Farrar	<i>Direktorka programa</i>
Miriam Anati	<i>Pomoćnica direktorke programa</i>
Andrea Gurubi Watterson	<i>Koordinatorica programa</i>
Joost Van Beek	<i>Menadžer internet sajta</i>
Csilla Tóth	<i>Asistentkinja na projektu</i>
Matt Suff	<i>Redaktor</i>
Sergey Shabanov	<i>Administrator sajta</i>
Ágnes Vilmos	<i>Lektorka</i>

Predgovor

Program za monitoring i javno zastupanje (EUMAP) Instituta za otvoreno društvo (OSI) vrši monitoring pitanja iz oblasti ljudskih prava i vladavine prava širom Evrope, u saradnji sa lokalnim NVO-ima i organizacijama civilnog društva. EUMAP-ovi izvještaji naglašavaju značaj monitoringa od strane civilnog društva i podstiču direktan dijalog između vladinih i nevladinih subjekata o pitanjima koja se tiču ljudskih prava i vladavine prava. Izvještaje rade nezavisni stručnjaci iz država u kojima se vrši monitoring.

Ova serija EUMAP-ovih izvještaja ima za temu „Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju Roma”, a nadovezuje se na prethodne EUMAP-ove izvještaje o zaštiti manjina, koji su se bavili položajem Roma u Evropi. Pripremljena je u saradnji sa Programom za podršku obrazovanju (ESP) i Programom za učešće Roma (RPP) Instituta za otvoreno društvo. Timovi koji su radili na izvještaju imali su na raspolaganju, u svakoj od zemalja, podršku i iskustvo romskih NVO-a, koje su učestvovala u prikupljanju i obradi podataka za terensko istraživanje.

Romi, za koje je procijenjeno da ih ima između 8 i 12 miliona širom kontinenta, čine jednu od najvećih i najugroženijih manjina u Evropi. Širom Evrope, Romi su i dalje isključeni iz mnogih aspekata društvenog života, uskraćena su im prava i žive u siromaštvu. Specifični problemi sa kojima se suočavaju Romi u ostvarivanju pristupa prilikama za kvalitetno obrazovanje uveliko su prepoznati.

„Dekada inkluzije Roma 2005–2015” predstavlja međunarodni napor, prvi takve vrste, da se izbori sa diskriminacijom i premosti jaz u socijalnom staranju i životnim uslovima između Roma i onih koji nijesu Romi, kako bi se prekinuo ciklus siromaštva i isključenosti. Ovu inicijativu podržavaju Institut za otvoreno društvo i Svjetska banka, a usvojilo ju je devet zemalja Centralne i Istočne Evrope. Njen cilj je da se ubrza napredak na unapređenju socijalne inkluzije i ekonomskog statusa Roma.

Dekada se koncentriše na četiri oblasti: obrazovanje, stanovanje, zapošljavanje i zdravstvenu zaštitu. EUMAP-ovi izvještaji pod nazivom „Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome” imaju za cilj da pruže podršku ciljevima Dekade u ključnoj oblasti obrazovanja i da uspostave okvir za redovan monitoring u toku cjelokupnog trajanja Dekade. Izvještaji takođe imaju za cilj da obezbijede procjenu stanja implementacije vladinih obrazovnih politika za Rome, promovišu konsultovanje sa romskim zajednicama o pitanjima iz oblasti obrazovanja i pruže podatke o ključnim indikatorima za obrazovanje, kao i da predstave studije slučaja iz odabranih zajednica. Cilj studija slučaja jeste i da dopune i potkrijepe podatke dobijene iz drugih izvora. One pružaju relevantne lokalne primjere, što je posebno značajno s obzirom da podaci o obrazovnom statusu Roma mogu biti nepotpuni na nacionalnom nivou. Studije slučaja pružaju i podlogu za dalji monitoring, kako bi se dokumentovale promjene u obrazovnim rezultatima na lokalnom nivou u toku Dekade.

Prva serija izvještaja obuhvata četiri države: Bugarsku, Mađarsku, Rumuniju i Srbiju. Ova publikacija obuhvata izvještaj za Crnu Goru i dio je druge serije izvještaja koja se odnosi na još četiri države koje učestvuju u Dekadi: Hrvatsku, Republiku Makedoniju, Crnu Goru i Slovačku (očekuje se da će izvještaj za Republiku Češku uslijediti 2008. godine), kao i Opšti pregled, u kome su sažeti glavni zaključci zajednički za sve države.

Monitoring na temu „Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome” zasnivao se na detaljnoj metodologiji, kako bi se obezbijedio komparativan pristup u svim državama obuhvaćenim monitoringom, dok su studije slučaja realizovane prema zajedničkoj šemi (oboje se može naći na sajtu: www.eumap.org). Svaki pojedinačni izvještaj iz ove serije razmatran je na nacionalnom okruglom stolu, organizovanom kako bi se dobili komentari vladinih zvaničnika, organizacija civilnog društva, roditelja i međunarodnih organizacija na nacrt izvještaja. Konačna verzija izvještaja, data u ovoj publikaciji, pretrpjela je značajne izmjene, zasnovane na komentarima i kritikama dobijenim u toku navedenog procesa. EUMAP preuzima punu odgovornost za konačni sadržaj ove publikacije.

Uz svaki od izvještaja za pojedinačne države postoje detaljne preporuke u cilju unapređenja pristupa kvalitetnom obrazovanju za Rome. Preporuke su usmjerene na nacionalni nivo, nacionalne vlade, ministarstva i nacionalne obrazovne agencije, a činiće osnovu za aktivnosti OSI na planu zastupanja. Preporuke za međunarodni nivo, uključujući Evropsku uniju (EU) i međunarodne organizacije, koje se odnose na sve države obuhvaćene monitoringom, biće sadržane u Opštem pregledu.

Svaki od izvještaja za pojedinačne države sadrži sedam glavnih djelova. Prvi dio obuhvata sažetak izvještaja i preporuke. Drugi dio razmatra postojeće podatke o upisu u škole i zadržavanju romskih učenika u školi, u poređenju sa opštim trendovima. Treći dio analizira vladine politike i programe koji se bave Romima, kao i opšte obrazovne politike koje utiču na obrazovanje Roma, i sagledava stanje u pogledu njihove implementacije, posebno u odnosu na „Dekadu inkluzije Roma”. Četvrti dio bavi se glavnim ograničenjima koja sprečavaju puni pristup Roma obrazovanju; ovaj dio sagledava i uticaj segregacije na pristup obrazovanju - u školama u isključivo romskim djelovima grada ili selima, u zasebnim odjeljenjima u okviru redovnih škola, ili u specijalnim školama za osobe sa poteškoćama u intelektualnom razvoju. Peti dio bavi se kvalitetom obrazovanja koje dobijaju Romi.

U Aneksu 1, u odjeljku o administrativnim strukturama ukratko je predstavljena organizacija i funkcionisanje školskog sistema u svakoj pojedinačnoj državi. Ovo će biti veoma relevantno za strane čitaoce koji su slabije upoznati sa specifičnim obrazovnim strukturama određene države. Konačno, Aneks 2 sadrži dodatne detalje iz studija slučaja. Podaci iz studija slučaja su korišćeni i u cjelokupnom izvještaju.

O EUMAP-u

Izvještaj „Jednak pristupu kvalitetnom obrazovanju za Rome” nadvezuje se na prethodne EUMAP-ove izvještaje o zaštiti manjina. 2001. i 2002. godine, EUMAP je objavio

dvije serije izvještaja koji su se bavili položajem Roma i govornika ruskog jezika u zemljama Centralne i Istočne Evrope. 2002. i 2005. godine, EUMAP je objavio izvještaje o položaju Roma i Muslimana u odabranim zapadnoevropskim zemljama. 2007. godine, EUMAP pokreće novi projekat monitoringa koji će se baviti položajem Muslimana u jedanaest gradova Zapadne Evrope.

Uz izvještaj o zaštiti manjina, EUMAP je objavio izvještaje o monitoringu koji su se tiicali prava osoba sa poteškoćama u intelektualnom razvoju, regulacije i nezavisnost medija, nezavisnosti i kapaciteta pravosuđa, korupcije i politike za borbu protiv korupcije, jednakih mogućnosti za žene i muškarce. EUMAP trenutno pokreće dalju aktivnost na monitoringu regulacije i nezavisnosti medija, koja će se posebno baviti digitalizacijom. Svi objavljeni EUMAP-ovi izvještaji dostupni su putem interneta, na engleskom jeziku i u prevodu na jezike pojedinačnih država (www.eumap.org).

O ESP-u

Program za podršku obrazovanju (ESP) Instituta za otvoreno društvo i njegovi mrežni partneri podržavaju reformu obrazovanja u državama u tranziciji, kombinujući demonstraciju najbolje prakse i zagovaranje politika u cilju jačanja vrijednosti otvorenog društva, te promovišu pravdu u obrazovanju kroz tri međusobno povezane oblasti:

- Borba protiv socijalne isključenosti: jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za porodice sa niskim primanjima, desegregacija djece iz manjinskih grupa, inkluzija i adekvatna briga za djecu sa posebnim potrebama.
- Otvorenost i odgovornost u obrazovnim sistemima i reformama: pravično i efikasno trošenje državnih sredstava na obrazovanje, borba protiv korupcije i transparentnost, odgovorna vlast i upravljanje.
- Vrijednosti otvorenog društva u obrazovanju: socijalna pravda i socijalna akcija, raznolikost i pluralizam, kritičko i kreativno mišljenje.

Podrška je usmjerena na Centralnu Aziju, zemlje Kavkaza, Evropu, Srednji Istok, Rusiju, Južnu Aziju i Južnu Afriku. ESP ima kancelarije u Budimpešti, Londonu i Njujorku; ranije je postojala kancelarija u Ljubljani, u Sloveniji, poznata pod nazivom Programi Instituta za otvoreno društvo za obrazovanje–Jugoistočna Evropa (OSEP-SEE). Kancelarija u Budimpešti sada je zadužena i za nadziranje rada u Jugoistočnoj Evropi. Raniji rad OSEP-SEE dostupan je na sajtu: www.osepsee.net.

O RPP-u

Program za učešće Roma (RPP) Instituta za otvoreno društvo posvećen je daljoj društvenoj integraciji Roma i osnaživanju Roma da se suprotstave direktnoj i indirektnoj rasnoj diskriminaciji koja i dalje sprečava integraciju. RPP vidi integraciju ne kao ujednačavajući proces asimilacije, već kao jednake mogućnosti, zajedno sa kulturnom

raznolikošću u atmosferi uzajamne tolerancije. Ova posvećenost izražena je kroz četiri ključna cilja ovog programa:

- Pružanje institucionalne podrške i obuke romskim NVO sposobnim za uspješno zastupanje; povezivanje tih NVO sa širim regionalnim i nacionalnim aktivnostima i kampanjama i jačanje međunarodnog umrežavanja kako bi se ostvario uticaj na procese koji se odnose na politike na nacionalnom i na nivou EU.
- Osmišljavanje mogućnosti za obuku, usavršavanje, kratkoročno stažiranje i finansiranje, kako bi se ojačala nova generacija žena i muškaraca Roma koji će biti budući predvodnici nacionalnih i međunarodnih romskih pokreta.
- Širenje svijesti o prioritetima „Dekade inkluzije Roma” i stvaranje mogućnosti za veće učešće Roma u procesu Dekade.
- Promovisanje pristupa Romkinja javnim institucijama i njihovog učešća u procesima odlučivanja, kao i formiranje kritične mase liderki među Romkinjama.

Uvodna riječ

U Evropi ima oko deset miliona Roma, koji žive u praktično svakoj državi ovog kontinenta. Ne postoji samo jedna grupa Roma, već je riječ o bogatstvu kultura, običaja i drugih karakteristika. Oni govore različitim jezicima i pripadaju različitim vjeroispovijestima.

Usljed negativnog raspoloženja prema Ciganima, mnogi Romi su se, nažalost, plašili da otvoreno ispolje svoj romski identitet. To je jedan od razloga što je broj Roma prilikom državnih popisa obično znatno manji od realnog. Moramo razbiti sve stereotipe koji nastoje da umanje romske identitete i glasove. Došlo je vrijeme da se prepozna doprinos koji su Romi već pružili evropskim društvima.

Ovo je cilj aktuelne kampanje Savjeta Evrope Dosta!, koja se trenutno odvija u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji i Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji. Sljedeći korak jeste širenje kampanje na sva evropske države. Svaka evropska država trebalo bi da se pridruži jasnom i glasnom saopštavanju da je bilo dosta predrasuda na štetu Roma. Mora se okončati diskriminacija Roma – u oblasti zapošljavanja, stanovanja, zdravstvene zaštite i obrazovanja.

U toku posjeta evropskim zemljama vidim žalosne posljedice negativnog raspoloženja prema Ciganima i došao sam do uvjerenja da je školovanje glavni instrument za ukidanje negativne spirale. Naravno, postoji potreba za podizanjem svijesti podjednako među većinskom populacijom kao među mladima, ali jednak značaj imaju i dalji naponi da se sljedećoj generaciji Roma omogući kvalitetno obrazovanje. Ovo smatram apsolutno neophodnim za izlazak iz začaranog kruga.

Mnoga romska djeca u potpunosti su izostavljena iz nacionalnih obrazovnih sistema, stopa napuštanja školovanja među onima koji se upišu u škole je visoka, a postignuća romskih učenika uopšteno gledano su niska. Jedno od objašnjenja je, svakako, visoka stopa nepismenosti kod roditelja.

Međutim, segregacija romske djece u školskom sistemu i dalje predstavlja ozbiljan problem u cijeloj Evropi. Evropski sud za ljudska prava nedavno je donio odluku koja ima značaj prekretnice, u slučaju D.H. i ostali protiv Republike Češke, skrenuvši nanovo pažnju na prekomjernu zastupljenost Roma u specijalnim školama ili odjeljenjima za djecu sa poteškoćama u intelektualnom razvoju.

Ovaj problem zabilježen je u nekoliko zemalja. Lično sam prije nekoliko godina posjetio škole u Republici Češkoj gdje su romska djeca skoro automatski raspoređivana u specijalna odjeljenja za učenike sa problemima u učenju, čak i kada je prepoznato da je dijete očigledno sposobno, mada kod kuće nije imalo dovoljno podrške za učenje.

Ovo naglašava i značaj mogućnosti za obrazovanje romske djece u ranom uzrastu, kako bi mogla da izbjegnju nepovoljnosti koje proizilaze iz njihove nedovoljne pripremljenosti za polazak u osnovnu školu. Sa interesovanjem sam pratio kada je kancelarija OEBS-a za pitanja Roma i Sintija predložila programe predškolskog obrazovanja ove vrste.

Kao povjerenik za ljudska prava u Savjetu Evrope, pozdravljam i istraživanje koje je predstavio monitoring projekat EUMAP-a „Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju Roma”. Smatram to značajnim doprinosom unapređenju našeg razumijevanja pitanja sa kojima se suočavaju Romi u obrazovanju, te prema tome dobrom osnovom za političke odluke koje su potrebne. Smatram posebno značajnim to što su sami predstavnici Roma učestvovali u sprovođenju istraživanja za potrebe svakog pojedinačnog izvještaja, kako bi se obezbijedila zastupljenost viđenja romskih zajednica.

Izvještaji za pojedinačne države sadrže konkretne i detaljne preporuke, koje bi trebalo da pomognu pokretanje dalje diskusije na nacionalnim i lokalnim nivoima. Oni takođe naglašavaju primjere dobre prakse koji bi se mogli primijeniti kao model u drugim državama.

Thomas Hammarberg

Povjerenik za ljudska prava, Savjet Evrope

Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome

Opšti pregled

Sadržaj

1. Opšti pregled	17
1.1 Kontekst	17
1.1.1 Monitoring politika	17
1.1.2 EUMAP i zaštita manjina	17
1.1.3 Romi u fokusu	18
1.1.4 Detaljni monitoring u obrazovanju	19
1.1.5 Istorijska prilika	20
1.2 Metodološki aspekti monitoringa	21
1.2.1 Ciljevi monitoringa i pristup	21
1.2.2 Ograničenja u istraživanju	22
1.3 Međunarodne inicijative za obrazovanje Roma	23
1.3.1 Obrazovni fokus u okviru Dekade inkluzije Roma i Rom skog obrazovnog fonda	23
1.3.2 Evropska unija	25
1.3.3 Ujedinjene nacije i srodne agencije	30
1.3.4 Savjet Evrope	30
1.3.5 OEBS	31
1.3.6 Nevladine organizacije	32
1.4 Kvalitetno obrazovanje – definicija i mjerenje	33
1.4.1 Uvod	33
1.4.2 Dimenzije i komponente kvalitetnog obrazovanja	35
1.4.3 Indikatori kvalitetnog obrazovanja	36
1.5 Nalazi iz izvještaja za pojedinačne zemlje	44
1.5.1 Podaci	44
1.5.2 Vladine politike i programi	46
1.5.3 Prepreke kvalitetnom obrazovanju	57
1.5.4 Ograničenja u pristupu obrazovanju	65
2. Preporuke	71
2.1 Za Međunarodni nadzorni odbor, Predsjedništvo i Sekretarijat Dekade inkluzije Roma.....	71
2.2 Za Vlade koje učestvuju u Dekadi inkluzije Roma	71
2.3 Za Evropsku uniju	73
Aneks 1. Šema Akcionih planova za Dekadu.....	74
Aneks 2. Bibliografija	77

1. OPŠTI PREGLED

1.1 Kontekst

1.1.1 Monitoring politika

Monitoring ima za cilj da sagleda politiku i praksu u određenom momentu, a jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome nikada nije bio u fokusu kao sada. Posebno je Dekada inkluzije Roma 2005–2015 (u daljem tekstu Dekada) utvrdila obrazovanje Roma kao jedan od ključnih prioriteta u sklopu svog cilja formiranja regionalnog okvira za poboljšanje položaja Roma.¹

U Evropi je obrazovanje uglavnom prepušteno nadležnosti nacionalnih vlada. U mnogim državama, stvarno regulisanje obrazovanja je u velikoj mjeri preneseno na lokalne i opštinske vlasti. Pa ipak, kao i kod većine drugih aspekata javnih politika, međunarodne konvencije i instrumenti, te međudržavne organizacije poput Evropske unije i Savjeta Evrope daju doprinos širem okviru kojeg se članice pridržavaju.

Uz toliko nivoa uticaja na obrazovne procese, monitoring dobija suštinski značaj za praćenje efekata koje odluke donesene u Briselu, glavnim gradovima i regionalnim centrima imaju na pojedinačne zajednice, škole i porodice. Takođe, pitanja pristupa obrazovanju i kvaliteta obrazovanja neraskidivo su povezana sa mnogim drugim aspektima socijalne politike i ne mogu se analizirati ili adresirati izvan tog šireg konteksta. Posebno su obrazovne politike za Rome isprepletane sa politikama za zaštitu manjina na opštijem nivou.

Ovaj pregled objedinjava nalaze monitoringa koji je EU Program za monitoring i javno zastupanje (EUMAP) realizovao u državama koje učestvuju u Dekadi. Ovi izvještaji objedinjavaju dostupne podatke o obrazovanju Roma, dopunjavajući ih detaljnim studijama lokacija odabranih za studije slučaja u svakoj od država. Kroz procjenu politike, evaluaciju postojećih istraživanja i razgovore sa zainteresovanim stranama na svim nivoima, izvještaji doprinose formiranju sadržajnije osnove za dalje razmatranje.

1.1.2 EUMAP i zaštita manjina

EUMAP je prvi projekat za monitoring položaja Roma u osam zemalja realizovao 2001. godine, u sklopu šire monitoring inicijative koja je ispitala zaštitu manjina u deset zemalja Centralne i Istočne Evrope. Ovi izvještaji sagledali su postojeće zakone i politike

¹ Dekada inkluzije Roma 2005–2015, inicijativa koju podržavaju Institut za otvoreno društvo (OSI) i Svjetska Banka, predstavlja međunarodni napor da se suzbije diskriminacija i da se Romima obezbijedi jednak pristup u oblastima obrazovanja, stanovanja, zapošljavanja i zdravlja. Dekada je pokrenuta februara 2005, prihvatilo je devet zemalja Centralne i Istočne Evrope, a podržavaju je i Evropska komisija, Savjet Evrope, Razvojna banka Savjeta Evrope i Program Ujedinjenih nacija za razvoj. Detaljnije informacije mogu se naći na internet prezentaciji Dekade <http://www.roma-decade.org> (pristup ostvaren 18. novembra 2007).

iz oblasti zaštite manjina, poredeći ih sa najšire prihvaćenim standardima iz obrazovanja, zapošljavanja, zdravstvene zaštite, stanovanja, krivičnog prava, zaštite od rasno motivisanog nasilja, jezika, medija i javnog učešća.

Navedeni prvi izvještaji uspostavili su EUMAP-ov sveobuhvatni pristup zaštiti manjina, koji obuhvata kako mjere za prevenciju diskriminacije – neosnovanog različitog tretmana – tako i mjere kojima se pojedincima i grupama omogućava da očuvaju svoj identitet i izbjegnu asimilaciju od strane većinskog stanovništva. Prilikom razmatranja ove dvije dimenzije zaštite manjina, EUMAP je pratio pristup koji primjenjuje Evropska komisija u svojim redovnim izvještajima za države koje su tada nastojale da se pridruže Evropskoj uniji.

Monitoring je pokazao loš položaj Roma u Bugarskoj, Republici Češkoj, Mađarskoj, Litvaniji, Poljskoj, Rumuniji, Slovačkoj i Sloveniji. Međutim, uticaj procesa pridruženja bio je jasan: u znatnoj mjeri usljed pritiska Komisije, vlade navedenih država su usvojile programe u cilju poboljšanja položaja Roma, a u mnogim slučajevima su u tu svrhu iskoristile finansijsku podršku za pridruženje.

EUMAP je 2002. godine nastavio da svoju pažnju usmjerava na položaj Roma, izdajući drugi krug izvještaja o zaštiti manjina. Oslanjajući se na nalaze prethodnog monitoringa, izvještaji iz 2002. konkretno su procjenjivali programe vlada za zaštitu manjina, ocjenjujući njihov sadržaj i sprovođenje u istim oblastima koje su analizirane 2001. Dok su programi definisali ambiciozne ciljeve, monitoring je utvrdio probleme mnogih strategija vlada, kako u pogledu sadržaja tako i u pogledu sprovođenja. Drugi niz izvještaja o zaštiti manjina iz 2002. ispitao je situaciju u pet najvećih članica EU, fokusirajući se na Rome u Njemačkoj i Španiji. Monitoring sproveden u ovim zapadnoevropskim državama pokazao je da, posebno kada je riječ o Romima, nijedna vlada ne može da se pohvali uspješnom integracijom manjina; prepreke i dalje ostaju prisutne na svim nivoima u svim državama.

1.1.3 Romi u fokusu

Dok koncept zaštite manjina važi za manjinske grupe, bez obzira na veličinu i status, prepreke u integrisanju su najozbiljnije kod marginalizovanih grupa, kakvi su Romi. EUMAP-ov raniji monitoring zaštite manjina jasno je ukazao da, čak i kada postoje znatna finansijska i politička ulaganja, i dalje ostaje veliki jaz između Roma i većinskog stanovništva.

Romi, sa populacijom od blizu deset miliona raštrkanom po kontinentu, predstavljaju najveću manjinu u Evropi.² Većina romske populacije živi u zemljama Centralne i Istočne Evrope koje su već članice EU, te u zemljama Jugoistočne Evrope.

² Evropska komisija: Položaj Roma u proširenoj Evropi, Brisel, Generalni direktorat za zapošljavanje i socijalna pitanja, 2004, str. 6, može se preuzeti sa adrese: http://ec.europa.eu/employment_social/fundamental_rights/pdf/pubst/roma04_en.pdf (pristup ostvaren 28. oktobra 2007) (u daljem tekstu, EK, Položaj Roma u proširenoj Evropi).

Romi predstavljaju i jednu od najranjivijih grupa u Evropi. Istraživanja su pokazala da je njihov položaj praktično u svim aspektima života gori od prosjeka: stopa smrtnosti djece je veća, životni vijek je kraći, prihod po glavi stanovnika niži a nezaposlenost veća, što su sve ključni pokazatelji socijalne isključenosti.³ Nepovoljan položaj romskih zajednica u velikoj mjeri je prepoznat na međunarodnom i nacionalnom nivou, pokrenut je izuzetno širok spektar inicijativa u cilju bavljenja njihovim položajem i njegovog poboljšanja, ali se pozitivne promjene sporo manifestuju. Nedostatak pouzdanih, sveobuhvatnih i uporedivih podataka za region, pa čak i na nivou država, predstavlja ozbiljnu prepreku u praćenju napretka, budući da u većini oblasti nije utvrđena početna pozicija. Ograničeni podaci koji su dostupni ukazuju da je naročito hitna potreba da se poboljša kako pristup obrazovanju tako i kvalitet obrazovanja Roma, te da to zaista postane prioritarna oblast za kreatora politika na svim nivoima.

Kada je 2003. godine devet zemalja prihvatilo učešće u Dekadi, stvorene su nove mogućnosti za saradnju vlada u cilju bavljenja problemima sa kojima se suočavaju romske zajednice na regionalnom nivou. Nezavisni monitoring je od najveće važnosti za ovu novu inicijativu koja daje nadu, kako bi se obezbijedilo da obaveze preuzete na međunarodnom nivou u krajnjoj liniji budu od značaja za zajednice i pojedince.

1.1.4 Detaljni monitoring u obrazovanju

Romska populacija u Evropi je neproporcionalno mlada, kako usljed relativno visokog nataliteta, tako i usljed kratkog životnog vijeka. Još je značajnije to što romska djeca čine sve veći procenat populacije školskog uzrasta u mnogim zemljama, te prema tome i buduću radnu snagu Evrope. Ukoliko se nejednakosti u obrazovanju na razriješe sada, uslijediće vjerovatno dugoročne implikacije ne samo za Rome, već za cijelu Evropu.

Dok su ukupni podaci o Romima oskudni, nedostatak pouzdane statistike o učešću i uspjehu Roma u obrazovanju predstavlja naročitu slabost. Ne postoji opšte prepoznat i prihvaćen skup indikatora u obrazovanju koje bi države trebalo da prate, tako da i kvantitet i kvalitet dostupnih podataka dramatično varira od zemlje do zemlje. Sveobuhvatno istraživanje u svih devet zemalja prevazilazi opseg ovog monitoring projekta i, zapravo, očigledno predstavlja nešto čime države treba same da se pozabave. Međutim, odgovarajuća istraživanja sprovedena na lokacijama za potrebe studija slučaja u svakoj od država ukazuju na tendencije i prakse koje mogu pružiti uvid u aktuelnu situaciju u obrazovanju.

Studije slučaja uzimaju u obzir i izrazito lokalnu prirodu kreiranja politika u obrazovanju u mnogim zemljama. U Centralnoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi u toku je proces decentralizacije, a obrazovanje se često, u najvećoj mogućoj mjeri, stavlja u nadležnost lokalnih vlasti. Istovremeno, većina politika koje se bave Romima formuliše se na državnom nivou. Sa daljim odvijanjem prenosa nadležnosti, od ključnog je značaja

³ Za odgovarajuće podatke pogledati sajt UNDP: <http://roma.undp.sk/> (pristup ostvaren 18. novembra 2007) i <http://vulnerability.undp.sk/> (pristup ostvaren 25. oktobra 2007).

procijeniti u kojem obimu lokalne vlasti ispunjavaju obaveze u pogledu obrazovanja Roma preuzete na nacionalnom ili međunarodnom nivou.

U kreiranju politika iz oblasti obrazovanja, na svim nivoima, učestvuju raznorodna grupa subjekata. Vlade, međunarodne agencije, NVO i donatorske organizacije – svi oni su aktivno pružali podršku projektima za unapređenje obrazovanja Roma. Međutim, realizovan je veoma mali broj procjena finansijskih i drugih resursa namijenjenih ovom pitanju. Primjena EUMAP-ove dosljedne metodologije monitoringa u izvještajima za sve države koje učestvuju u Dekadi otkriva niz zajedničkih tema, te naglašava dobru praksu koju je moguće prenijeti.

Institut za otvoreno društvo (OSI) djeluje u regionu godinama, pruža podršku obrazovnim inicijativama lokalnih organizacija i realizuje aktivnosti u sklopu sopstvenih programa, uključujući Program za podršku obrazovanju i Program za učešće Roma. Ekspertiza OSI u ovoj oblasti odnosi se i na pristup obrazovanju i na njegov kvalitet, a dugogodišnji rad sa romskim grupama pružio je dobru osnovu za monitoring u aktuelnom trenutku.

1.1.5 Istorijska prilika

Dekada inkluzije Roma okupila je ne samo vlade država, već i donatorske organizacije i NVO, kako bi se ustanovio koordiniran pristup poboljšanju položaja Roma u Evropi. Države učesnice⁴ su pripremile akcione planove za četiri oblasti, među kojima je i obrazovanje. Osnovan je i Romski obrazovni fond (REF), kako bi se efikasno kanalisala sredstva za projekte promovisanja jednakog pristupa kvalitetnom obrazovanju za Rome u zemljama obuhvaćenim Dekadom.⁵

Početak Dekade 2005. godine označava početak značajne nove faze u skretanju međunarodne pažnje na položaj Roma, koja je, pak, u bliskoj vezi sa prethodnim inicijativama. Naročito je proces proširenja EU poslužio kao katalizator u motivisanju vlada da usvoje i sprovedu politike koje se bave problemima sa kojima se suočavaju romske zajednice. Međutim, pristupanjem Bugarske i Rumunije u januaru 2007, vremenski plan za dalje proširenje je nejasan, i pored toga što su pregovori sa Hrvatskom i Turskom u toku. Podstrek za promjenu koji je pružio proces pristupanja sada se mora u velikoj mjeri održavati u okviru Dekade, s obzirom da su ograničeniji interni mehanizmi za promovisanje prava Roma u obrazovanju u okviru EU.

Dekada dobija na zamahu, te se, prema tome, EUMAP-ov monitoring odvija u ključnom prelaznom momentu. Podaci i analize predstavljeni u ovom pregledu i u izvještajima za pojedinačne države daju sliku aktuelne situacije. Nadalje, preporuke imaju za cilj da pruže konstruktivan doprinos daljem razvoju obrazovne politike, u okviru Dekade i dalje.

⁴ Bugarska, Hrvatska, Republika Češka, Mađarska, Makedonija, Crna Gora, Rumunija, Slovačka i Srbija.

⁵ Vidjeti internet sajt Romskog obrazovnog fonda <http://romaeducationfund.org> (pristup ostvaren 25. oktobra 2007).

1.2 Metodološki aspekti monitoringa

1.2.1 Ciljevi monitoringa i pristup

Monitoring projekat „Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome” ima četiri glavna cilja, koji su poslužili kao smjernice u izradi metodologije:

- ocijeniti sprovođenje vladinih politika za obrazovanje Roma (sa posebnim naglaskom na uklanjanju segregacije);
- obezbijediti podatke o ključnim indikatorima za obrazovanje;
- uspostaviti okvir za redovan monitoring u toku cjelokupnog trajanja Dekade;
- unaprijediti konsultacije sa romskim zajednicama o pitanjima iz oblasti obrazovanja.

Glavne metodološke komponente monitoringa su sveobuhvatna analiza literature i istraživanje na terenu, koje obuhvata tri studije slučaja za svaku zemlju.⁶

Složenost teme i konkretne poteškoće u vezi sa dostupnošću podataka opravdavaju navedeni dvostruki metodološki pristup. Dok je u nekim zemljama koje su bile obuhvaćene monitoringom prikupljena znatna količina informacija o romskoj populaciji i konkretno njihovom pristupu obrazovanju, u drugim zemljama konkretnih podataka o obrazovanju Roma praktično nema. Čak i u državama gdje su podaci prikupljeni, oni su vrlo usitnjeni i toliko neujednačeni da su za kreatore politika neupotrebljivi.⁷ Posebno su oskudni podaci o kvalitetu obrazovanja koje dobijaju romski učenici po uključenju u školski sistem, što je podstaklo osmišljavanje terenskog istraživanja, kao metoda za prikupljanje sadržajnijih detalja u ovoj oblasti.

Metodologija za monitoring osmišljena je tako da omogućava najdosljedniji pristup u prikupljanju podataka u svim zemljama, te da odražava i opšta pitanja i specifičnost situacije u svakoj od država obuhvaćenih monitoringom. Detaljne šeme za analizu literature i studije slučaja, među kojima i zahtjevi za dobijanje konkretnih podataka, pitanja, statistika, zakonodavstvo, politike i programi, kao i mišljenje ključnih zainteresovanih strana, uklopljeni su u diskretne metodološke instrumente, u cilju usmjeravanja procesa prikupljanja podataka. Dok je opšti osvrt usredsređen na podatke na nacionalnom nivou, studije slučaja su imale za cilj da popune predviđene praznine u dostupnim podacima. Studije slučaja su imale za cilj i da pokažu status sprovođenja vladinih politika za Rome, pošto takve informacije na ukupnom nivou obično nedostaju.

Studije slučaja su usredsređene na dvije jedinice: romsku zajednicu i školu sa visokim procentom Roma. Romska zajednica se definiše kao zajednica koju pretežno čine Romi, a trebalo bi da odražava i sljedeće:

⁶ Kompletna metodologija za ovu seriju monitoring izvještaja dostupna je na: http://www.eumap.org/topics/minority/reports/roma_education/ (pristup ostvaren 16. novembra 2007).

⁷ Bitan izuzetak predstavljaju izvještaji za pojedinačne države pripremljeni za Romski obrazovni fond.

- postoje jasno određene granice, a datu oblast sami njeni stanovnici, njihovi susjedi koji nijesu Romi i lokalne vlasti doživljavaju i imenuju kao romsku zajednicu;
- maternji jezik većine stanovnika je romski (uz izuzetak Mađarske, gdje je procenat onih koji koriste romski jezik veoma nizak).

Izbor romskih zajednica prati geografski raspored romske populacije u svakoj od zemalja, prema dostupnim demografskim podacima. Bilo je planirano da tri studije slučaja pokriju glavne regije u kojima živi najviše romskog stanovništva. Drugi faktori koji je uzeti u obzir prilikom procesa selekcije jeste da li su u zajednici već rađena istraživanja ili monitoring koje bi aktuelni monitoring mogao ponovno procijeniti. Poseban prioritet imale su lokacije gdje je vladina evaluacija ukazala na zajednicu kao na pozitivan primjer dobre prakse.

Škola je odabrana tako da predstavlja obrazovnu sredinu koja je najkarakterističnija za odabranu romsku zajednicu.⁸ Makar jedna od tri odabrane škole trebalo je da bude uključena u program ministarstva obrazovanja ili zvanične dokumente za sprovođenje nacionalnog obrazovnog programa namijenjenog Romima (na osnovu podataka dobijenih od predstavnika ministarstva ili iz zvaničnih dokumenata).

Kao vodeći princip u istraživanju studija slučaja služila je triangulacija metoda i izvora podataka. Informacije dobijene od sagovornika upoređivane su sa analizom dokumenata i direktnim opservacijama sa terena. Podaci dobijeni od različitih izvjestilaca takođe su upoređivani sa ovim izvorima. Na primjer, podaci o upisu i napuštanju školovanja dobijeni iz školske evidencije i od inspekcije upoređivani su sa procjenama dobijenim od članova romske zajednice, poput lokalnih odbornika Roma, romskih NVO ili neformalnih lidera. Navedeno poređenje podataka ima za cilj da ukaže na potencijalne nedosljednosti i netačnosti u zvaničnim sistemima za praćenje obrazovanja. Pored prikupljanja i poređenja podataka koji potiču iz više izvora, studija slučaja, po svojoj kvalitativnoj prirodi, istražuje razlike u stavovima, viđenjima, mišljenjima i vrijednostima obuhvaćenih učesnika.

1.2.2 Ograničenja u istraživanju

Iako nedostatak podataka predstavlja jednu od najozbiljnijih prepreka i izazova u kreiranju politika za obrazovanje Roma u svim zemljama koje učestvuju u Dekadi, nije se moglo očekivati da ovaj ograničeni projekat popuni tako značajnu prazninu. Preduzeti su svi naponi da se u analizi literature koristi najsvježiji materijal, mada su vremenska i ograničenja u pogledu dužine neizbježno uticala na obim u kom su dokumenta korišćena.

⁸ Na osnovu postojećih podataka iz istraživanja, za potrebe metodologije su utvrđena tri moguća obrasca segregacije: segregacija upućivanjem u specijalne škole za učenike sa teškoćama u intelektualnom razvoju; zasebne škole gdje većinu učenika čine Romi (neformalno nazvane romske škole); odjeljenja u školama u kojima su većina učenika Romi (odjeljenja za dopunsku nastavu ili prosto pretežno romska odjeljenja).

U toku prikupljanja podataka na lokalnom nivou pomoću studija slučaja pojavili su se i određeni izazovi. Neki od sagovornika nijesu željeli da pruže informacije usljed straha od posljedica u svojoj zajednici, dok u drugim slučajevima vladini službenici nijesu bili voljni da pruže dokumenta i informacije. S obzirom na neujednačeno sprovođenje obrazovnih politika na lokalnom nivou, ograničavanje istraživanja studija slučaja na tri lokacije takođe možda ne pruža reprezentativnu sliku, premda su istraživači preduzeli sve kako bi došli do potkrijepljenog i uravnoteženog gledišta.

Vrijeme je takođe predstavljalo ograničavajući faktor kad je riječ o ovim izvještajima. Istraživanje je u većini zemlja počelo u novembru 2005. Četiri zemlje (Bugarska, Mađarska, Rumunija i Srbija) dovršile su rad početkom 2007, te je prvi dio izvještaja objavljen u aprilu te godine. Četiri dodatna izvještaja (za Hrvatsku, Makedoniju, Crnu Goru i Slovačku) objavljuju se zajedno sa ovim Pregledom. Kako preliminarni rezultati istraživanja sprovedenog u Republici Češkoj nijesu bili dostupni u vrijeme izrade ovog teksta, ovaj izvještaj nije obuhvaćen Pregledom.

1.3 Međunarodne inicijative za obrazovanje Roma

Tokom protekle decenije došlo je do porasta aktivnosti u oblasti obrazovanja Roma. Počev od ranih 1990-tih i prelaza od socijalizma ka demokratskom upravljanju, položaj Roma u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi postao je međunarodno pitanje. Sve države u regionu potpisnice su ključnih konvencija protiv diskriminacije, a te opšte povelje dopunjene su konkretnijim evropskim instrumentima koji se bave problemima sa kojima se suočavaju romske zajednice.⁹ Pored dešavanja na planu zakona i politike, znatna sredstva iz međunarodnih izvora usmjerena su na poboljšanje pristupa Roma obrazovanju i kvaliteta obrazovanja. Dekada inkluzije Roma 2005–2015, uz Romski obrazovni fond, čini najnoviju i ujedno najambiciozniju inicijativu da se aktivnosti vlad u smjere na međunarodni pristup marginalizaciji Roma.

1.3.1 Obrazovni fokus u okviru Dekade inkluzije Roma i Romskog obrazovnog fonda

Devet vlada koje učestvuju u Dekadi inkluzije Roma 2005–2015 složile su se 2003. godine da usvoje Dekadu kao okvir u kome će odrediti sopstvene ciljeve u integraciji Roma.¹⁰ Dekada ima za cilj da ubrza napredak u poboljšanju ekonomskog položaja i socijalne inkluzije romskog stanovništva, tako što će formirati okvir za akciju, sastavljen od tri aktivnosti:

⁹ Lista konvencija i drugih međunarodnih instrumenata s ovim u vezi nalazi se na sajtu EUMAP-a: http://www.eumap.org/topics/minority/reports/roma_education/standards/standards_add (pristup ostvaren 18. novembra 2007).

¹⁰ Vidjeti saopštenje za medije Instituta za otvoreno društvo „Predsjednici vlada na poziv Džordža Sorosa usvojili Dekadu inkluzije Roma” od 1. jula 2003, na adresi http://www.soros.org/initiatives/roma/news/decade_20030708/roma_decade%203.pdf (pristup ostvaren 9. jula 2007).

- Postavljanje jasnih, kvantitativno izraženih nacionalnih ciljeva, uključujući uspostavljanje neophodne osnove u pogledu podataka, u cilju mjerenja napretka u ostvarivanju datih ciljeva.
- Izrada i sprovođenje nacionalnih akcionih planova.
- Redovno praćenje napretka u odnosu na dogovorene ciljeve.¹¹

Planiranjem ukupne Dekade rukovodi Međunarodni nadzorni odbor, koji uključuje predstavnike vlada zemalja učesnica, romskih NVO, donatorskih i drugih međunarodnih organizacija. Svaka zemlja predsjedava Dekadom po godinu dana, po principu rotacije, dok se u Mađarskoj osniva Stalni sekretarijat Dekade, u cilju dalje podrške Predsjedništvu. Obim zajedničkog djelovanja i usaglašavanja interesa u svrhu Dekade koji su dogovorile devet zemalja nemaju presedana, a opis projektnih zadataka skoro isključivo navodi aktivnosti koje pojedinačne vlade treba zasebno da sprovedu.¹²

Obrazovanje je jedna od četiri oblasti kojima je potrebno poboljšanje - uz zapošljavanje, stanovanje i zdravstvenu zaštitu - i jedina oblast za koju se vezivalo finansiranje. U tom cilju, osnovan je Romski obrazovni fond¹³, a države su razvile akcione planove za oblast obrazovanja.¹⁴ Romski obrazovni fond ima za cilj da pospješi dobru obrazovnu politiku za Rome u sklopu Dekade u cilju realizacije pilot projekata, podrške nezavisnoj evaluaciji obrazovnih rezultata i izvlačenja opštih pouka na nivou politike iz pilot projekata nacionalnih obrazovnih politika. Fond podržava inovativne projekte, uz istovremeno poštovanje postojećih projekata za obrazovanje Roma u regionu.¹⁵ Iz ovog fonda su finansirane mnoge od komponenti akcionih planova pojedinačnih zemalja.

Ne postoji opis mehanizma za praćenje ukupne Dekade, mada je ključni značaj praćenja napretka u svim sektorima utvrđen u početnom kratkom opisu projekta.¹⁶ Od svake

¹¹ Koncept projekta Dekada inkluzije Roma 2005–2015 može se naći na <http://inweb18.worldbank.org/ECA/ECSHD.nsf/> (pristup ostvaren 18. novembra 2007).

¹² Vidjeti Opis projekta za Dekadu inkluzije Roma 2005–2015 na adresi <http://www.romadecade.org/portal/downloads/Decade%20Documents/Roma%20Decade%20TOR.pdf> (pristup ostvaren 23. septembra 2007) (u daljem tekstu Opis projekta za Dekadu).

¹³ Decembra 2004. održana je međunarodna donatorska konferencija u Parizu, koja je označila osnivanje Fonda.

¹⁴ Akcioni planovi mogu se naći na sajtu Dekade <http://www.romadecade.org/> (pristup ostvaren 18. novembra 2007).

¹⁵ Koncept projekta za Romski obrazovni fond, Svjetska banka, 2003, može se naći na <http://inweb18.worldbank.org/ECA/ECSHD.nsf/ExtECADocByUnid/F10A65759DD87D1AC1256D6A004AB66F?OpenDocument> (pristup ostvaren 28. oktobra 2007).

¹⁶ U Konceptu projekta kaže se: „Nakon usaglašavanja indikatora i utvrđivanja ciljeva biće važno sprovesti istraživanja kako bi se utvrdila početna pozicija svake od zemalja učesnica prije pokretanja Dekade. Tamo gdje postoji najviše saglasnosti o njihovom značaju za okolnosti u pojedinačnoj zemlji, zadržaće se na malom broju indikatora.” Romi u Evropi koja se širi, izazovi za budućnost: Sažetak diskusija o politikama i toka konferencije, „Dekada inkluzije Roma: Koncept projekta usvojen na konferenciji”, Svjetska banka, 2004, str. 100.

zemlje se, međutim, očekuje da osmisli sopstveni interni monitoring.¹⁷ Reagujući na nedostatak ukupnog monitoringa, Institut za otvoreno društvo i Svjetska banka su podržali formiranje inicijative *DecadeWatch*, koja je juna 2007. objavila prvi niz izvještaja u kojima se procjenjuju aktivnosti vlada na realizaciji ciljeva Dekade.¹⁸ Romski aktivisti i organizacije civilnog društva u svakoj od zemalja sproveli su i objedinili istraživanja za potrebe navedenih izvještaja, a očekuje se da uslijede redovna ažuriranja u toku Dekade.

Navedeni izvještaji rangiraju zemlje učesnice na osnovu nekoliko pokazatelja koji „pokazuju da, ukupno gledano, napredak u sprovođenju Dekade dobija ocjenu od 1 do 2 [najveća 4], što sugerise da dominiraju sporadične mjere i neki početni koraci, ali da još uvijek ne dostižu sistematske programe ili objedinjene politike.”¹⁹ Kad je riječ o obrazovanju, *DecadeWatch* navodi u svom izvještaju da su vlade učesnice u ovoj oblasti postigle veći napredak u odnosu na tri ostale prioritetne oblasti, posebno uz podršku Romskog obrazovnog fonda.²⁰ Međutim, nedostatak podataka u svim oblastima sprečava preciznu procjenu aktuelne implementacije i postavlja pitanja u pogledu praćenju napretka.

1.3.2 Evropska unija

Svih devet država koje učestvuju u Dekadi pridružile su se Evropskoj uniji ili izrazile svoju zainteresovanost za pridruženje.²¹ I pored opšteg okvira za uticaj na nivou politika, svaka država članica EU zadržava punu odgovornost za sadržaj nastave i obrazovnog sistema. Međutim, proces pristupanja je omogućio Evropskoj uniji dodatni uticaj na vlade država kandidata u cilju podsticanja napretka u oblastima poput zaštite manjina i obrazovanja, koje bi inače ostale u nadležnosti pojedinačnih država.²²

¹⁷ Opis projekta za Dekadu, Dio III.A(e) i (i).

¹⁸ Izvještaji *DecadeWatch-a* mogu se naći na [http://demo.itent.hu/roma/portal/downloads/DecadeWatch/DecadeWatch%20-%20Complete%20\(English;%20Final\).pdf](http://demo.itent.hu/roma/portal/downloads/DecadeWatch/DecadeWatch%20-%20Complete%20(English;%20Final).pdf) (pristup ostvaren 23. septembra 2007) (u daljem tekstu: Izvještaj *DecadeWatch-a* za 2007).

¹⁹ Izvještaj *DecadeWatch-a* za 2007, str. 23.

²⁰ Izvještaj *DecadeWatch-a* za 2007, str. 26.

²¹ Od država učesnica Dekade, Bugarska, Republika Češka, Mađarska, Rumunija i Slovačka su članice EU. Hrvatska i Makedonija su zvanični kandidati za članstvo u EU, a Crna Gora i Srbija se smatraju potencijalnim kandidatima.

²² Kriterijumi iz Kopenhagena navode osnovne principe kojima se rukovodi Evropska komisija prilikom procjene da li je država spremna za članstvo. U smislu utvrđivanja pokazatelja i repera za obrazovanje Roma, EU se u velikoj mjeri oslanjala na šire ciljeve kriterijuma iz Kopenhagena u kontekstu proširenja i kasnije u pogledu normi protiv diskriminacije i politika za socijalnu inkluziju. Kriterijumi su dati u Zaključcima zasjedanja Evropskog savjeta u Kopenhagenu, str. 13, mogu se naći na http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/72921.pdf (pristup ostvaren 22. septembra 2007).

Jasno je da je proces pristupanja bio glavna snaga koja je uticala na politike vlada prema Romima,²³ kako kroz političke instrumente, među kojima su Redovni izvještaji i Partnerstvo za pristupanje²⁴, tako i kroz finansijsku pomoć, koja je uglavnom kanalisana kroz PHARE program.²⁵

Romi se ne pominju izričito kao ciljna grupa u konkretnim instrumentima internih politika EU, pošto EU navodi da su Romi dio njenog ukupnog programa za socijalnu inkluziju i borbu protiv diskriminacije. U sklopu ovih politika, Evropska komisija veoma pažljivo izbjegava bilo kakvu pozitivnu diskriminaciju u korist Roma, pošto ne izdvaja nijednu diskriminisanu grupu pojedinačno.²⁶ Na oblast obrazovanja u opštem smislu utiče platforma EU protiv diskriminacije i za socijalnu inkluziju.²⁷

Mada obrazovanje nije oblast u direktnoj nadležnosti EU, riječ je o oblasti u kojoj se odvijaju brze promjene, u kojoj Evropska unija omogućava forum za razmjenu ideja. U skladu sa članovima 149 i 150 Rimskog ugovora, uloga zajednice jeste da doprinese razvoju kvalitetnog obrazovanja.²⁸ Evropski parlament je utvrdio potrebu da preduzme mjere na prevazilaženju segregacije Roma u svojoj rezoluciji od 28. aprila 2005. o položaju Roma u Evropskoj uniji.²⁹

Finansijska podrška

Obrazovni projekti za Rome finansirani su u sklopu sljedećih finansijskih instrumenata EU:

- Nacionalni PHARE programi,
- Program Sokrat,

²³ Za dalju analizu vidjeti: EUMAP: Monitoring the EU Accession Process: Minority Protection 2002 (Monitoring procesa pristupanja EU - zaštita manjina 2002), Budimpešta: Institut za otvoreno društvo 2002, str. 4–18, na adresi: http://www.eumap.org/reports/2002/minority/international/sections/overview/2002_m_05_overview.pdf (pristup ostvaren 22. septembra 2007).

²⁴ Za arhive navedenih dokumenata po zemljama, vidjeti sajt Evropske komisije: http://ec.europa.eu/enlargement/archives/enlargement_process/past_enlargements/eu10/index_en.htm (pristup ostvaren 22. septembra 2007).

²⁵ Opis PHARE programa dostupan je na adresi: <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/e50004.htm> (pristup ostvaren 22. septembra 2007).

²⁶ Instrumenti EU za podršku Dekadi Roma, OSI Brisel, Interno obavještenje, 2004, neobjavljen materijal, str. 1.

²⁷ Politike i programi EU u oblasti obrazovanja u vezi sa pitanjima Roma, OSI Brisel, maj 2004.

²⁸ Objedinjene verzije Ugovora o Evropskoj uniji i Ugovora o osnivanju Evropske zajednice, Službeni list Evropske unije, 29.12.2006, <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/site/en/oj/2006/ce321/ce32120061229en00010331.pdf> (pristup ostvaren 23. septembra 2007).

²⁹ Rezolucija Evropskog parlamenta o položaju Roma u Evropskoj uniji, P6_TA (2005)0151, Službeni list Evropske unije, 23.2.2006, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/oj/2006/ce045/ce04520060223en01290133.pdf> (pristup ostvaren 23. septembar 2007).

- Omladinski program,
- LIEN program.

Neki obrazovni programi za Rome financirani iz *PHARE* programa uključeni su u obrazovne strategije nacionalnih vlada.³⁰ Znatan porast u financiranju obrazovnih projekata za Rome uslijedio je nakon 1998, kada su nacionalni *PHARE* programi strukturirani tako da prate prioritete definisane u Partnerstvima za pristupanje,³¹ nedostatke utvrđene u Mišljenjima³² i Redovnim izvještajima.³³ Dalja integracija Roma definisana je kao srednjoročni politički prioritet u nekoliko Partnerstava za pristupanje iz 1998.³⁴

Podrška EU često je bila među najznačajnijim i najdosljednijim izvorima financiranja za projekte integracije Roma u toku pristupanja. Na primjer, u Rumuniji je od 2003. godine u raznim regionima realizovan program „Pristup obrazovanju za ugrožene grupe, sa posebnim naglaskom na Rome”, financiran u sklopu *PHARE* programa, kao podrška širenju raznovrsnih pilot projekata.

Financijska podrška u samoj EU, u obliku strukturnih fondova, potencijalno je znatno veća od pristupnih fondova, ali države članice imaju veću autonomiju u utvrđivanju prioriteta i usmjeravanju ovih sredstava. Za period 2004–2006, samo nove članice su imale na raspolaganju 22 milijarde eura za strukturne instrumente. Kako bi se ostvario pristup ovim sredstvima, neophodno je obezbijediti sufinansiranje države u iznosu koji odgovara financiranju od strane EU. U nedavnom dokumentu Evropske komisije ističe se sljedeće:

„Intervencije iz strukturnih fondova treba da podržavaju [...] utvrđivanje ciljeva i prioriteta za djelovanje u cilju rješavanja pitanja Roma. One treba da premoste postojeće socijalne jazove i unaprijede ukupnu integraciju Roma. Programi za zemlje u kojima je pitanje Roma najhitnije moraju

³⁰ Na primjer, vidjeti ministarstvo obrazovanja Češke <http://www.msmt.cz>; Slovačke <http://www.government.gov.sk/romovia/> (pristup ostvaren 18. novembra 2007).

³¹ Partnerstva za pristupanje predstavljala su planove za deset država kandidata u cilju pripreme da u potpunosti ispune kriterijume za članstvo.

³² Kao dio Agende 2000, koja je predstavljala viziju EU u pogledu budućih glavnih oblasti politike Zajednice, usvojena su Mišljenja o prijavi za članstvo u Uniji za svaku od deset država kandidata iz Centralne i Istočne Evrope. Njihov je cilj bio da predstave kako svaka od država kandidata ispunjava kriterijume iz Kopenhagena, uključujući zaštitu manjina i, tamo gdje je to relevantno, Roma.

³³ Evropski savjet je na sjednici u Luksemburgu 1997. pozvao Komisiju da radi redovne izvještaje o napretku koji je svaka od država kandidata ostvarila u procesu pristupanja, u svjetlu kriterijuma iz Kopenhagena. Stoga izvještaji prate iste kriterijume za evaluaciju korišćene u Mišljenjima prethodne godine.

³⁴ Podrška EU romskim zajednicama u Centralnoj i Istočnoj Evropi, Izvještaj o proširenju, decembar 1999, str. 4; Evropska komisija, Podrška EU romskim zajednicama u Centralnoj i Istočnoj Evropi, Brisel: Generalni direktorat za zapošljavanje i socijalna pitanja, 2003, str. 4–5, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/brochure_roma_oct2003_en.pdf (pristup ostvaren 16. novembra 2007).

odražavati značaj koji ovom problemu pridaju i Evropska komisija i partnerska država članica.”³⁵

Međutim, obim u kojem će se koristiti strukturni fondovi na planu unapređenja inkluzije Roma zavisice od aktivnosti samih država. Neke države su pokazale prilično ležeran pristup u izradi strategija i predloga politika za korišćenje strukturnih fondova. Civilno društvo je, pak, bilo uspješno u lobiranju da se u planove nekih zemalja koji se tiču strukturnih fondova uključe komponente koje se odnose na obrazovanje Roma.³⁶ EU bi trebalo da nastavi da ohrabruje i podržava ovu vrstu saradnje između NVO u državama članicama, kako bi se obezbijedilo da se finansiranje usmjeri na korist romskih zajednica.

Iako se jedan broj projekata Evropskog socijalnog fonda i Programa djelovanja u zajednici u oblasti obrazovanja i stručne obuke (programi Sokrat i Leonardo da Vinči) bavio pitanjima Roma, uglavnom su, s obzirom da po svojoj prirodi predstavljaju odgovor na potrebe, to bile *ad hoc* inicijative.³⁷ Dekada inkluzije Roma mogla bi pružiti okvir za usaglašeniji pristup projektima finansijske podrške EU Romima, ali sama EU mora usvojiti koherentnu politiku po ovom pitanju.

Pravni instrumenti

EU je usvojila dvije značajne direktive protiv diskriminacije, koje su članice obavezne da prenesu u svoje domaće zakonodavstvo, a koje čine dio *acquis*-ja za države kandidate. Ove direktive - Direktiva 2000/43/EK („Direktiva o rasnoj jednakosti”) od 29. juna 2000, koja primjenjuje princip jednakog tretmana osoba bez obzira na rasno ili etničko porijeklo, i Direktiva 2000/78/EK (“Direktiva o zapošljavanju”) od 17. novembra 2000, koja postavlja okvir za jednak tretman u zapošljavanju i u profesiji, zahtijeva od država da formiraju nepristrasno tijelo za razmatranje žalbi u pogledu diskriminacije. Juna 2007, Komisija je saopštila da će preduzeti korake protiv jednog broja država članica koje nijesu adekvatno primjenjivale navedene Direktive.³⁸

Nacionalna tijela formirana u skladu sa ovim propisom razmatrala su relativno mali broj slučajeva u vezi sa diskriminacijom u obrazovanju, a u zemljama u kojima je EUMAP realizovao monitoring registrovan je veoma mali broj žalbi koje se odnose na pristup Roma

³⁵ Obavještenje za službenike koji rade na programima za Rome i strukturnim fondovima 2007–2013, http://ec.europa.eu/employment_social/esf/docs/roma_en.pdf (pristup ostvaren 21. septembra 2007).

³⁶ Plamen Girginov, bugarsko ministarstvo za rad i socijalnu politiku, “Human Resources Development Operational Programme in Support of Roma Inclusion” („Operativni program za razvoj ljudskih resursa kao podrška inkluziji Roma”), prezentacija na konferenciji REF-a “How to Make EU-Funds Available for Roma Education. Sharing experiences from Roma Decade countries” („Kako EU fondove učiniti dostupnim za obrazovanje Roma – Razmjena iskustava zemalja učesnica Romske dekade”), Budimpešta, 31. oktobar 2007, iz arhive EUMAP-a.

³⁷ EK, Položaj Roma u proširenoj Evropi.

³⁸ Vidjeti Saopštenje za medije ENAR-a od 28. juna 2007, na adresi: <http://www.enar-eu.org/en/press/2007-06-28.pdf> (pristup ostvaren 17. oktobra 2007).

obrazovanju. Pa ipak, ovaj okvir predstavlja značajan momenat u stavu same EU u vezi sa bavljenjem pitanjima diskriminacije i njenim sprečavanjem, koji obezbeđuje dodatni autoritet naporima nacionalnih vlada u borbi protiv ovog ozbiljnog problema.

Još dva novija događaja u sklopu Evropske unije imala su uticaja na rad na obezbeđivanju jednakosti za Rome:

- Okvirna strategija Evropske komisije o ne-diskriminaciji i jednakim mogućnostima za sve iz septembra 2005;
- osnivanje Agencije EU za temeljna prava.³⁹

U cilju evaluacije uspešnosti politika i projekata namijenjenih konkretno Romima, kao i u cilju dobijanja više podataka o Romima, Generalni direktorat Evropske komisije za zapošljavanje i socijalna pitanja, Jedinica za sprečavanje diskriminacije, temeljna socijalna prava i civilno društvo naručila je studiju „Položaj Roma u proširenoj Evropi: temeljna prava i sprečavanje diskriminacije”, koja pruža kritičku analizu postojećih politika EU i zaključuje da trenutno ne postoji dovoljna analiza ili prikupljanje podataka koji bi poslužili da se procijeni efekat obrazovnih politika na etničke manjine, posebno na Rome, što dovodi do stalne segregacije u obrazovanju.⁴⁰ Ovaj nedostatak predstavlja opasnost po realizaciju ciljeva koji proističu iz Lisabonskog programa.⁴¹

Rezolucija 89/C 153/02 „O obezbeđivanju školovanja za djecu Roma i Putnika”,⁴² koju je usvojio Savjet ministara obrazovanja 1989, pisana je uzimajući u obzir situaciju nomadske populacije Roma i Putnika iz država koje su u to vrijeme činile EU i trebalo bi je ponovo razmotriti, imajući u vidu nedavno proširenje EU.

Sa svojim jedinstvenim političkim i finansijskim uticajem, EU ima ključnu ulogu u kontinuiranom napredovanju ka jednakom pristupu kvalitetnom obrazovanju za Rome, iako obrazovanje ostaje u nadležnosti država članica. Punom saradnjom sa institucijama Dekade i kreiranjem sopstvenih aktivnosti za promovisanje obrazovanja Roma u skladu sa ciljevima i akcionim planovima Dekade, EU može pomoći da se obezbijedi da nacionalne vlade ispunе svoje obaveze u ovoj oblasti.

³⁹ Preuzeto iz: Lana Hollo, Sheila Quinn: Equality for Roma in Europe: A Roadmap for Action (Jednakost za Rome u Evropi – plan za akciju), OSI, januar 2006, http://www.justiceinitiative.org/db/resource2/fs/?file_id=18173 (pristup ostvaren 16. novembra 2007). Nekadašnji Centar EU za monitoring rasizma i ksenofobije (EUMC) transformisan je u Agenciju za temeljna prava (FRA).

⁴⁰ EK, Položaj Roma u proširenoj Evropi.

⁴¹ EK, Položaj Roma u proširenoj Evropi, str. 23.

⁴² Na adresi:

[http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:41989X0621\(01\):EN:NOT](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:41989X0621(01):EN:NOT).

1.3.3 Ujedinjene nacije i srodne agencije

Četiri agencije iz porodice UN preduzimale su aktivnosti u vezi sa položajem Roma: UNDP, UNESCO, UNICEF i Svjetska banka.⁴³ UNDP i Svjetska banka konkretno pominju Rome i razvijale su projekte namijenjene konkretno obrazovanju Roma, dok UNESCO i UNICEF imaju širi pristup, usmjeren na djecu i rod.⁴⁴ UN su uspostavile okvir kad je riječ o osnovnim ljudskim pravima i razvoju. Osim Svjetske banke, koja je osnovala i podržava Dekadu, agencije UN su bile aktivne prvenstveno na planu prikupljanja podataka o položaju Roma.

Od posebnog je značaja publikacija UNDP-ja "Avoiding the Dependency Trap" („Izbjeći zamku zavisnosti”), čiji prateći izvještaj "Faces of Poverty, Faces of Hope" („Lica siromaštva, lica nade")⁴⁵ predstavlja sveobuhvatnu studiju o položaju Roma u regionu, zasnovanu na uporedivim socio-ekonomskim podacima iz istraživanja sprovedenog u više zemalja sa 5 034 predstavnika romske populacije; studija sadrži korisne podatke u pogledu obrazovanja.⁴⁶

UNDP je utvrdio potrebu za dobijanjem dodatnih odgovarajućih podataka prilikom priprema za Dekadu⁴⁷ i formirao grupu stručnjaka za podatke, koja je imala dva ključna cilja - da utvrdi postojeće praznine u prikupljanju podataka u odnosu na etničku pripadnost (metodološke, političke, zakonodavne) i predloži moguće načine da se poboljša postojeća situacija, uključujući konkretne korake na nacionalnom nivou.

1.3.4 Savjet Evrope

Svih devet zemalja uključenih u Dekadu članice su Savjeta Evrope i potpisnice glavnih pravnih instrumenata ove organizacije, uključujući Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina. Međutim, sve zemlje nijesu potpisale ili ratifikovale sve instrumente Savjeta Evrope.

U vezi niza pitanja koja se odnose na manjine u obrazovanju pokretano je više parnica pred Evropskim sudom za ljudska prava, a 2005. godine je ovaj sud saslušao argumente u slučaju *D.H. i ostali protiv Republike Češke*, koji je pokrenulo osamnaestoro romske djece koja su raspoređena u specijalne škole za djecu sa poteškoćama u intelektualnom

⁴³ Više informacija o organizacijama u okviru UN na adresi: <http://www.un.org/aboutun/basicfacts/unorg.htm> (pristup ostvaren 18. novembra 2007).

⁴⁴ UNICEF realizuje aktivnosti iz oblasti obrazovanja u pojedinim državama i regionima. Vidjeti: <http://www.unicef.org/infobycountry/ceecis.html> (pristup ostvaren 18. novembra 2007).

⁴⁵ Navedeni podaci se mogu naći na adresi: <http://vulnerability.undp.sk/> (pristup ostvaren 18. oktobra 2007).

⁴⁶ UNDP, *Avoiding the Dependency Trap (Izbjeći zamku zavisnosti)*, Bratislava: UNDP, <http://roma.undp.sk/> (pristup ostvaren 18. oktobra 2007).

⁴⁷ Milcher, Susanne: *Data Needs for Monitoring: UNDP's Contribution to the Decade Implementation (Potrebe za podacima u svrhu monitoringa – doprinos UNDP-ja implementaciji Dekade)*, Bratislava, Regionalna kancelarija UNDP, 26. februar 2004.

razvoju u Ostravi.⁴⁸ Novembra 2007, u istorijskoj presudi, Veliko vijeće ovog suda donijelo je odluku u kojoj utvrđuje kršenje člana 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima i navodi da u procedurama koje su korišćene prilikom procjene da se romska djeca upute u takve škole nije dovoljno uzeta u obzir njihova specifična situacija, te da roditelji Romi nijesu bili u mogućnosti da daju dovoljno potkrijepljenu saglasnost za njihovo upućivanje u date škole.⁴⁹ Veliko vijeće je primijetilo da su „usljed njihove burne istorije i stalnog preseljavanja, Romi postali specifična vrsta ugrožene manjine sa nepovoljnim položajem. Stoga im je bila neophodna specijalna zaštita, između ostalog u sferi obrazovanja.” Ova odluka označava bitan momenat u parnicama u vezi uklanjanja segregacije i pravo priznavanje stepena i obima problema segregacije u Evropi.

Savjet Evrope predstavlja i izvor neobavezujućeg prava (*soft law*) i posjeduje dugu tradiciju utvrđivanja obrazovnih ciljeva na polju obrazovanja Roma.⁵⁰

1.3.5 OEBS

Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju razvila je niz mehanizama koji se odnose na prava manjina, kao i na konkretni položaj Roma. Riječ je više o političkim i diplomatskim sredstvima nego o pravnim normama. OEBS-ova Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava- (ODIHR) uvela je 1994. godine kontakt osobu za pitanja Roma i Sintija. 1999. je imenovan savjetnik ODIHR-a za pitanja Roma i Sintija, koji ostvaruje blisku saradnju sa Savjetom Evrope.

Haške preporuke OEBS-ove Kancelarije visokog predstavnika za manjine iz oktobra 1996. o pravima nacionalnih manjina iz oblasti obrazovanja predstavljaju principe obrazovne politike kad su u pitanju nacionalne manjine.⁵¹ Ove serije preporuka državama pružaju smjernice za formulisanje politika za manjine koje spadaju u njihovu nadležnost.

U julu 2002. godine, Parlamentarna skupština OEBS-a je usvojila Rezoluciju o obrazovanju Roma, koja državama članicama OEBS-a daje preporuke u pogledu obrazovne

⁴⁸ D.H. i ostali protiv Republike Češke, prijava br. 57325/00, presuda od 7. februara 2006, na adresi <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=792053&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649> (pristup ostvaren 23. septembra 2007).

⁴⁹ Vidjeti saopštenje za medije koje je izdao sekretar Evropskog suda za ljudska prava, 13. novembar 2007, <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=57325/00&sessionid=3358724&skin=hudoc-pr-fr> (pristup ostvaren 16. novembra 2007).

⁵⁰ Rezolucija sa sastanka Savjeta i ministara obrazovanja sa Savjetom „Obezbjedivanje školovanja za djecu Roma i Putnika” od 22. maja 1989; 89/C 153/02; Preporuka 563(1969) Parlamentarne skupštine; Rezolucije 125(1981), 16(1995) i 249(1993) i Preporuka 11(1995) Kongresa lokalnih i regionalnih vlasti Evrope o položaju Roma u Evropi.

⁵¹ Haške preporuke u pogledu prava nacionalnih manjina iz oblasti obrazovanja, http://www.osce.org/documents/hcnm/1996/10/2700_en.pdf (pristup ostvaren 18. novembra 2007).

politike.⁵² Nedavno usvojeni Akcioni plan OEBS-a (27. novembar 2003) sadrži dio o obrazovanju sa preporukama za države članice i Kancelariju visokog predstavnika za manjine.⁵³ Bez jakog mehanizma za izvršenje, međutim, Akcioni plan OEBS-a zavisi od dobre volje država učesnica da ostvare napredak.

1.3.6 Nevladine organizacije

Bilo bi skoro nemoguće precizno odrediti obim aktivnosti i projekata iz oblasti obrazovanja Roma koje realizuju NVO u zemljama koje učestvuju u Dekadi inkluzije Roma. Takođe, te NVO, bile one međunarodne ili domaće, finansirao je, kako bi obavljale taj posao, skoro jednak broj raznih donatora. Neke od tih NVO fokusirale su se na realizaciju obrazovnih projekata, dok su se druge više usmjerile na monitoring i obezbjeđivanje ljudskih prava u vezi sa obrazovanjem.

Kada je 2005. godine formiran Romski obrazovni fond, mnogi donatori su obezbijedili novac u tu svrhu kojim je REF direktno raspolagao, čime su ograničili mogućnost za finansiranje raznih projekata na nacionalnom i međunarodnom nivou. Novac namijenjen za finansijsku podršku putem REF-a usmjerava se samo na one vrste projekata koje zadovoljavaju REF-ove kriterijume za selekciju. Mada osnivanje institucije u svrhu pružanja donacija i istraživanja zasigurno predstavlja korak naprijed u ovoj oblasti, iz tog objedinjavanja sredstava proizilazi da organizacije civilnog društva ipak moraju preuzeti ulogu monitoringa, kako bi se postarale da ne dođe do smanjenja u raznovrsnosti i obimu inicijativa.

Prije nego što je formiran REF, manja grupa međunarodnih NVO bila je naročito aktivna na planu podrške promjenama u obrazovanju Roma. Institut za otvoreno društvo, prvenstveno kroz Romsku obrazovnu inicijativu u sklopu svog Programa za podršku obrazovanju i kroz Program za učešće Roma, finansirao je široku lepezu inicijativa, uključujući one koje su imale za cilj poboljšanje kvaliteta obrazovanja i one koje su unapređivale pristup obrazovanju, posebno kroz uklanjanje segregacije.⁵⁴

Druge međunarodne NVO koje su zadržale nezavisnu poziciju u odnosu na REF i podržavale projekte izvan tog okvira, između ostalih su *Pestalozzi* fondacija za djecu i *Save the Children UK*.

⁵² Berlinska deklaracija Parlamentarne skupštine OEBS-a i Rezolucije usvojene u toku 11. godišnje sjednice, Berlin, 10. jul 2002, str. 30–31, <http://www.oscepa.org/admin/getbinary.asp?FileID=104> (pristup ostvaren 28. oktobra 2007).

⁵³ Može se naći na sajtu OEBS-ODIHR: http://www.osce.org/documents/odihr/2003/11/1562_en.pdf (pristup ostvaren 18. oktobra 2007).

⁵⁴ Za više detalja, vidjeti sajt OSI: <http://www.soros.org/initiatives/roma> (pristup ostvaren 18. oktobra 2007).

1.4 Kvalitetno obrazovanje – definicija i mjerenje

1.4.1 Uvod

Pitanja različitosti i jednakosti centralne su teme u obrazovanju u mnogim zemljama.

Ozbiljne posljedice propuštanja da se obezbijedi puno učešće svih djelova stanovništva u društvu sada se prepoznaju – to je dovelo do ugrožavanja socijalne kohezije, a moglo bi dovesti do toga da vlade plaćaju visoku socijalnu cijenu.⁵⁵ Prema nekima, ograničen pristup obrazovanju trebalo bi posmatrati kao jedan od pokazatelja pogoršanih odnosa među grupama, te, u tom smislu, kao signal međunarodnoj zajednici da započne sa onim što je Svjetska banka nazvala *watching brief* kako bi mogla predvidjeti i odgovoriti na buduća pogoršanja.⁵⁶

U isto vrijeme, sve se više uviđa da pristup kvalitetnom obrazovanju predstavlja jedno od najvažnijih sredstava za promovisanje integrisanja manjina u glavne tokove društva. Poboljšanja u kvalitetu škola i školovanja pružaju izuzetnu korist društvu, nasuprot investiranju samo u kvantitet.⁵⁷ UNESCO-v izvještaj „Obrazovanje za sve” iz 2005. godine pojačava ovu poruku, tako što kaže da „će postizanje opšteg učešća u obrazovanju suštinski zavisiti od pruženog kvaliteta obrazovanja.”⁵⁸

Vlade mogu doći u iskušenje da poboljšanje obrazovanja za Rome posmatraju zasebno, kao izdvojeno pitanje, i tako izvrše „segregaciju” ovog pitanja i politika u odnosu na ukupne napore na poboljšanju obrazovanja. Međutim, obezbjeđivanje *visoko-kvalitetnog obrazovanja za sve* trebalo bi da bude glavna tema za sve kreatore obrazovnih politika u zemljama koje učestvuju u monitoringu, a napredak u obrazovanju manjina čiji je položaj nepovoljan – kakvi su Romi – trebalo bi da bude sastavni dio takvih opštih strategija. Istovremeno bi trebalo imati na umu da usredsređenost na obezbjeđivanje visoko-kvalitetnog obrazovanja za sve ne bi trebalo koristiti kao izgovor za sprovođenje programa za

⁵⁵ B. Wolfe, and S. Zunekas, *Non-Market Outcomes of Schooling* (Ne-tržišni rezultati školovanja), Madison Wisconsin, Institut za istraživanje siromaštva, maj 1997; Bush, K.D., D. Saltarelli, (uredili), *The Two Faces of Education in Ethnic Conflict* (Dva lica obrazovanja u etničkom konfliktu), Firenca, UNICEF, Innocenti Insights, 2000.

⁵⁶ K. D. Bush, and D. Saltarelli, (uredili): *The Two Faces of Education in Ethnic Conflict: Towards a Peacebuilding Education for Children* (Dva lica obrazovanja u etničkom konfliktu – ka obrazovanju za izgradnju mira namijenjenom djeci), Firenca, Unicef, Innocenti Insights, 2000, str. 9 (u daljem tekstu: Bush i Saltarelli, *The Two Faces of Education in Ethnic Conflict*).

⁵⁷ E. Hanushek, *Economic Outcomes and School Quality*, Paris: I.I.E.P, UNESCO, 2005 (u daljem tekstu: Hanushek, *Economic Outcomes*).

⁵⁸ UNESCO, *Globalni izvještaj o monitoringu programa „Obrazovanje za sve” iz 2005*, Pariz: UNESCO, 2006, str. 28. Navedeni argument potkrijepljen je i u ovom izvještaju na mjestu gdje se kaže „broj godina školovanja je praktično koristan ali konceptualno sporan pokazatelj za procese koji se tamo odvijaju i postignuća kojim rezultiraju. U tom smislu, moglo bi se ocijeniti kao nepovoljno to što posljednjih godina kreatori politika (i mnogi kvantitativno orijentisani stručnjaci iz društvenih nauka) svoju pažnju usmjeravaju uglavnom na kvantitativne aspekte obrazovanja”, str. 29.

sve i očekivati iste efekte kod svih. Jako nepovoljna pozicija romske djece zahtijeva da programi i aktivnosti budu prilagođeni njihovoj konkretnoj situaciji. Takođe, u radu sa manjinama koje su iskusile diskriminaciju u prošlosti, obrazovni programi se moraju baviti diskriminacijom kako bi ostvarili pozitivan učinak.

Sve u svemu, kvalitetan obrazovni sistem može pomoći da se nadomjesti socijalno nepovoljan položaj, unaprijede iskustva vezana za učenje, da djeca ostvare svoje potencijale i, u krajnjoj liniji, da se pripreme za aktivnu integraciju u društvo. Sa druge strane, nizak kvalitet obrazovanja utiče na visoku stopu napuštanja školovanja od strane romskih učenika, do koje dijelom dovodi neefikasnost školskih sistema u pružanju osnovnih sposobnosti ovoj djeci. Prema istraživanju, učenici pokazuju tendenciju da ostaju u školama visokog kvaliteta, a da napuštaju škole niskog kvaliteta.⁵⁹ Nedovoljna zastupljenost Roma na višim nivoima obrazovanja (više srednje i visoko obrazovanje) djelimično je takođe posljedica niskog kvaliteta obrazovanja koje djeca dobijaju na predškolskom nivou i u osnovnim školama. Tema postignuća romskih učenika u obrazovanju je neistražena, a ono malo istraživanja koja su na raspolaganju pokazuju visok stepen nepismenosti u višim razredima, što je takođe rezultat niskog kvaliteta obrazovanja.

Do nedavnog pokretanja Dekade, glavna tema za kreatore politika bio je *pristup* Roma obrazovanju, uz uzimanje u obzir indikatora za učešće, stopa upisa, zadržavanja u školi i završetka školovanja. Čak i akademsko istraživanje u oblasti obrazovanja Roma često se koncentrisalo prvenstveno na kvantitativne aspekte učešća Roma u obrazovanju. Ipak, kvalitet obrazovanja je to što Romi dobijaju u školama, a što je od suštinskog značaja za uspjeh u školi i akademska postignuća i za unapređenje mogućnosti za uspješno uključivanje Roma u tržište rada i u društvo. Istovremeno, zastupanje na međunarodnom i nacionalnom nivou koncentrisalo se na desegregaciju, u cilju unapređenja obrazovanja Roma. Pa ipak, desegregacija ne prestaje sa ulaskom romske djece u škole. Djelotvorne politike i aktivnosti za desegregaciju treba da prati djelotvorna nastavna praksa, kako bi se poboljšala postignuća i smanjilo napuštanje školovanja. Kao što je primijećeno u jednom nezavisnom izvještaju koji se bavi obrazovnom politikom u Crnoj Gori: „Ako[...] desegregacija nije povezana sa novim metodama i oblicima rada (kooperativno učenje, radionice, uvođenje evaluacije ... individualizovani rad), ona sama ne dovodi do rezultata.”⁶⁰

Prema tome, kvalitativnim podacima se mora dati jednak značaj i u istraživanjima i u kreiranju politika, kako bi se utvrdio stvarni efekat obrazovnih programa za Rome. Takođe, postoje jasni pokazatelji koji se odnose na vezu između kvaliteta obrazovanja i učešća u obrazovanju, koji pokazuju da kvantitativni i kvalitativni pristupi obrazovanju ne treba

⁵⁹ E. Hanushek: *Economic Outcomes and School Quality*, Pariz, I.I.E.P, UNESCO, 2005, str. 35.

⁶⁰ M. Oljača, M. Vujačić, B. Vulikić: *Roma Education Initiative Montenegro: Integration of Roma Children and Youth into the System of Education, Evaluation Report* (Evaluacioni izvještaj o projektu Romska obrazovna inicijativa u Crnoj Gori – integracija romske djece i mladih u obrazovni sistem), 2005.

međusobno da se isključuju. Niska stopa upisivanja romske djece u školske sisteme, na primjer, djelimično je uzrokovana negativnim očekivanjima roditelja Roma u vezi sposobnosti i spremnosti obrazovnih sistema da njihovoj djeci pruže kvalitetno obrazovanje.

1.4.2 Dimenzije i komponente kvalitetnog obrazovanja

Bez obzira na sve veću saglasnost oko toga koliki je suštinski značaj obezbjeđivanja pristupa kvalitetnom obrazovanju, mnogo je manja saglasnost oko toga kako *definisati* kvalitetno obrazovanje.

Konvencija o pravima djeteta navodi mnogobrojne, detaljne obaveze u vezi sa obrazovnim ciljevima. Te obaveze, potom, imaju uticaja na sadržaj i kvalitet obrazovanja i kao centralni cilj određuju obrazovni razvoj pojedinca.⁶¹

UNESCO-va postavka kvalitetnog obrazovanja ističe četiri stuba na kojima ono treba da počiva: učenje radi sticanja znanja, učenje kako da se djeluje, učenje da se živi zajedno i učenje za cijeli život.⁶² UNESCO prepoznaje i najmanje dvije komponente od suštinskog značaja za definisanje kvalitetnog obrazovanja: postignuće u kognitivnom razvoju i podsticanje kreativnog i emotivnog razvoja učenika u pravcu podrške ciljevima mira, građanstva i sigurnosti, promovisanja jednakosti i prenošenja globalnih i lokalnih kulturnih vrijednosti na buduće generacije.

U Dakarskom okviru za akciju u sklopu inicijative „Obrazovanje za sve” saopšteno je da je pristup kvalitetnom obrazovanju pravo svakog djeteta. Potvrđeno je da je kvalitet „u srcu obrazovanja” i predstavlja temeljnu odrednicu kada su u pitanju upis, zadržavanje u školi i postignuća. Proširena definicija kvaliteta iz ovog dokumenta iznosi željene karakteristike učenika (zdravi, motivisani učenici).⁶³

Navedene definicije su korisne kako bismo počeli da stičemo razumijevanje o tome na koji način bitni akteri iz oblasti obrazovanja shvataju kvalitet. Međutim, ovi primjeri su prvenstveno usmjereni na način kako dijete treba da se razvija kao rezultat obrazovanja, dok ne pružaju stvarnu definiciju šta bi trebalo da predstavlja ili da sadrži kvalitetno obrazovanje. Mada postoje različiti pristupi definisanju kvalitetnog obrazovanja, sve definicije sadrže najmanje tri elementa koji čine osnovni okvir za razumijevanje ovog pojma: obrazovni inputi, obrazovni proces i obrazovni rezultati.

U ovom izvještaju počinje se sa formiranjem jedne operativne definicije kvalitetnog obrazovanja za OSI putem istraživanja indikatora u okviru tri navedene okvirne oblasti. Ovi indikatori daju okvir za EUMAP-ov pristup monitoringu; takođe, u otpočinjanju istraživanja koji elementi u sklopu date tri dimenzije sačinjavaju kvalitetno obrazovanje, može se ukazati početak definicije.

⁶¹ Globalni izvještaj o monitoringu programa „Obrazovanje za sve” iz 2005, str. 30.

⁶² Delors et al: *The Treasure Within*, 1996, Izvještaj za UNESCO Međunarodne komisije za obrazovanje za dvadeset prvi vijek, kojom je predsjedavao drugi francuski državnik, Žak Delor.

⁶³ Globalni izvještaj o monitoringu programa „Obrazovanje za sve” iz 2005, str. 3.

Jedno pitanje koje nadilazi tri stuba, a ne može se utvrditi samo za sebe na osnovu ovih pokazatelja kvalitetnog obrazovanja jeste, međutim, segregisano obrazovanje. Istraživanja, pak, pokazuju da postoji velika vjerovatnoća da je u segregisanim obrazovnim okruženjima kvalitet obrazovanja niži, u jednoj ili u sve tri dimenzije kvalitetnog obrazovanja koje ovdje analiziramo. U većini slučajeva, školska infrastruktura, kvalifikovanost nastavnika i postignuća škole su niži u segregisanim školama gdje većinu učenika čine Romi. Kod segregisanih romskih odjeljenja u redovnim školama, čak i ako su školska infrastruktura i kvalifikacije nastavnika dovoljne ili bi mogle biti dovoljne, ili su čak visokog kvaliteta, najčešće je redukovani nastavni program (često zajedno sa niskim očekivanjima) ono što predstavlja prepreku ličnom razvoju romske djece i njihovim postignućima u školi. U slučaju segregacije romske djece u specijalnim školama ili odjeljenjima, čak i ukoliko su kvalifikacije nastavnika i nivo finansiranja na višem nivou, negativna očekivanja nastavnika, redukovani nastavni program i stigma koja utiče na romsku djecu jesu faktori koji ih sprečavaju da dobiju kvalitetno obrazovanje i postignu dobre rezultate u školi. Kvantitativni indikatori brojki i procenata učenika koji trenutno pohađaju neki od raznih oblika segregisanog obrazovanja, bilo da su to geografski izolovane geto-škole, specijalne škole ili segregisana odjeljenja, važno je pratiti i zbog razumijevanja kako se obrazovni sistemi vremenom mijenjaju u pogledu ove prakse.

1.4.3 Indikatori kvalitetnog obrazovanja

Sistemska obrazovna ulaganja

Među ulaganja za obrazovni sistem spadaju sami učenici, kvalifikovanost nastavnika i školske uprave, stavovi nastavnika, škole i šire obrazovne zajednice, nastavni programi i obrazovni sadržaj, školska infrastruktura, nastavni materijali i uslovi, kao i nivo finansiranja i mehanizmi za školsku inspekciju.

Sami učenici

UNICEF opisuje kvalitetne učenike kao „zdrave, dobro uhranjene i spremne da učestvuju i uče, a pri učenju imaju podršku svoje porodice i zajednice.”⁶⁴ Romska djeca, pak, koja često žive u siromaštvu, možda nemaju tako idealnu poziciju.

Kvalifikovanost i stavovi nastavnika

Kvalifikovanost i stavovi nastavnika predstavljaju jednu od najbitnijih odrednica za kvalitet nastave. Kao što navodi UNICEF, „najkvalitetniji nastavnici, oni koji imaju najviše sposobnosti da pomognu svojim učenicima u učenju, raspoložu dubokim poznavanjem kako svog predmeta tako i pedagogije”⁶⁵, a kvalitetan nastavnik može imati ogro-

⁶⁴ UNICEF, *Defining Quality in Education* (Definisanje kvaliteta u obrazovanju), dokument koji je predstavio UNICEF na sastanku Međunarodne radne grupe za obrazovanje, Firenca, Italija, jun 2000, str. 4, <http://www.unicef.org/girlseducation/files/QualityEducation.PDF> (pristup ostvaren 16. novembra 2007) (u daljem tekstu: UNICEF, *Defining Quality in Education*).

⁶⁵ UNICEF, *Defining Quality in Education*, str. 13.

man uticaj na uspjeh učenika.⁶⁶ Kvalitet nastavnika u velikoj mjeri zavisi od kvaliteta osnovnih studija i programa koji je korišćen za pripremu nastavnika na ovom nivou, iako formalne kvalifikacije nijesu u potpunosti dovoljne da definišu dobrog nastavnika; ovo bi naročito mogao biti slučaj u zemljama u kojima obrazovni sistemi prolaze tranziciju, gdje su još uvijek na snazi *tradicionalni* modeli nastave. U idealnoj situaciji, nastavnici bi trebalo da dobiju diplomu četvorogodišnjih studija sa priznate institucije visokog obrazovanja, bila to pedagoška nastavnička škola ili univerziteti odsjek za pedagogiju. Sama ta institucija bi trebalo da pređe sa pretežno teoretskog pristupa na pristup više okrenut praksi, a da svoje studente upozna sa savremenijim pedagoškim pojmovima za koje se pokazalo da pogoduju učenicima koji pripadaju manjinama (o nastavnoj praksi vidjeti u daljem tekstu).

Pokazalo se da su očekivanja i stavovi nastavnika od velike važnosti za uspjeh učenika i tok njihovog školovanja. Stotine eksperimentalnih studija iz oblasti sociologije obrazovanja potvrdile su da se negativna očekivanja nastavnika manifestuju slabim uspjehom. Sa druge strane, kod učenika u koje se ulažu pozitivna očekivanja dolazi do poboljšanja akademskog uspjeha.⁶⁷ Istraživanje sprovedeno za Institut za otvoreno društvo, a koje potkrepljuje ovu tezu, pokazuje vezu između stavova nastavnika prema Romima i učeničkih postignuća, zasnovano na činjenici da su nastavnici koji su imali pozitivnije stavove prema Romima u nastavi stavljali naglasak na akademske sadržaje.⁶⁸ Takođe, postoje dokazi da stavovi edukatora utiču ne samo na rezultate u učenju, već i na pitanja kojima bi se trebalo baviti kako bi se unaprijedila desegregacija.⁶⁹ Dodatnu opasnost, uz loše stavove i niska očekivanja, koji se često podrazumijevaju i nije ih lako vidjeti, predstavlja proces etiketiranja učenika prema površnim utiscima, često zasnovanim na prvom utisku. Proces etiketiranja koji se odvija u školama ne samo da utiče na uspjeh u školi, već ima negativan uticaj i na psihološki razvoj djeteta, ozbiljno ugrožavajući

⁶⁶ Vidjeti: *Hanushek, Economic Outcomes and School Quality*.

⁶⁷ Prvo eksperimentalno proučavanje pristrasnih očekivanja nastavnika sproveli su Rozental i Jakobson 1968. U svom proučavanju oni su definitivno dokazali uticaj pristrasnih očekivanja nastavnika na akademski uspjeh učenika. Ovaj uticaj je nazvan „Pigmalionov efekat”. Vidjeti R. Rosenthal, R. Jacobson, *Pygmalion in the classroom: Teacher Expectation and Pupils' Intellectual Development* (Pigmalion u učionici – očekivanja nastavnika i intelektualni razvoj učenika), Njujork, Holt, Rinehart and Winston, 1968.

⁶⁸ Proactive Information Services: Step by Step Roma Special Schools Initiative: Evaluation Report Year 3 (Inicijativa programa „Korak po korak” u vezi specijalnih škola za Rome – izvještaj o evaluaciji za treću godinu), 2003, str. 15, na adresi: http://www.osi.hu/esp/rei/Documents/Final_Evaluation_Report_Adobe_February_2003.pdf (pristup ostvaren 18. novembra 2007).

⁶⁹ Vidjeti Proactive Information Services: Završni izvještaj o REI, Budimpešta: Program za podršku obrazovanju, 2006, na adresi: <http://www.osi.hu/esp/rei> (pristup ostvaren 28. oktobra 2007) (u daljem tekstu: Završni izvještaj o REI).

zdravu budućnost odrasle osobe.⁷⁰ Praksa i istraživanja OSI potvrdili su da kvalitetno obrazovanje čine visoka akademska očekivanja od sve djece.⁷¹

Konačno, stepen u kom se mijenjaju nastavnici predstavlja još jednu mjeru kvaliteta nastave, posebno u toku osnovne škole, kada postignuća učenika u školi zavise od kontinuiteta rada sa istim nastavnikom, s obzirom da na tom nivou postoji direktna veza između emotivne dosljednosti i postignuća.

Nastavni program

Dobar nastavni program (sadržaj obrazovanja) preduslov je za kvalitetno obrazovanje. Nastavni program ne treba da bude samo sredstvo za prenošenje znanja, već i sredstvo za razvijanje vještina i usađivanje socijalnih vrijednosti. U najboljem slučaju, dobar program može biti sredstvo za socijalnu koheziju i mir, dok u najgorem može pružati podstreke koji mogu dovesti do rata.⁷² Kvalitetan program bi trebalo da bude relevantan, da održava ravnotežu između pojedinačnih potreba učenika za samorealizacijom i da istovremeno prenosi standardni skup znanja i sposobnosti za određeno društvo u određenom momentu.

Na nivou osnovnog obrazovanja, nastavni program treba da razvija osnovne vještine pismenosti i matematike u odgovarajućem uzrastu. Odlaganje sticanja pismenosti, na primjer, može predstavljati znatnu kočnicu za dalji napredak u obrazovanju, budući da su vještine čitanja i pisanja ključne za ukupan proces učenja. U srednjem obrazovanju, nastavni program ima prvenstvenu ulogu da pripremi učenike za više obrazovanje, ali i da im pruži vještine koje mogu plasirati. Najčešće sposobnosti za kvalifikovanje za posao na aktuelnom tržištu rada (sposobnosti koje imaju tendenciju da postanu socijalna norma) jesu kompjuterska pismenost i poznavanje engleskog, kao međunarodnog jezika.

Kako bi odgovarali današnjim diversifikovanim društvima, nastavni programi podržavaju obrazovni proces koji učenicima omogućava da prihvate – i makar se prilagode, a možda čak i prime – razlike između i unutar grupa. Stoga bi relevantnost nastavnih programa trebalo definisati i kao usklađenost sa lokalnim/znanjima u zajednici i, u isto vrijeme, sa globalnim znanjima; roditelji i učenici mogu smatrati da je nastavni program relevantan ukoliko prepoznaju sebe i svoju kulturu u obrazovnom sadržaju koji pruža škola. Nastavni programi imaju poseban značaj za djecu iz manjinskih grupa, a posebno za romsku djecu, koje nastavni programi u prošlosti nijesu obuhvatali ili uopšte uzimali

⁷⁰ Vidjeti na primjer A. V. Cicourel i J. I. Kitsuse: *The social organization of the high school and deviant adolescent careers, School and Society: A sociological reader (Socijalna organizacija srednje škole i karijere devijantnih adolescenata* u: Škola i društvo – zbirka radova iz sociologije), London, Henley: Routledge & Kegan Paul u saradnji sa Open University Press, 1971, str. 114–121.

⁷¹ Vidjeti Završni izvještaj o REI, str. 6.

⁷² Vidjeti Bush, Saltarelli: *The Two Faces of Education in Ethnic Conflict*.

u obzir.⁷³ Decentralizacija školskih programa jeste jedno od sredstava pomoću kojih nastavni program može dobiti na relevantnosti i fleksibilnosti u odnosu na lokalnu zajednicu. Još jedno sredstvo jeste uvrstiti raznolikost i odražavanje multikulturalizma kao konkretne kriterijume prilikom izrade udžbenika.

Dva glavna aspekta nastavnih programa imaju posebnu važnost za Rome, pri čemu je prvi postojanje dvojezičnog programa. Pristup dvojezičnom programu posebno je značajan u prvim godinama školovanja, predškolskom obrazovanju i nižim razredima osnovne škole, pošto se u tom razdoblju lakše razvijaju osnovne vještine i sposobnosti na maternjem jeziku djeteta. Istraživanja pokazuju i da je lingvistička kompetencija na maternjem jeziku od velikog značaja za opšti jezički razvoj djece, te da dobro poznavanje maternjeg jezika daje solidnu osnovu za postizanje kompetencije iz drugog jezika.⁷⁴ Tamo gdje su škole i obrazovni sistemi etnocentrični i ne razvijaju dvojezične programe za predškolsko i osnovno obrazovanje, dovedena je u pitanje efikasnost pedagogije i ona postaje kontraproduktivna. Dvojezična politika može biti veoma skupa za obrazovne sisteme koji se bore sa teškoćama, a u slučaju romskog jezika, gdje se često koristi niz dijalekata i osporava se postojanje zvaničnog jezika, zvanična dvojezična politika i izrada odgovarajućih materijala moglo bi biti finansijski izazov za ministarstva obrazovanja. Međutim, postoje i dokazani metodi i tehnike za rad u dvojezičnim sredinama i unapređenje učenja pomoću podsticanja i njegovanja maternjeg jezika, koji se može i trebalo bi da se koristi u učionicama čak i kada ne postoje zvanične politike dvojezičnosti.

Drugi bitan aspekt relevantnosti nastavnih programa za djecu koja pripadaju romskoj manjini odnosi se na uslove za učenje romskog jezika i kulture u školi, kao i na obuhvaćenost romske istorije i kulture nacionalnim nastavnim programom. Uključivanje romskog identiteta i njegovo predstavljanje u sklopu nacionalnog nastavnog programa unapređuje prihvatanje različitosti i posmatra manjine ravnopravno sa većinom. Raznolikost u programima podstiče multikulturalizam. U današnjem globalnom svijetu, koji se sve više širi, izloženost tome predstavlja dodatnu vrijednost za budućnost djece.

Infrastruktura, uslovi i nastavni materijali

Školska infrastruktura ima značajnu ulogu za kvalitetno obrazovanje. Teško je zamisliti obrazovni sistem koji bi mogao da proizvede dobre rezultate bez adekvatne infrastrukture. Među osnovne elemente adekvatne školske infrastrukture, između ostalog,

⁷³ Prema međunarodnom pravu iz oblasti ljudskih prava, sadržaj nastavnih programa trebalo bi da odražava i manjinske kulture. Vidjeti Međunarodni biro za obrazovanje UNESCO, "Capacity Building for Curriculum Development" (Izgradnja kapaciteta za razvoj nastavnih programa) na adresi: <http://www.ibe.unesco.org> (pristup ostvaren 16. novembra 2007).

⁷⁴ Aktuelno istraživanje je dokumentovalo prednosti dodatnih dvojezičnih programa (Berman, Minicucci, McLaughlin, Nelson, i Woodworth, 1995; Lucas i Katz, 1994; Pease-Alvarez, Garcia i Espinosa, 1991; Thomas i Collier 1997; Thomas i Collier, 2002). **Thomas i Collier (1997, 2002) u svojim proučavanjima uspješnosti škola kad su u pitanju učenici koji pripadaju jezičkim manjinama, pokazali su da podrška prvog jezika objašnjava najveću razliku u postignućima učenika i predstavlja najmoćniji uticaj na dugoročni akademski uspjeh tih učenika.**

spadaju: ukupni fizički kvalitet školskih objekata, prosječni prostor po učeniku (u nekim slučajevima to je regulisano nacionalnim standardima), tekuća voda, toaleti unutar školskog objekta i adekvatni sistemi za grijanje.

Na sljedećem nivou, kvalitet laboratorija za razne predmete i materijali kojima su opremljene imaju značaja, kao i pristup učenika takvoj infrastrukturi. Na primjer, ako škola raspolaže dobro opremljenom kompjuterskom salom, ali učenicima nije dozvoljeno da je koriste, tada nema koristi za učenika. Školska biblioteka opremljena neophodnim udžbenicima i preporučenom literaturom takođe je uslov za uspjeh u obrazovanju, posebno za škole koje se nalaze u siromašnim oblastima, gdje takva pomagala vjerovatno nijesu dostupna kod kuće.

Konačno, postojanje i pristup materijalima za učenje – od prostog papira, svesaka, olovaka i bojica do udžbenika - predstavlja bitan aspekt kvalitetnog obrazovanja.

Finansiranje

Nivo finansiranja će se vjerovatno odraziti kroz stanje školske infrastrukture. Prilikom procjenjivanja kvaliteta obrazovanja, važno je razmotriti distribuiranje finansijskih sredstava na nacionalnom i lokalnom nivou i pokušati da se utvrde potencijalne nejednakosti između školskih jedinica u okviru sistema. Ako je sistem osmišljen tako da veći dio finansijskih sredstava za školski budžet dolazi sa lokalnog nivoa, to može biti nepovoljno po škole koje se nalaze u siromašnim zajednicama. Budući da bi obrazovanje dobrog kvaliteta trebalo da odgovori na potrebe djece iz manjinskih grupa, u sklopu monitoringa kvaliteta obrazovanja, uz procjenu formula za finansiranje škola na lokalnom nivou, trebalo bi sagledati i uporediti trošak po učeniku za romsku manjinu sa istim troškom kad je riječ o obrazovanju manjina uopšte i o obrazovanju manjine koja je (brojčano) najbliža Romima.

Inspekcija

U okviru nacionalnih sistema obrazovanja, školski inspektori i sistemi za inspekciju škola mogu se smatrati oblikom sopstvenog monitoringa i evaluacije. U mnogim zemljama, školska inspekcija ima zadatak da mjeri koliko se škola pridržava standarda definisanih zakonima i propisima. Nemaju sve inspektorske službe mandat da izvještavaju o slučajevima segregacije, a vrste kaznenih mjera za škole koje ne poštuju standarde kvaliteta u obrazovanju ili politike za desegregaciju su različite. Takođe, nije jasna uloga školskih inspektora kad je riječ o podršci školama za korišćenje novih pedagoških metoda, što je bitan element u realizaciji prave promjene u obrazovnoj praksi u korist raznolikosti. Stoga uticaj koji školske inspekcije imaju na kvalitet obrazovanja znatno varira.

Obrazovni procesi

Kvalitet obrazovanja povezan je sa obrazovnim procesima koji se odnose na organizaciju učionice, prakse i nastavne metode, obuku već zaposlenih nastavnika, upravljanje školom, kao i karakteristično okruženje i atmosferu u školi.

Organizacija odjeljenja i metodološke prakse

Grupisanje učenika, prema percipiranim sposobnostima, u zasebna odjeljenja, djelove ili čak zgrade prilično je raširena pojava u regionu, koja može proizvesti negativne posljedice.⁷⁵ Ova vrsta organizacije odjeljenja može posebno uticati na romsku djecu, budući da se djeca iz siromašnih porodica i iz manjinskih etničkih grupa češće smještaju u marginalne škole i zasebna odjeljenja, rade po zasebnom programu i uče u atmosferi koja je često previše rigidna i usmjerena na disciplinu. OSI podržava primjenu i zalaže se za integrisanu i diferenciranu nastavu, gdje svi učenici učestvuju zajednički u učionici, a nastavnik djelotvorno i efikasno radi sa svim učenicima u heterogenom okruženju, izbjegavajući tako pitanje upućivanja učenika u zasebna, specijalna ili druga odjeljenja. Prilikom raspoređivanja djece u odjeljenja na početku školske godine u standardnim školama, međutim, procedure raspoređivanja djece u škole i odjeljenja trebalo bi da uzmu u obzir ukupnu socijalno-ekonomsku situaciju djeteta, poznavanje maternjeg jezika i akademske vještine i omoguće da kombinacija ovih elemenata odredi sastav svakog odjeljenja i obezbijedi uravnoteženo i raznorodno grupisanje djece.

Prevaziđeno i ograničeno viđenje nastavnog rada kao prezentacije znanja više ne odgovara aktuelnim saznanjima o tome kako i šta učenici usvajaju.⁷⁶ Zato su nastavnicima potrebne metode i vještine koje uzimaju u obzir novo shvatanje o tome na koji način djeca uče. Kod obrazovanja visokog kvaliteta, organizacija odjeljenja i pedagogija trebalo bi da budu usredsređene na dijete, a ne na nastavnika, te da, koliko je to moguće, omoguće diferenciranu nastavu,⁷⁷ kako bi se razvijale izražene sposobnosti svakog pojedinačnog djeteta umjesto usmjeravanja na njihove slabe strane. Nastavnici takođe treba da usvoje znanja o manjinskim kulturama i multikulturalnom obrazovanju, metodologiji za nastavu drugog jezika, uključivanju roditelja, unapređenju škole i obrazovanju za socijalnu pravdu, što je sve od suštinske važnosti za pripremanje nastavnika za rad sa romskom djecom u diversifikovanom odjeljenju.⁷⁸

⁷⁵ Vidjeti na primjer J. Ireson, S. Hallan: *Ability Grouping in Education* (Grupisanje po sposobnostima u obrazovanju), London, Thousands Oaks, CA: Sage, 2001.

⁷⁶ UNICEF, *Defining Quality in Education*, str. 15.

⁷⁷ Diferencirati nastavu znači prepoznati različita početna znanja učenika, spremnost, znanje jezika, sklonosti u učenju, interesovanja, i odgovoriti na njih. Diferencirana nastava je proces koji ima za cilj da se pristupi nastavi i učenju kod učenika sa različitim sposobnostima u istom odjeljenju. Cilj diferencirane nastave jeste da se do maksimuma dovede rast i pojedinačni uspjeh svakog učenika tako što im se pristupa na nivou na kojem se on ili ona nalaze i pomaže im se u procesu učenja. Vidjeti T. Hall, *Differentiated Instruction*, na adresi: http://www.cast.org/publications/ncac/ncac_diffinstruc.html (pristup ostvaren 18. novembra 2007).

⁷⁸ Vidjeti Završni izvještaj REI; ESP, "Combating Educational Deprivation of Roma Children: A Policy Discussion Paper" (Borba protiv uskraćivanja obrazovanja romskoj djeci – osvrt na politike) Budimpešta, Program za podršku obrazovanju, 2003, na adresi: http://www.soros.org/initiatives/esp/articles_publications/publications/depriv_20030407 (pristup ostvaren 16. novembra 2007).

Obuka budućih i već zaposlenih nastavnika

Kako osnovna obuka budućih (*pre-service*) tako i obuka već zaposlenih nastavnika (*in-service*), čine bitnu komponentu obrazovanja nastavnika, koja im pomaže da obezbijede uspjeh u učionici, od vrtića do univerziteta. Osnovna obuka odnosi se na studente, prije nego počnu da se bave profesijom nastavnika.

Obuka već zaposlenih nastavnika predstavlja metod za unapređenje kvaliteta nastave, tako što će se unaprijediti formalne kvalifikacije nastavnika, kako bi se ispunili formalni standardi koje određuje obrazovni sistem, ili tako što će im se pružiti specifične vještine potrebne za bavljenje konkretnim predmetom ili temom, kao što je rad sa djecom iz manjinskih grupa.

Posebno pojedine oblasti, kakve su fizika ili kompjuterska tehnologija, ali i nove metode u didaktici, zahtijevaju stalno učenje i usavršavanje. Još jedan bitan aspekt obuke već zaposlenih nastavnika čini razmjena iskustava između nastavnika. Da bi se nastavnici usavršili na polju nastavne prakse, kao i da bi se doprinijelo njihovom profesionalnom usavršavanju, pristup obuci visokog kvaliteta u toku bavljenja profesijom ima ključni značaj za ukupnu efikasnost obrazovnih sistema. Od ključnog je značaja mogućnost obuke, kako budućih tako i već zaposlenih nastavnika, za prakse koje se smatraju veoma kvalitetnim, koje su savremene i zasnovane na rezultatima istraživanja, a pokazale su se kao uspješne u radu sa manjinskim grupama. Uključivanje pojmova različitosti, multikulturalizma i kako im pristupiti u nastavi kod oba vida edukacije nastavnika ima vrhunski značaj, kako bi se obrazovni sistemi pripremili da uspješno integrišu romske učenike.

Upravljanje školom

Pitanje upravljanja školom u kontekstu kvalitetnog obrazovanja takođe je dobilo ključni značaj, s obzirom da se obrazovni sistemi u regionu kreću od visoko centralizovanih ka više decentralizovanim oblicima škola u kontekstu lokalne zajednice. Škole, koje su ranije bile pod nadzorom vlasti i imale pasivnu ulogu u realizovanju obrazovanja, sada raspoložu novim stepenom slobode. Bez iskustva i prakse, a često i bez podrške ili smjernica, škole u toj novoj situaciji mogu napraviti greške. Ukoliko se novonastala situacija shvati kao mogućnost, upravljanje školom moglo bi postati inkluzivnije, samosvjesnije, te realizovati školske planove i unapređenja u cilju stalnog poboljšanja.

U tom smislu, ovaj izvještaj prati stepen učešća roditelja i zajednice u životu škole tako što analizira sastav tijela školske uprave i vrste odluka koje su te upravljačke strukture ovlašćene da donose, kao i stepen učešća roditelja i zajednice u školi. Obrazovanje dobrog kvaliteta oslanja se na učešće roditelja u svakodnevnim dešavanjima u školi, dok učešće roditelja u školskim odborima često predstavlja njihovu zastupljenost na nivou škole više nego njihovo pravo učešće u životu škole i u procesima nastave i učenja.

Okruženje i atmosfera u školi

Okruženje i atmosferu kreiraju svakodnevne interakcije između glavnih učesnika, između samih učenika, između učenika i nastavnika, kao i između nastavničkih tijela,

roditelja i zajednica. Sve ove interakcije doprinose razvijanju organizacionih normi, koje svoj formalni oblik dobijaju u internim školskim propisima ili su prosto povodom njih svi učesnici saglasni. Očigledno je da obrazovni procesi ne mogu odgovoriti na imperativ kvalitetnog obrazovanja ukoliko ne postoje dobri odnosi između aktera u obrazovanju. Jedan ključni aspekt u definisanju dobrih odnosa između aktera jeste postojanje uzajamnog povjerenja koje počiva na poštovanju i zajedničkim vrijednostima. Kad su u pitanju nastavnici, to od njih traži da razumiju romsku kulturu i vrijednosti i da su u sklopu obrazovnog procesa otvoreni za promovisanje vrijednosti koje su ukorijenjene u romskoj kulturi. Dobro razumijevanje između učenika Roma i ostalih učenika zavisi od percepcije koju o romskoj kulturi imaju nastavnici (i roditelji), koji u tome posreduju, i od nastavnog programa, koji može podstaći pozitivnu percepciju Roma, ignorisati je ili, što je još opasnije, dati negativnu sliku o romskom identitetu. Učešće u pozitivnoj školskoj atmosferi zahtijeva od roditelja Roma i romskih zajednica da uvide korist od obrazovanja i shvate centralnu ulogu koju imaju nastavnici u pomaganju učenicima da tu korist ostvare.

Obrazovni rezultati – učenička postignuća

Kvalitet obrazovanja trebalo bi da se odražava u postignućima učenika u toku školovanja i može se mjeriti analiziranjem rezultata u odnosu na eksterne standarde, mjerenjem stepena uspješnog prelaska učenika iz jednog razreda u drugi ili stepena napuštanja školovanja, ili analizom stepena zadovoljstva korisnika.⁷⁹

Rezultati mjereni pomoću eksternih standarda

Prvi pristup u mjerenju je objektivni i poredi postignuća učenika sa propisanim kurikularnim standardima. U tom smislu, evaluirati postignuća učenika znači uporediti njihov učinak sa eksternim standardima definisanim nastavnim programom. Na primjer, na nivou osnovne škole, najpogodnije je mjeriti postignuća kroz evaluaciju usvajanja osnovnih vještina (pismenost i matematičke vještine) u uzrastu utvrđenom kurikularnim standardima. Kada je nastavni program pravljen za niže standarde postignuća, kao u slučaju specijalnih škola za djecu sa poteškoćama u intelektualnom razvoju, učenici kojima je postavljena pogrešna dijagnoza direktno su izloženi nižim kurikularnim standardima. Još jednu vrstu mjerenja za eksternu procjenu učeničkih postignuća pružaju rezultati ostvareni na završnim, odnosno prijemnim nacionalnim ispitima/testiranjima na ključnim tačkama u sistemu - kraj osnovnog i prelaz na niže srednje obrazovanje i dalje na više srednje obrazovanje.

S obzirom da većina država ne prikuplja podatke prema etničkoj pripadnosti i/ili nijesu razvile nacionalne sisteme za procjenu, nije moguće precizno pratiti postignuća romskih učenika u odnosu na postignuća vršnjaka koji pripadaju većinskoj populaciji. Kada takvi podaci postoje, zasnivaju se na malom uzorku iz nezavisnih testiranja i istraživanja. Na žalost, tendencije su ukazale na niži nivo postignuća u odnosu na vršnjake iz većinske populacije.

⁷⁹ Školski sistemi u regionu se mijenjaju u pravcu modela koji je više usredsređen na korisnika.

Uspješan prelazak iz jednog razreda u drugi

U nedostatku pouzdanih podataka o školskim postignućima i rezultatima, stopi ponavljanja razreda, što je takođe eksterno definisana mjera (čak i kada je oblikovana različitim interpretacijama nastavnika), takođe je značajan pokazatelj postignuća škole.

Zadovoljstvo korisnika

Kvalitet je moguće direktno mjeriti na osnovu procjene zadovoljstva korisnika (roditelja i učenika) školom. Kod ovog pristupa, evaluacija kvaliteta škole je šira, pošto obuhvata ne samo zadovoljstvo učeničkim postignućima već i zadovoljstvo korisnika kvalifikacijama i stavovima nastavnika, upravom škola, školskom infrastrukturom, okruženjem i atmosferom, kao i mogućnostima koje se djeci pružaju nakon što završe školu.

1.5 Nalazi iz izvještaja za pojedinačne zemlje**1.5.1 Podaci**

Jedna od najznačajnijih prepreka u praćenju napretka na planu obrazovanju Roma predstavlja nedostatak izdvojenih podataka po etničkim grupama. Bez izdvojenih podataka prema etničkoj pripadnosti – čak i ako postoje približni pokazatelji koji nijesu sasvim pouzdani, poput jezika ili socijalno-ekonomskog položaja – na koji način vlade mogu razlučiti ko je uspješan a ko nije, te preduzeti odgovarajuće mjere? Da bi se kreirale djelotvorne politike i programi za unapređenje obrazovanja, a time i socijalnog i ekonomskog položaja Roma, potrebne su precizne informacije u oblasti obrazovanja, inače se njihova situacija može pogoršati.

Ovaj monitoring je dokumentovao postojanje nekoliko uzroka za navedeni nedostatak. Nekoliko vlada zakonski ne dozvoljava prikupljanje ličnih podataka za potrebe statistike, na primjer Mađarska (od 1993), Rumunija i Slovačka. Može biti riječ o pogrešnom razumijevanju ili tumačenju zakona, a grupe za zaštitu ljudskih prava mogu tvrditi i da je to način da vlade opravdaju to što ništa ne preduzimaju. Iako je zaštita privatnosti prilikom prikupljanja podataka zbilja značajna – i iako to može naročito važiti za Rome, koji mogu imati bojazni da će se podaci upotrijebiti na njihovu štetu – evropski zakoni o zaštiti podataka ne zabranjuju izričito prikupljanje podataka za etničke grupe, već prave razliku između prikupljanja ličnih podataka koji se vezuju za pojedince i zbirnih podataka.⁸⁰ Savjet Evrope napominje da statistički rezultati nijesu lični podaci, pošto nijesu vezani za određenu osobu.⁸¹ Budući da su vlade dužne da obezbijede kvalitet, ovo bi trebalo tumačiti u smislu da postoji i dužnost da se prikupljaju i koriste podaci dati zasebno po etničkim grupama, kako

⁸⁰ Direktiva EU o zaštiti pojedinaca u vezi sa procesuiranjem ličnih podataka i o slobodnom protoku tih podataka, 95/46/EK, 24. oktobar.

⁸¹ Savjet Evrope, Konvencija za zaštitu pojedinaca u vezi sa automatskim procesuiranjem ličnih podataka (1981) i Preporuka br. R (97) 18 Savjeta ministara u vezi sa zaštitom ličnih podataka koji se prikupljaju i obrađuju u statističke svrhe (1997).

bi se istakla nejednakost i donijele odgovarajuće odluke na nivou politika. Kad je u pitanju pozivanje na zakon kao razlog što se ne prikupljaju podaci, izuzetak su zemlje Jugoistočne Evrope: Bugarska, Srbija, Hrvatska, Makedonija i Crna Gora, koje nemaju tu zabranu, a u nekima to može biti i neophodno (Makedonija), ali drugi faktori sprečavaju postojanje kvalitetnih podataka. U Srbiji, na primjer, bilo kakav nedostatak segmentirane statistike u obrazovanju prouzrokovan je donekle proizvoljnim tumačenjem odredbi Zakona o osnovama obrazovnog sistema, koje sprečavaju prikupljanje podataka prema etničkim grupama. U Makedoniji, iako je obavezno, prikupljanje podataka se još ne sprovodi.

Još jedan glavni faktor koji doprinosi lošem kvalitetu podataka rezultat je društvene stigme koja se vezuje za romski identitet. Kada popisivači traže od nekoga da navede svoju etničku pripadnost, mnogi Romi neće navesti svoju, već onu većinske grupe, ili će označiti „ne izjašnjava se”, čime se znatno umanjuje zvanična statistika. Budući da se osoba koja popunjava obrazac prilikom popisa ne može obavezati da pruži informacije o sebi, te da se podaci prikupljaju na osnovu slobodnog samoodređenja, mnogi odlučuju da se izjasne drugačije. Ovo je zabilježeno u Bugarskoj, Mađarskoj, Srbiji i Hrvatskoj. U Mađarskoj, pak, gdje su istraživači više od decenije raspravljali šta nekog čini Romom – lična identifikacija ili percepcija, naginjući ka percepciji – nije eksplicitno zabranjeno korišćenje podataka vezanih za percipiranu etničku pripadnost. U Srbiji i Hrvatskoj, još jedan faktor koji se pominje kao uzrok netačnosti podataka jeste nedostatak ličnih podataka i/ili neregistrovanost, dok se u Srbiji pominje i sezonsko seljenje mnogih Roma. U Hrvatskoj je nepismenost problem koji utiče na slab kvalitet podataka, dok je u Rumuniji, zanimljivo, lična identifikacija Roma porasla u proteklih nekoliko godina.

Nedostatak razdvojenih podataka postoji na opštem nivou za sve opšte statistike i prenosi se na sferu obrazovanja. Što se tiče konkretno statistike u obrazovanju, zabilježeni su drugi signali upozorenja koji se tiču pouzdane statistike: rođenje djeteta ostaje nezabilježeno/nedokumentovano, kao npr. u Bugarskoj; statistika se oslanja na to da će škola prijaviti podatke, što vodi nepouzdanosti, kao što je zabilježeno u Bugarskoj, Mađarskoj, Makedoniji i Rumuniji. U Bugarskoj, na primjer, postoje podsticaji da škole uvećaju broj upisanih, a u Mađarskoj ove brojke ne moraju biti dosljedne od škole do škole; država prikuplja samo ograničene podatke, te se moraju konsultovati drugi izvori podataka, što je zabilježeno u Bugarskoj, Mađarskoj, Rumuniji, Slovačkoj i Crnoj Gori. U Mađarskoj, tako, zvanični podaci su među najmanje pouzdanim izvorima, a mnogi smatraju da bi sociološke studije mogle biti pouzdaniji izvor podataka od popisa koje organizuje država. U Rumuniji su prvenstveno korišćeni podaci iz nevladinog sektora i statistika iz istraživanja, kako bi se pokušala dobiti odgovarajuća slika situacije.

Problem koje je takođe zabilježen kad je riječ o prikupljanju podataka jeste to da sistemi za prikupljanje podataka, generalno gledano, nijesu efikasni, sistematični, ili uopšte ne postoje - kao što je zabilježeno u Crnoj Gori ili Makedoniji – ili nijesu usklađeni po ministarstvima, a kamoli sa međunarodnim sistemima za prikupljanje podataka, što je zabilježeno u Bugarskoj i Mađarskoj. U slučaju kada se sistemi ažuriraju - kao u Srbiji sa osnivanjem EMIS-a (*Education Management Information System* – Informacioni sistem

za upravljanje u obrazovanju), ili u Rumuniji – ukoliko se adekvatno primjenjuju, ovi sistemi bi mogli obezbijediti osnovu za praćenje poboljšanja u obrazovnim postignućima romskih učenika.

Ovaj nedostatak redovnog ili dosljednog prikupljanja podataka prenosi se i na lokalni nivo, gdje, na primjer u Bugarskoj, školska inspekcija ne prikuplja podatke prema etničkoj pripadnosti. Stoga se ne može na odgovarajući način pratiti stopa napuštanja školovanja, kao ni ostali pokazatelji.

Lokalne grupe vrše pritisak, koristeći dokaze i podršku Evropske unije, i tvrde da se podaci mogu i moraju prikupljati prema etničkoj pripadnosti, ukoliko se to obavlja na odgovoran način. Pritisak te vrste zabilježen je u Mađarskoj.

Prema publikaciji ERRC za 2004,⁸² među razloge za loše stanje podataka koji se odnose na Rome spadaju:

1. Pogrešna percepcija da zakoni o zaštiti ličnih podataka zabranjuju prikupljanje podataka prema etničkoj pripadnosti.
2. Nerazumijevanje strateškog značaja monitoringa prema etničkoj pripadnosti u borbi protiv diskriminacije.
3. Strahovanje da je statistiku organizovanu prema etničkoj pripadnosti moguće zloupotrijebiti da bi se naškodilo ispitanicima.
4. Slaba politička volja vlada prilikom izrade programa za integraciju Roma, nedostatak vizije istinske reforme zasnovane na kvantitativnoj procjeni potreba i spremnosti da se obezbijede adekvatna sredstva.
5. Bojazan vlada da bi se mogle naći u neprilici ukoliko statistika otkrije neprijatne momente u njihovim društvima.
6. Metodološka poteškoća pitanja: koga bi trebalo ubrojiti u „Rome” – one koji se izjašnjavaju kao Romi ili znatno veću grupu koja se definiše eksternim utvrđivanjem;
7. Metodološka poteškoća u bavljenju odbijanjem Roma da „priznaju” svoju etničku pripadnost – odbijanje koje se znatno razlikuje zavisno od prostora i sub-etničkog identiteta.

1.5.2 Politike i programi vlada

Nacionalni programi za Rome i nacionalne obrazovne strategije

Sve države koje su bile obuhvaćene ovim monitoringom usvojile su krovne vladine programe za Rome, koji svi sadrže dio posvećen obrazovanju. Kod nekih je riječ o zasebnoj strategiji, a u nekim slučajevima je strategija rađena u sklopu Dekade inkluzije Roma.

⁸² D. Petrova, “Ethnic Statistics”, Roma Rights: Quarterly Journal of the European Roma Rights Center Number 2 (Prava Roma – tromjesečni glasnik Evropskog centra za romska prava, broj 2), 2004, str. 5.

Postoji dosta kritika na temu nacionalnih programa za Rome. U Bugarskoj, *Okvirni program* iz 1999. se smatra prevaziđenim, pošto je dio koji se odnosi na obrazovanje 2006. godine u znatnoj mjeri zamijenjen specijalizovanim vladinim programom za obrazovanje, koji nije namijenjen konkretno Romima. Sa druge strane, u Rumuniji nikad nije usvojen Akcioni plan za Dekadu, jer, kako je saopšteno, takvi akcioni planovi trebalo bi da uslijede jedino nakon što se dokumenti razrade definisanjem opštih i specifičnih ciljeva, indikatora i aranžmana za monitoring.

U nekim slučajevima se kritike odnose na to što se programi ne bave relevantnim ili bitnim pitanjima, kao, na primjer, u slučaju Hrvatske, gdje Nacionalni program za Rome kaže da bi romsku djecu koja nijesu dobila adekvatnu pripremu za osnovnu školu trebalo smjestiti u specijalna odjeljenja ili specijalne grupe u prvom razredu osnovne škole, što se javlja kao nedosljedno usvajanje segregacije, koje se kosi sa ostatkom Programa. U Slovačkoj se čini da postoji nedostatak uviđanja i mjera da se prekine sa pretjeranom zastupljenošću romske djece u specijalnim školama, što je temeljno dokumentovan i poznat problem. Ovo nije prepoznato u politici Slovačke za Rome, niti se Akcioni plan za Dekadu time detaljno bavi.

Kad je riječ o nacionalnim obrazovnim strategijama, stvarni problemi koji zahtijevaju pažnju ne razmatraju se u dokumentima obrazovne politike - na primjer propuštanje da se bavi problemom segregacije kroz mjere za desegregaciju, kao u Bugarskoj, gdje *Nacionalni program za razvoj školskog obrazovanja i predškolskog vaspitanja* i nastave napušta ranije preuzete obaveze u pogledu rada na desegregaciji i ne bavi se mnogim specifičnim problemima prepoznatim u vladinom sopstvenom Akcionom planu za Dekadu iz 2005.

Često se ovi dokumenti ne bave konkretno Romima ili ne pominju djecu koja se razlikuju lingvistički ili prema drugim približnim pokazateljima, kao u Mađarskoj, gdje su reforme u sklopu Ministarstva obrazovanja i kulture na prvom mjestu namijenjene socijalno ugroženima, a na drugom onima sa posebnim potrebama u obrazovanju. U novom vladinom Programu za uspješnu, modernu i pravednu Mađarsku 2006–2010, mađarska vlada naglašava svoju posvećenost borbi protiv segregacije u školama, ali ne kaže ništa o rasnom elementu segregacije. Većina mađarskih obrazovnih politika i programa, zapravo se uopšte ne bavi konkretno Romima. U drugim slučajevima, kao u Hrvatskoj, Romi se samo kratko pominju, i to samo u vezi sa drugim okvirnim dokumentima poput Nacionalnog programa za Rome i Akcionog plana za Dekadu.

Čini se da postoji stvarna neodlučnost vlada da se konkretno pozabave i uključe Rome u svoje obrazovne strategije kao konkretnu ciljnu grupu (ili da uključe obrazovanje u svoje krovne strategije za Rome). Sa jedne strane, na ovo se može gledati kao na znak da vlade žele da ova pitanja uključe u glavne tokove i neki bi mogli tvrditi da će se krovna obrazovna strategija nužno baviti pitanjima koja će unaprijediti pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome. Sa druge strane, ove strategije ne obuhvataju važne elemente koji su potrebni za stvarno unapređenje obrazovanja za Rome. Nedostatak direktnog bavljenja romskom djecom zamagljuje fokus pristupa na nivou politike. Strategije bi trebalo da se

bave konkretno potrebama Roma, a nedostatak direktnog bavljenja u različitim prisutnim politikama trebalo bi razriješiti usvajanjem sveobuhvatne politike za obrazovanje Roma, koju bi pratile odgovarajuće zakonodavne i finansijske mjere.

Nedostatak implementacije

Čak i kada se krovni dokumenti politika ne bave konkretno Romima, kao u Hrvatskoj, Makedoniji, Rumuniji i Srbiji, dodatna kritika odnosi se na to da dokumenti postoje, a da se nedovoljno primjenjuju. Na primjer, vlada u Bugarskoj je, nakon usvajanja Akcionog plana za Dekadu, izdala niz dokumenata u svrhu njegove implementacije, ali se nijedan od njih nije bavio sferom obrazovanja. Primjer nedostatka implementacije u Bugarskoj je činjenica da nije realizovano opredjeljenje iz Okvirnog programa da se ukine segregacija u obrazovanju, iako su se na lokalnom nivou proširile inicijative za desegregaciju koje su pokretale NVO, a koje su mogle da posluže kao korisni modeli za sveobuhvatniji vladin pristup. Monitoring u Srbiji bilježi da, iako su politike koje se tiču obrazovanja Roma veoma temeljne i integrisane u opšte politike, one obično ostaju na papiru. Postoji očigledan jaz između deklaracija i praktične implementacije politika. Implementacija obrazovnih politika još uvijek je u formi izolovanih projekata ili mjera afirmativne akcije, a nije sveobuhvatna i sistematska. Rumunija čeka usvajanje Akcionog plana za Dekadu prije nego počne sa implementacijom; istovremeno, međutim, Rumunija je napravila krupne iskorake u implementaciji politike kroz različite PHARE programe, od kojih su mnogi konkretno bili usmjereni na romsku manjinu.

Još nešto što je zabiježeno kada su u pitanju Bugarska i Makedonija, a sprečava dobru implementaciju politika, jeste da vladini programi koji imaju za cilj unapređenje obrazovanja Roma ne raspolažu razrađenim mehanizmima za monitoring i evaluaciju. Ovaj strukturni nedostatak vladinih obrazovnih politika pokreće ozbiljna pitanja o efikasnosti programa, kao i o njihovom potencijalu za razvoj i primjenu na drugim mjestima.

Aktuelni proces decentralizacije posebno utiče na implementaciju obrazovnih politika, budući da lokalne vlasti dobijaju veću autonomiju, ali često bez jasnih odgovornosti, a centralna vlast zadržava sve manje mehanizama za borbu protiv negativnih tendencija, kakva je segregacija. Ova tendencija je jasno primijećena u Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji. U Rumuniji, na primjer, školski inspektori, koji su dobili značajan zadatak u procesu desegregacije, suočavaju se sa teškoćama zato što nemaju institucionalna ovlašćenja da nadziru aktivnosti na desegregaciji, a ne postoji snažno zakonodavno ili administrativno sredstvo za kažnjavanje segregacije, što umanjuje njihovu ulogu u borbi protiv diskriminacije i segregacije. Decentralizovana administrativna struktura postavlja određene prepreke sveobuhvatnoj implementaciji desegregacije, a pokazuje se i kao problematična za implementaciju drugih politika, poput uvođenja romskih asistenata u nastavi u škole, što je opisano u izvještajima za Bugarsku i Rumuniju.

U Srbiji, prepreke koje stoje na putu uspješnoj implementaciji politike su znatne: naime, proces obrazovne reforme nije bio onako brz i sveobuhvatan kako se očekivalo. Umjesto da budu integrisane u ukupnu reformu, politike za Rome se realizuju samo djelimično

i na *ad hoc* osnovi, a inkluzivno obrazovanje u praksi zahtijeva ozbiljnu transformaciju obrazovnog sistema, kao i značajna finansijska ulaganja, što u ovom momentu sistem ne može da obezbijedi. Česte promjene vlada dodatno su otežale održavanje dosljednog pristupa ovim pitanjima.

Primijećene su i druge prepreke koje sprečavaju implementaciju politike – na primjer, kad je riječ o romskim asistentima u nastavi; tako u Srbiji, u postojećoj školskoj praksi postoji percepcija romskih asistenata kao oblika spoljne kontrole ili uljeza, zbog čega nastavnici mijenjaju svoje uobičajeno ponašanje ili im smeta prisustvo romskih asistenata. Takođe, pošto se nastava generalno ne zasniva na interaktivnoj metodologiji, već je u formi predavanja, mnogi romski asistenti praktično nijesu imali šta da rade u učionici. Pošto se od romskog asistenta traži da ima najmanje srednjoškolsku diplomu, bilo je gradova u kojima kandidati taj uslov nijesu ispunjavali, te niko nije angažovan. Pravo uključivanje romskih asistenata u nastavu i obrazovni proces u Srbiji zahtijevaće ne samo postojanje pravnih osnova i finansijskih mehanizama za njihovo zapošljavanje, već i uklanjanje navedenih prepreka.

Crna Gora je vjerovatno jedina zemlja u kojoj vladin projekat, Romska obrazovna inicijativa, finansiran od strane vlade i REF-a, implementira obrazovnu strategiju iz Akcionog plana za Dekadu sveobuhvatno i sistematski. Ipak, nedostatak implementacije politika predstavlja opšti problem primijećen u svim državama koje učestvuju u Dekadi.

Jezik, nastava romskog jezika i romski asistenti u nastavi

Priznavanje romskog kao zvaničnog jezika i zakoni koji se odnose na pravo na nastavu na maternjem jeziku i pristup učenju maternjeg jezika kao predmeta variraju od zemlje do zemlje.

Rumunija, Srbija, Hrvatska i Mađarska, Makedonija – zakonodavstvo ovih zemalja daje pravo romskoj manjini da uči i pohađa nastavu na maternjem jeziku.

U Crnoj Gori, romski nije zvanično priznat jezik. Postojeći zakoni, koji osiguravaju prava nacionalnih manjina koja se tiču jezika u obrazovanju, ne važe za romski, s obzirom da romska populacija u Crnoj Gori ne dostiže prag potreban za djelotvornu implementaciju ovih zakonskih odredbi. U drugim zemljama, kakva je Slovačka, ustavna odredba garantuje svim pripadnicima etničkih manjina (uključujući Rome) pravo na obrazovanje na maternjem jeziku, iako Zakon o obrazovanju ne pominje eksplicitno Rome kao manjinu čiji članovi imaju pravo da se obrazuju na sopstvenom jeziku. Različiti jezici manjina imaju različit status kad je u pitanju obrazovanje; kategorizacija manjinskih jezika znači nejednake šanse za pripadnike različitih etničkih manjina da se obrazuju na svom maternjem jeziku.

U Bugarskoj, iako zakon garantuje pravo na učenje maternjeg jezika (romski je priznat kao maternji jezik koji se može predavati u opštinskim osnovnim školama od usvajanja Zakona o obrazovanju 1991), ne garantuje se pravo na obrazovanje na maternjem jeziku.

Uprkos činjenici da mnoge države omogućavaju učenje na maternjem jeziku, implementacija je i ovdje problematična. U Bugarskoj, na primjer, nastava romskog jezika nikada nije organizovana kako bi obuhvatila značajan dio romske populacije i posljednjih godina je opala. Trenutno u Bugarskoj nema škola sa dvojezičnim nastavnim programom, niti škola u kojima se kompletan program predaje na romskom jeziku; veoma je mali broj nastavnika romskog jezika. U Mađarskoj je zanemarljivo mali broj nastavnika koji govore romski jezik ili su spremni da predaju na romskom ili koriste dvojezične tehnike. Ne postoje dvojezične škole za Rome, a nema škola u Mađarskoj u kojima se čitav program predaje samo na romskom jeziku; postoje, međutim, neke mogućnosti da se romski izučava kao predmet. Pitanja jezika čine manji problem u Mađarskoj nego u drugim zemljama koje imaju veliku romsku populaciju, pošto veliki procenat mađarskih Roma govori mađarskim, a ne romskim jezikom. U Slovačkoj ne postoji mreža državnih osnovnih ili srednjih škola koje bi mogle pružiti obrazovanje na romskom jeziku. U Srbiji, do sada, nijedna škola nije nudila obrazovanje na romskom (ili dvojezično obrazovanje koje uključuje romski jezik), mada je moguće pohađati neke izborne predmete. Ne postoje zvanični podaci o predškolskim vaspitačima ili nastavnicima koji govore romski i koriste ga u nastavi. U procesu obrazovanja, Romi imaju mogućnost da koriste svoj maternji jezik jedino ukoliko pohađaju izborni predmet u osnovnoj školi pod nazivom Romski jezik sa elementima nacionalne kulture, ali je i to trenutno moguće samo na teritoriji Autonomne Pokrajine Vojvodina. Djelimično zbog diversifikovanosti romskog jezika, u Hrvatskoj nije bilo zahtjeva da se bilo koja verzija romskog uvede kao zvanični jezik na kom se odvija nastava, a nema ni nastavnika spremnih da drže takvu nastavu. Postoje neki slučajevi da je nastava na maternjem jeziku omogućena kao dodatni predmet, posebno u predškolskom uzrastu. Ni u Makedoniji se u školama ne koristi romski kao jezik na kojem se odvija nastava, niti ima škola u kojima je romski jedini jezik u nastavi. Trenutno – zbog nedostatka kvalifikovanih nastavnika i podrške za nabavku udžbenika i drugih nastavnih materijala – romski je izborni predmet u ukupno dvijema osnovnim školama.

Od svih država obuhvaćenih ovim izvještajem, Rumunija je ostvarila ubjedljivo najveći napredak u oblasti nastave na maternjem jeziku, djelimično kao plod napora i koherentnih mjera ministarstva obrazovanja. Na zahtjev roditelja, romski učenici od prvog do dvanaestog razreda mogu se upisati na dodatni program iz romskog jezika i književnosti. Danas romski kao maternji jezik predaje 480 romskih i ne-romskih nastavnika (oko jedna petina su etnički Romi ili Mađari). Broj učenika koji uče romski jezik i romsku istoriju i kulturu porastao je sa 50 iz 1990. na preko 25500. Rumunija takođe ima pozitivne brojke kad su u pitanju nastavnici romskog, od kojih neki nijesu Romi, dok većina drugih zemalja - Bugarska, Mađarska i Hrvatska, da pomenemo samo neke – skoro da nijesu imale šta da navedu u ovom dijelu. U Rumuniji je, u školskoj 2005–2006, od 280000 aktivnih nastavnika, 490 (0,18%) bilo Roma koji su predavali romski jezik i romsku istoriju i kulturu, od predškolskog nivoa do srednje škole. Jedna škola u Maguri, u oblasti Temiš pokrenula je eksperimentalnu nastavu pretežno na romskom jeziku.

Pitanje koje takođe varira od jedne zemlje do druge jeste angažman romskih asistenata u nastavi. Uprkos potrebi i nespornoj koristi na lokalnom nivou u svim zemljama obuhvaćenim ovim izvještajem, neke zemlje su preduzele afirmativnije mjere od ostalih da bi zadovoljile ovu potrebu. Na primjer, u Bugarskoj je svega nešto više od 100 romskih asistenata određeno da rade kao facilitatori u učionici. Jedan od problema koji su se pojavili jeste da opštine često nemaju sredstava da angažuju asistente. Isti problem je zabilježen i u Rumuniji, gdje lokalne vlasti mogu odlučiti da ne zadrže školske medijatore nego da finansiraju druge lokalne prioritete, ukoliko prenos sredstava nije uslovljen. U Mađarskoj uopšte ne postoji centralizovana regulativa za zapošljavanje romskih medijatora i asistenata u nastavi, a taj posao nije zvanično ni registrovan. U Rumuniji, od 2002, romski školski medijatori imaju važnu ulogu u sklopu svih obrazovnih projekata koje finansira PHARE, a procijenjeno je da ih je bilo zaposleno preko 200, mada ne postoje zvanični podaci za sadašnju situaciju. U Srbiji, strateški dokumenti za obrazovanje Roma predviđaju uvođenje romskih asistenata u vrtićima i osnovnim školama, kao i zapošljavanje medijatora za rad sa porodicama u institucijama sa velikim brojem romske djece. Međutim, trenutno ne postoji pravna regulativa za zapošljavanje romskih asistenata u školama i/ili predškolskim institucijama, iako nacrt Zakona o predškolskom obrazovanju 112 omogućava njihovo angažovanje. Od 2005. godine, Romski nacionalni savjet i Ministarstvo prosvete i sporta Srbije angažovali su 30 romskih koordinatora za saradnju sa porodicom u okviru projekta u predškolskom obrazovanju koji je finansirao REF. Slovačka je, i pored toga što su zakoni iz oblasti obrazovanja slabi kad je u pitanju obrazovanje Roma, obezbijedila znatna sredstva za pomoćnike u nastavi: 2006. je Ministarstvo obrazovanja dodijelilo 130 miliona slovačkih kruna (3,76 miliona eura) za plate asistenata u nastavi, a prema direktoru Odjeljenja za obrazovanje romskih zajednica u Ministarstvu obrazovanja, godišnji porast u broju pomoćnika u nastavi iznosi 310, što znači da njihov broj raste svake godine. Međutim, s obzirom da mnogi od ovih asistenata nijesu Romi i ne govore romski jezik, u nekim slučajevima se može dovesti u pitanje vrijednost njihovog rada u učionici.

Desegregacija

Ne prepoznaju sve vladine politike segregaciju Roma i potrebu za desegregacijom obrazovanja, bilo da se odnose na Rome ili na određeni segment obrazovanja. Slovačka je jedna od država u kojima je zabilježeno da se pojava segregacije romske djece u obrazovanju ne pominje eksplicitno ni u jednom od vladinih dokumenata i strategija. Druge države navode da, iako segregacija nije zvanično prepoznata, recimo u Hrvatskoj ili Crnoj Gori, i nema zvaničnih politika, ovim pitanjem se bavi Akcioni plan za Dekadu (vidjeti Aneks 1), ili su, kao u Crnoj Gori, svi projekti koji se odnose na inkluzivno obrazovanje a koje je posljednjih godina realizovalo Ministarstvo prosvjete i nauke, preventivno orijentisani na desegregaciju.

Implementacija ipak, kao i obično, ostaje problem. Iako mogu postojati prepoznavanje segregacije i strategije za desegregaciju, stvarna implementacija tek treba da u potpunosti zaživi u svim državama obuhvaćenim monitoringom.

U Bugarskoj se dva dokumenta konkretno bave segregacijom; međutim, pošto su strukture koje rade na desegregaciji romskih škola opštinske vlasti, za koje politike nijesu obavezujuće, politike ostaju na papiru. I Mađarska navodi da Ministarstvo obrazovanja i kulture nema sredstava da osigura djelotvornu i centralnu kontrolu nad desegregacijom. U Mađarskoj se dosta akcenta stavlja na obezbjeđivanje jednakog tretmana u obrazovanju, ali nekoliko odredbi je posvećeno desegregaciji, a osobama koje se staraju o funkcionisanju škola ili lokalnim vlastima nijesu nametnute direktne obaveze u pogledu desegregacije. Državni Zakon o obrazovanju izostavlja takvu obavezu, a vladina politika koja za cilj ima integraciju može se samo nazreti iz nekoliko odredbi u ministarskoj uredbi kojom se reguliše kvota za integraciju socijalno ugroženih. U novom Programu za uspješnu, modernu i pravednu Mađarsku 2006–2010, vlada ponavlja svoju posvećenost borbi protiv segregacije u školama, ali, kao u mnogim prethodnim zvaničnim dokumentima, ni ovaj ne kaže ništa o rasnom elementu segregacije. U Srbiji država ne prepoznaje postojanje segregacije, a desegregacija do sada nije ozbiljno tretirana kao pitanje politike, iako su u nekim strateškim dokumentima predviđene određene preventivne mjere. U Rumuniji, iako se odavno garantuje pravo na nediskriminaciju, mnoge inspekcije i direktori škola nijesu shvatili da je školska segregacija diskriminatorsna i utvrđen je jedan broj slučajeva segregacije u rumunskim školama. Prema tome, radi daljeg pojašnjenja, Ministarstvo za obrazovanje i istraživanje je u aprilu 2004. izdalo obavještenje u kome se prepoznaje i osuđuje segregacija.

Rumunija i Mađarska su preduzele više na implementaciji desegregacije – Rumunija preko PHARE projekta, a Mađarska preko Nacionalne mreže za obrazovnu integraciju. Međutim, rezultati nijesu poznati zbog nedostatka internog monitoringa i izvještavanja.

Nastavni program

Jedan od nedostataka u procjeni da li su države koje učestvuju u Dekadi preduzele korake da elemente multikulturalizma uključe u svoje nacionalne nastavne programe jeste činjenica da postoji veoma malo analitičkih studija koje bi to mogle da predstavljaju. Jednostavno, analiza politika na ovom nivou još uvijek nije raširena. Na primjer, Mađarska navodi da nema pouzdanih informacija o tome da li se nacionalne manjine pominju u državnim udžbenicima iz istorije ili književnosti. Hrvatska navodi da, iako se nacionalne manjine povremeno spominju, romska nacionalna manjina se uglavnom ne spominje.

U nekim zemljama, nacionalni program omogućava postojanje određenog stepena lokalnog programa, koji bi, teoretski, trebalo da uzima u obzir lokalni kontekst i da, ukoliko je lokalni kontekst raznovrsan, odražava njegovu raznovrsnost. Ovo je slučaj u Mađarskoj i Rumuniji, a uskoro će biti i u Crnoj Gori.

Iako je nekoliko država realizovalo određene promjene u cilju raznovrsnijeg nastavnog programa, udžbenici to često ne odražavaju. Bugarska je 2001. pokrenula promjene nastavnog programa kako bi uključila etničku i religioznu raznolikost i prenosila vrijednosti tolerancije – udžbenici objavljeni tokom ili nakon 2001. to odražavaju. Međutim,

dok su romski običaji i kultura predstavljeni u nekim udžbenicima, stereotipni ili čak predrasudama obojeni materijali o Romima još uvijek se pojavljuju u učionici. Mađarski Osnovni nacionalni nastavni program propisuje da učenicima od devetog do dvanaestog razreda treba pružiti informacije o istoriji nacionalnih i etničkih manjina koje žive u Mađarskoj, uključujući Rome. Međutim, u nekim mađarskim udžbenicima, u dijelu programa pod naslovom „Čovjek i društvo” odražavaju se duboko ukorijenjeni stereotipi i predrasude na štetu Roma, dok se istorija i kultura Roma, suprotno jasnoj zakonskoj obavezi, nijesu predavale većini djece. Obrazovni program u Srbiji nije pokazao veliki senzibilitet prema vrijednostima multikulturalizma i identiteta nacionalnih manjina, a trenutno ne postoje ni kurikularni standardi niti standardi za kvalitet udžbenika. Takođe, iako zakon predviđa pravo na nastavu na romskom jeziku, na raspolaganju je veoma malo materijala na tom jeziku; veći dio materijala su uradile NVO, a ne državne strukture, i on se uglavnom koristi na fakultativnim časovima jezika. Crna Gora je posljednjih godina preduzela aktivnosti na reformi sistema izdavanja školskih udžbenika, sa ciljem dobijanja kvalitetnijih udžbenika po sadržaju, dizajnu i pedagoškom pristupu, a u skladu sa principima demokratije i multikulturalizma, koje promovise strategija obrazovne reforme. Međutim, romska manjina se ne pominje izričito u obaveznom programu iz književnosti i istorije za osnovnu školu. Multikulturalna pitanja ne zauzimaju značajno mjesto u nastavnom programu u Slovačkoj, a za slovačke udžbenike se ne može reći da su prilagođeni različitim kulturama. Etničkim manjinama nije posvećena nikakva posebna pažnja u „standardnim nastavnim programima”, koji zapravo sadrže kulturne predrasude. Ove knjige pominju Rome kao manjinu u Slovačkoj, ali to nije dovoljno za multikulturalno obrazovanje.

U izvještaju iz 2005. godine, rumunska vlada je zabilježila da se nastavni program preusmjerava u pravcu veće uključenosti svih nacionalnih manjina. I pored toga, međutim, doprinos romske manjine razvoju rumunskog društva skoro da i nije zastupljen u školskim udžbenicima, a način na koji se manjine tretiraju u nastavnom programu i dalje je problematičan, pošto su uključene samo u školama koje pružaju obrazovanje na maternjem jeziku, a ne i u školama za većinsku populaciju. Kako je primijetio jedan stručnjak: „Čak ni u udžbeniku koji govori o holokaustu ne pominje se romska manjina.”⁸³ Postoji nastavni program za istoriju i kulturu Roma, ali je rečeno da se koristi prvenstveno za one koji uče romski jezik. U Makedoniji je samo nekoliko NVO-a pokretalo inicijative za izradu dvojezičnih materijala za mlađi uzrast učenika.

Školski nastavni program i njegovo bavljenje raznolikošću, predstavlja oblast koja se često zanemaruje i kojoj se ne pridaje ni približno dovoljno pažnje u smislu socijalne integracije. Iako možda u određenim državama postoje neki usmjeravajući okviri na nivou politika, implementacija tih smjernica u praksi ostaje skoro nepromijenjena. Uz to, iako romska manjina može biti prisutna u više knjiga, način na koji je opisana ostaje sporan, a vrlo malo se pominju šira nastojanja da se pojmovi multikulturalizma ili različitosti

⁸³ Okrugli sto OSI, Bukurešt, februar 2007.

obrade u nastavnom programu. Iako su preduzimate aktivnosti u pravcu povećanja raspoloživih nastavnih materijala u vezi sa Romima, čini se da su aktuelni pristupi vrlo uski i da nude te materijale samo Romima, a previđaju činjenicu da se i većinska populacija mora edukovati i izložiti različitosti, čak više nego manjinske grupe.

Potrebno je više informacija u vezi stepena značaja nastavnog programa u stvarnom omogućavanju pristupa kvalitetnom obrazovanju i u pružanju pomoći naporima vlada i država u cilju socijalne inkluzije. Ovoj oblasti bi trebalo posvetiti dodatna istraživanja, analize i radove. Ne iznenađuje što, u mnogim Akcionim planovima za Dekadu, ova oblast nije obrađena.

Obuka nastavnika

Kao što je značajno da nastavni program odražava raznolikost bez predrasuda, tako i nastavnici treba da budu spremni da rade sa različitim grupama djece, da promišljaju sopstvene predrasude i ono što unose u učionicu kada predaju raznovrsnoj grupi djece. S obzirom da institucije visokog obrazovanja imaju znatnu autonomiju u pogledu onoga što se predaje, mala je mogućnost da se nametne ili centralizuje uvođenje multikulturalnog elementa u njihove nastavne programe, koliko god to bilo bitno. U Rumuniji, međutim, zabilježeno je da će nova regulativa koja se odnosi na sistem upravljanja kvalitetom na svakom univerzitetu omogućiti određeni nivo podataka u svrhu praćenja kvaliteta, što je u vezi sa Bolonjskim procesom.

I pored toga, čini se da zbilja postoji, na institucijama koje obrazuju nastavnike (pedagoški odsjeci na univerzitetima ili višim pedagoškim školama), tendencija uvođenja elemenata multikulturalizma u ponudu, kako je zabilježeno u Bugarskoj i Rumuniji. Stepenu u kome se to dogodilo u Bugarskoj, ili kvalitet ponude koja je na raspolaganju, nije proučen na analitički način ili sa koncentrisanjem na politiku. U Rumuniji je zabilježeno da mnogi predmeti koji čine dio psiho-pedagoškog modula osnovnih studija pokrivaju teme poput borbe protiv predrasuda, tolerancije, različitosti i multikulturalizma, koje su dio raznih predmeta. Nema nacionalnih podataka u vezi strategija za nastavu i učenje ili u vezi odnosa između teorije i prakse kod ovih predmeta. Određeni napredak u ovoj oblasti postignut je u Slovačkoj, ali konkretno na planu obuke nastavnika za rad sa romskom djecom, prije nego na širem planu obuke na temu različitosti ili obuke o konceptima multikulturalizma.

Za Mađarsku, pak, bilježimo da su zvaničnici Ministarstva obrazovanja i kulture priznali da predmeti koji se bave posebno tolerancijom, multikulturalnim obrazovanjem i obukom protiv predrasuda nijesu bili zastupljeni u institucijama za obuku nastavnika, a da u obrazovanju vaspitača i nastavnika nijesu predviđeni predmeti za obuku iz dvojezičnih tehnika, niti ima posebnih predmeta usmjerenih na komunikaciju sa djecom čiji je maternji jezik romski ili Bajaš (oblik rumunskog kojim se govori u nekim romskim zajednicama). Sličan nedostatak, kako kod osnovne obuke budućih nastavnika tako i kod obuke onih koji su već zaposleni, zabilježen je u Hrvatskoj i Makedoniji. Srbija bilježi da, zvanično, fakulteti i instituti za obuku nastavnika nemaju predmete

koji se bave tolerancijom, multikulturalnim obrazovanjem i obukom protiv predrasuda, niti metodologijom rada sa djecom iz siromašnog okruženja ili drugim aspektima inkluzivnog obrazovanja. Formalno obrazovanje predškolskih i školskih nastavnika pretežno se koncentriše na naučne discipline/predmete koje će predavati, a nastavnici uglavnom usvajaju teoretska znanja, bez uputstava kako da ih primijene u praksi.

Osnovna obuka je jednako značajna u pogledu uvođenja tema koje se dotiču različitosti. Međutim, treba da postoje sistemi koji od nastavnika traže da redovno usavršavaju svoje vještine i da vještine koje usvajaju uključuju elemente multikulturalizma, makar komponentu o romskoj kulturi. U Bugarskoj se bilježi nepostojanje takvog sistema; stoga, kao što pokazuju podaci iz studije slučaja, vrlo mali broj nastavnika bio je informisan ili imao pristup redovnom, visoko-kvalitetnom obrazovanju za nastavnike sem onog što je nudila lokalna NVO. To je ozbiljna prepreka, kada se uzme u obzir unapređenje pristupa kvalitetnom obrazovanju za Rome. Isto je zabilježeno i u Srbiji, gdje ne postoje standardi za profesionalnu obuku i usavršavanje nastavnika (u toku službe), niti obavezni sadržaji ili plan takve obuke.

Često su NVO te koje su odgovorne za pružanje obuke koja se bavi temama različitosti i multikulturalizma, kao što je slučaj u Bugarskoj, Hrvatskoj, Rumuniji i Srbiji. Za Crnu Goru je zabilježeno da su romska kultura i tradicija uključene kao sastavni dio zvaničnog programa za obuku već zaposlenih nastavnika, koji realizuje NVO Pedagoški centar Crne Gore, kao partner u projektu REI. Trenutno, međutim, u toj zemlji ne postoje predmeti za dvojezične tehnike u sklopu osnovne obuke nastavnika. U Srbiji, obuka nastavnika za dvojezične tehnike u obrazovanju do sada je realizovana samo kroz REI projekat „Jednake šanse” i nije proširivana. Ono što postoji u Srbiji, kad je riječ o pitanju Roma u obrazovanju nastavnika, velikim dijelom je rezultat ličnih napora male grupe univerzitetskih stručnjaka koji se bave pitanjima Roma.

U Mađarskoj, iako je omogućena obuka već zaposlenih nastavnika kako bi dobili podršku u smislu integrativnih pristupa u pedagogiji, bilježimo da nastavnici takvu obuku nijesu uvijek cijenili i da su je doživljavali negativno. U Rumuniji slika se čini pozitivnijom kad je riječ o obuci već zaposlenih nastavnika, gdje se bilježi da se vještine koje se dovode u vezu sa programima obuke (upotreba interaktivnih metoda, alternativne metode ocjenjivanja, diferencirana nastava, korišćenje informacionih tehnologija u nastavi) sve više cijene u rumunskom obrazovnom sistemu. Postoji i program pod nazivom „Dugoročni nacionalni program obuke za ne-romske nastavnike koji rade sa romskom djecom i učenicima”, koji je obuhvatio veliki broj nastavnika, a kroz PHARE projekat su zabilježeni i drugi programi za obuku usmjereni na temu različitosti.

Kao što postoji potreba za više informacija i analiza povodom načina na koji se nastavni program bavi pitanjima raznolikosti, isto se može reći i za obuku budućih i već zaposlenih nastavnika. Iako se nastavnicima može nuditi niz mogućnosti za obuku u oblastima koje se odnose na obrazovanje Roma, učinak takvih programa nije jasan. Bolji monitoring u ovim značajnim oblastima bi vladama pružio bolju osnovu za aktuelni rad na politikama.

Mehanizmi za monitoring diskriminacije

Stepen u kom države raspolazu zakonskim okvirom za zaštitu od diskriminacije varira, kao i sredstva za praćenje diskriminacije. Pitanje diskriminacije u obrazovanju Roma, bila ona prikrivena ili otvorena, dio je stvarnosti u svim državama. Način na koji se one bave i pristupaju zaštiti od ove vrste ugrožavanja je bitno pitanje koje leži u središtu jednakog pristupa kvalitetnom obrazovanju.

Bugarska posjeduje zakonski okvir, kao i Komisiju za zaštitu od diskriminacije, koja funkcioniše od 1. novembra 2005, a osnovana je kako bi se bavila konkretno slučajevima diskriminacije. Međutim, zaključno sa periodom kada je pisan ovaj izvještaj, nije podnesena nijedna žalba koja se odnosila na obrazovanje. Jedan od razloga bi moglo biti to da zakon o jednakosti nije dovoljno poznat u romskim zajednicama. Mađarska posjeduje niz drugih sistema za borbu protiv diskriminacije u obrazovanju. Od 32 slučaja koje je vodio Biro za pravno zastupanje nacionalnih i etničkih manjina 1995, jedan se odnosio na obrazovanje. Tu su i Uprava za jednako postupanje, Nacionalni centar za evaluaciju državnog obrazovanja i ispite, koji takođe može da istražuje diskriminaciju u školama i određuje novčane kazne za sitnije prekršaje ili nakon administrativne provjere, ministar-povjerenik za obrazovna prava i, na kraju, parlamentarni povjerenici. I pored različitih mogućnosti da žrtve diskriminacije u obrazovanju ulože žalbu, Mađarska navodi da broj žalbi upućenih svim tijelima i forumima nije veliki. U Rumuniji ne postoji određena institucija za borbu protiv diskriminacije u obrazovanju. Nacionalni savjet za borbu protiv diskriminacije, osnovan 2002, predstavlja osnovnu strukturu za upućivanje žalbi i rješavanje slučajeva diskriminacije. Rumunija takođe navodi da je kapacitet škola za borbu sa diskriminacijom slab, te da bi trebalo da postoje lokalna rješenja za različite situacije – od verbalnih diskriminatornih primjedbi djece i nastavnika usmjerenih protiv romske djece, do uznemiravanja i fizičkih prijetnji. Edukacija školskog osoblja i školskih odbora o pitanjima u vezi diskriminacije predstavlja goruću potrebu. Aktuelni zakonodavni okvir u Slovačkoj je u potpunosti usklađen sa standardima EU, iako je njegova implementacija u velikoj mjeri kritikovana. Kao u Mađarskoj, postoji niz institucija koje se bave diskriminacijom, poput Slovačkog nacionalnog centra za ljudska prava i Javnog zaštitnika prava – Ombudsmana, između ostalih.

Nekoliko država - Hrvatska, Makedonija, Crna Gora i Srbija – jedva da posjeduju okvire za borbu protiv diskriminacije. U Hrvatskoj, iako mehanizmi protiv diskriminacije čine dio svih zakonskih akata, ne postoji specijalizovano tijelo za razmatranje žalbi u pogledu diskriminacije. U Makedoniji nema sveobuhvatnog zakonodavstva za borbu protiv diskriminacije – ono postoji samo u različitim odredbama protiv diskriminacije sadržanim u više zakona, a praktična primjena je sporna, pošto nijesu propisane konkretne mjere za njihovo nepoštovanje. Ni u Crnoj Gori trenutno ne postoji zakonodavstvo protiv diskriminacije. Ne postoji ni konkretno tijelo za borbu protiv diskriminacije na nacionalnom nivou, koje bi imalo konkretne nadležnosti za istraživanje i kažnjavanje postupaka diskriminacije. Postoji Kancelarija Ombudsmana, ali se ona suočava sa određenim izazovima usljed ograničenih finansijskih i ljudskih resursa. Isto

je zabilježeno u Srbiji, gdje, prema aktuelnom sistemu, po Zakonu o osnovama obrazovnog sistema, učenik ili roditelj/staratelj mogu podnijeti žalbu u vezi diskriminatornog ponašanja direktoru škole ili školskom odboru, a zakon predviđa i kaznene mjere.

U aktuelnom sistemu u Srbiji, čak i ukoliko se prijave, slučajevi diskriminacije su nedovoljno vidljivi i rijetko imaju pozitivan ishod. Kako je zabilježeno u Bugarskoj, ovo može ukazivati da sami Romi nijesu dovoljno upoznati sa svojim pravima i mogućnostima za zaštitu. Ovo, pak, može značiti i da se oni plaše mogućih negativnih posljedica ako podnesu žalbu, da nemaju povjerenja da su zvanične institucije voljne i sposobne da riješe ovu vrstu problema, da ne prepoznaju određene diskriminatorne radnje kao diskriminaciju ili narušavanje svojih prava, ili čak da sam sistem nije veoma djelotvoran.

Da bi se djelotvorno odgovorilo na diskriminaciju protiv Roma i drugih, između ostalog i u sistemu obrazovanja, čini se da je neophodno i hitno usvajanje sveobuhvatnih zakona i osnivanje kompetentnih tijela sa odgovarajućim ovlašćenjima i sredstvima. Kako se ove zemlje budu približavale EU, od njih će se tražiti najmanje da usvoje zakone u skladu sa Direktivom o rasnoj ravnopravnosti (Direktiva 2000/43). To, međutim, nije uvijek dovoljno, kao što je zabilježeno u Slovačkoj. Trebalo bi pojačati međunarodni pritisak kako bi se države primorale da poštuju zakonske standarde.

Na kraju, iako je nekoliko zemalja uključilo aktivnosti za borbu protiv diskriminacije u svoj Akcioni plan za Dekadu, kao i kod implementacije politika, malo je zabilježenog napretka, što je posebno teško ukoliko Akcioni plan za Dekadu ne sadrži indikatore.

1.5.3 Prepreke kvalitetnom obrazovanju

Uslovi u školama i ljudski resursi

U svim analiziranim zemljama postoje dokazi da su škole sa više romskih učenika slabije u odnosu na one gdje je broj upisanih Roma niži. U isto vrijeme, međutim, u državama obuhvaćenim ovim monitoringom, ne postoje sistematski statistički podaci koji bi omogućili sistematsku procjenu stanja infrastrukture u školama sa visokim procentom romskih učenika. Dokazi o lošim materijalnim uslovima većine škola sa visokim procentom romskih učenika potiču uglavnom iz izvještaja organizacija koje se bave ljudskim pravima, koje su sakupile podatke putem direktne opservacije, a pretežno izvještavaju o sličnim uslovima: nedostatak tekuće vode i toaleta u objektima, nedostatak kompjutera, naučnih kabineta ili biblioteka, manjak nastavnih pomagala, nedostatak knjiga itd.

U Bugarskoj su razni izvještaji pružili mračnu sliku materijalnih uslova u mnogim segregisanim romskim školama; istraživanje realizovano na terenu u Velikom Turnovu 2006. godine za potrebe ovog izvještaja navodi da samo dvije od pet škola sa pretežno romskim učenicima imaju sopstvene biblioteke, a da je fond knjiga u njima ispod prosjeka za datu opštinu. U Mađarskoj u 40% škola su postojale razlike između opreme u segregisanim i učionicama za većinsku populaciju. Više od jedne trećine škola, odjeljenja u kojoj su većinu činili romski učenici imala su manje nastavnih pomagala, dok je u

manje od jedne trećine škola namještaj bio u gorem stanju u romskim odjeljenjima. U Rumuniji je potrebno renovirati 40% škola u kojima su većina učenika Romi, a škole sa većim procentom Roma generalno su starije. Postoji veliki jaz između uslova u seoskim i gradskim školama, pri čemu su ove prve u znatno gorem stanju. U Srbiji je teško procijeniti da li su škole sa visokim procentom romskih učenika u gorem stanju, budući da je u svim školama u Srbiji potrebno poboljšanje. Svega 40% svih školskih objekata je u stanju koje ne zahtijeva popravke, a uslovi u seoskim školama su generalno lošiji nego u gradskim. Pa ipak, s obzirom na nedostatak infrastrukture u romskim naseljima, nedostatak ulaganja novca od lokalnih poreza u škole, nedostatak doprinosa roditelja usljed siromaštva koje prevladava u romskim zajednicama i drugih faktora koji određuju kvalitet života, ove škole mogu biti u gorem stanju od prosječnog. U Slovačkoj se za specijalne škole sa velikom koncentracijom romske djece često čuje da su smještene u objektima koji ne ispunjavaju zvanične standarde.

Postoje neki dokazi da romske škole mogu privući nastavnike koji nijesu dovoljno kvalifikovani, kao u Mađarskoj, gdje u svakoj trećoj školi sa preko 80% upisanih Roma rade nekvalifikovani nastavnici, ili u Rumuniji, gdje preko 45% nastavnika od prvog do osmog razreda nijesu kvalifikovani, ili Srbiji, gdje postoje dokazi o djelovanju mehanizama koji dovode da škole sa većim brojem romskih učenika imaju slabiji nastavni kadar koji ne može lako da se zaposli negdje drugo, ili čak nedovoljno kadra. Ova pojava je zabilježena i u Makedoniji. U Hrvatskoj se mlađi nastavnici obično zapošljavaju u seoskim oblastima, gdje se nalazi većina škola koje imaju pretežno romske učenike, a nastavnici koji rade u tom oblastima se i češće mijenjaju, s obzirom da se mjesta u manjim ili većim gradovima smatraju poželjnijim. Navedeni faktori utiču na kvalitet obrazovanja dostupnog svoj djeci u tim oblastima, uključujući tu i Rome. U Slovačkoj, u manjim osnovnim školama koje imaju samo razrede od prvog (nultog) do četvrtog, do 22% nastavnika je bilo nekvalifikovano; većina ovih škola je smještena u seoskim oblastima i mnoge od njih pohađaju romska djeca. Drugi izvori navode da ovaj procenat iznosi i do jedne trećine nastavnika.

Jednako je vjerovatno, međutim, da rad u ovim školama utiče na motivisanost nastavnika, usljed loših materijalnih uslova, nedostatka mogućnosti za privatne časove, ukupnih teških i nezahvalnih uslova uslova za rad, kao u Bugarskoj, ili usljed rastojanja koje su nastavnici prinuđeni da prelaze, kao u Hrvatskoj. Sa druge strane, u Crnoj Gori bilježimo da su nastavnici koji rade u školama u kojima je veća vjerovatnoća da postoji veći broj Roma usvojili određene vještine kroz mnogobrojne programe za obuku koji su im pruženi u sklopu vladinih i nevladinih projekata.

U Mađarskoj, međutim, slabi uslovi u školama u kojima većinu čine Romi, koji su se pokazali u lokacijama odabranim za studije slučaja, pokazuju dosljedno visoku stopu izmjena u kadrovskom sastavu, što je imalo direktno uticaja na tempo razvijanja novih metodologija i pristupa.

U romskim školama u Rumuniji zabilježena je pretrpanost. Vjerovatnoća da odjeljenja u osnovnim školama sa pretežno romskim učenicima (preko 70%) budu prevelika bila

je triput veća nego u svim seoskim školama. Istraživanje realizovano za potrebe ovog istraživanja u zajednici Pusta Vale u oblasti Šalaj pokazalo je da, usljed nedovoljnog prostora, lokalne škole moraju istovremeno da organizuju nastavu u istoj učionici, za učenike različitih razreda. U Slovačkoj, kako se škole spajaju a romska populacija raste, čak i škole koje rade u dvije smjene možda neće moći da pruže dovoljno odgovarajućeg prostora za svu djecu koja se upišu.

U Mađarskoj problem predstavlja finansiranje škola. Obrazovnom sistemu nedostaje sektorska neutralnost; vjerske škole dobijaju skoro dvaput veći iznos po učeniku iz centralnog budžeta nego škole kojima upravlja lokalna samouprava ili privatne škole. Postoje navodi da škole koje posjeduju privatne fondacije mogu dobiti i manje pomoći sa centralnog nivoa. Mnoge škole se oslanjaju na donacije kako bi finansirale svoj rad, a one koje nemaju koordinatora za donacije mogu propustiti neke mogućnosti. Bilježi se i zloupotreba sredstava koja se neposredno ili posredno odnose na Rome, nekadašnje naknade za obrazovanje romske manjine i, najkontroverznije od svega, naknade za specijalno obrazovanje.

Školski rezultati

Nedostatak podataka je tema koja se ponavlja u svim djelovima ovog izvještaja, budući da bez pouzdanih podataka razdvojenih po etničkoj pripadnosti, jeziku ili drugom približnom pokazatelju nije moguće mjeriti bilo kakvo poboljšanje za romsku manjinu, u obrazovanju ili bilo kom drugom sektoru. Ovo važi za sve zemlje obuhvaćene ovim izvještajem. Prema tome, nema podataka na nacionalnom nivou koji bi omogućili poređenje nivoa nacionalnog prosjeka i prosjeka za Rome kad su u pitanju rezultati na prijemnim/završnim ispitima na ključnim tačkama u sistemu.

Ono što pogoršava navedeni problem jeste činjenica da sistem obrazovanja mora biti dovoljno sofisticiran da posjeduje sistem nacionalnog testiranja, koji je povezan sa nacionalnim standardima. Nedostatak takvog nacionalnog sistema dovodi do znatnog variranja i nepouzdanosti standarda, kao što je slučaj u Bugarskoj, Hrvatskoj, Makedoniji i Srbiji, pošto rezultati zavise od subjektivnog mišljenja nastavnika. U Makedoniji, na primjer, iako je prikazano da romski učenici u Braka Ramiz i Hamid, imaju prelazne ocjene, eksterna evaluacija vještina romskih učenika u prvom razredu pokazala je da je 8% njih bilo nepismeno. Kada postoje sistemi, problem se vraća na činjenicu da podaci nijesu razdvojeni. U Rumuniji, gdje postoje nacionalna testiranja u osmom razredu (*examen de capacitate*) i dvanaestom razredu (*bacalaureat*), nema jasnih podataka za školsku 2005/2006. kad je riječ o rezultatima romskih učenika, iako intervjui pokazuju slabije rezultate. U Slovačkoj, gdje se testiranje vrši u devetom i dvanaestom razredu, podaci nijesu razdvojeni.

Kada se podaci dostupni na osnovu testiranja manjeg obima i kada su dobro osmišljeni, rezultati pokazuju da romski učenici dosljedno pokazuju slabije školske rezultate u poređenju sa svojim vršnjacima iz većinske populacije, češće ponavljaju razrede i napuštaju školovanje, što sve rezultira populacijom koja ne posjeduje odgovarajuću

pismenost. U Mađarskoj su, na primjer, istraživanja pokazala da je stopa ponavljanja razreda pet puta veća kod Roma, a da je stopa propuštanja časova osam puta veća – 7,8% odnosno 1,5% – u poređenju sa vršnjacima koji pripadaju mađarskoj većini. U Rumuniji, do početka osmog razreda, svega 29% učenika su bili Romi, što pokazuje značajan odliv u toku osam godina školovanja. U Srbiji, svega 30% romskih učenika koji se upišu u prvi razred i završi osnovnu školu.

U segregisanim okruženjima postoje dokazi da je pismenost znatno niža nego u integrisanim okruženjima. Ovo ilustruje materijal prikupljen na lokalnom nivou za potrebe ovog izvještaja u Bugarskoj, mada je pismenost kod Roma u svim zemljama niža nego kod većinske populacije.

Kurikularni standardi

Među zemljama obuhvaćenih ovim izvještajem (Bugarska, Mađarska, Slovačka) postoje razlike u kurikularnim standardima za specijalne škole, koje primaju veliki procenat romske djece i standardnih škola, a često i između odvojenih romskih odjeljenja i običnih odjeljenja. Ovo nije zabilježeno kad su u pitanju Hrvatska, Crna Gora, Makedonija ili Srbija.

U Bugarskoj, školski standardi za niže razrede osnovne škole ne odnose se na učenike na dopunskoj nastavi ili u specijalnim školama. Oni se razlikuju u odnosu na obična odjeljenja/škole po mogućnosti dobijanja odgovarajućeg stepena obrazovanja, kao i po dužini časova. Međutim, oni se ne razlikuju po broju časova u određenim obrazovnim oblastima. U Mađarskoj segregisana odjeljenja u redovnim školama prate posebni nastavni program, kao u specijalnim školama. U Slovačkoj mnoga djeca u specijalnim školama redovno pohađaju školu a da ne posjeduju ni osnovne vještine čitanja i pisanja.

U nekim zemljama, poput Srbije, ne postoje zvanični kurikularni standardi ili standardi za kvalitet udžbenika, što dovodi do toga da romski učenici uče po skraćenom programu i često automatski prelaze iz jednog razreda u drugi, a da u nižim razredima osnovne škole ne steknu osnovnu pismenost, što u krajnjoj liniji ubrzano vodi ranom napuštanju školovanja. Makedonija takođe bilježi nepostojanje nacionalnih kurikularnih standarda.

Niža očekivanja, međutim, doprinose i slabijem uspjehu, i predstavljaju nepisani niži standard. U Mađarskoj je utvrđeno da je 17% nastavnika od romskih učenika tražilo slabiji rezultat od prosječnog. U Srbiji ima dokaza koji ukazuju da neki nastavnici možda snižavaju očekivanja od romskih učenika, kao što pokazuju rezultati nacionalne provjere postignuća za Rome i ostale učenike. Uz to, podaci otkrivaju i da je preko 40% romskih učenika u odjeljenjima sa najnižim kvalitetom nastave, dok je svega oko 20% ostalih učenika u takvim odjeljenjima. Hrvatska takođe bilježi da nastavnici snižavaju standarde u odjeljenjima koja pohađaju isključivo Romi; situaciju u Hrvatskoj dodatno pogoršava to što se, u nedostatku nacionalnih standarda, nastavnici pri ocjenjivanju učenika koriste samo svojom subjektivnom procjenom. Slična pojava bilježi se i u Makedoniji.

Nastavni program na lokalnom nivou, zasnovan na potrebama škole, primjenjuje se u Rumuniji, sa namjerom da odražava karakteristike lokalne zajednice i odgovori na potrebe u pogledu zapošljavanja i mogućnosti u regionu, što teoretski omogućava uvođenje određenog stepena raznolikosti. Njegova primjena, pak, oslanja se na sposobnost nastavnika da to realizuju, što se pokazalo kao izazov. U Rumuniji je zabilježena i podrška nastavnicima, kroz centre za inkluzivno obrazovanje, kako bi uključili kulturnu i etničku raznolikost, multikulturalne teme u građansko obrazovanje i druge osnovne predmete iz nastavnog programa ili izborne predmete (kao geografija ili istorija). Slična praksa se uvodi i u Crnoj Gori, čime se omogućava da 20% nastavnog programa bude prilagođeno lokalnom i školskom kontekstu. Međutim, primjenu ovog u praksi tek treba provjeriti.

Praksa u učionici i pedagogija

Većina nastavnika u zemljama koje su obuhvaćene ovim izvještajem još uvijek rade po staroj paradigmi frontalne nastave i pasivnog stila učenja. Ovo predstavlja slabost mnogih od obrazovnih sistema ovih zemalja. Iako zvanična politika možda zahtijeva određenu praksu, to jest više novih, interaktivnih metoda koje dijete stavljaju u centar, ona ne raspolaze sistemom ili sredstvima za praćenje ili podršku realizaciji takve prakse. Stoga se u školama zadržava *status quo*, a vrlo mali broj nastavnika aktivno primjenjuje nove tehnike. Takođe, nedostatak sistematske podrške i struktura za mentorski rad, kako bi nastavnici uspjeli u primjeni ovih metodologija, sprečava širu upotrebu alternativnog načina nastave koji zaista dijete stavlja u centar, i to vjerovatno na štetu učenika.

U Bugarskoj, iako postoje programi za profesionalno usavršavanje, mnoge od njih nude NVO, tako da oni ne čine dio priznatog, državnog sistema za obuku već zaposlenih nastavnika. U Slovačkoj su takvi programi obuke koje pružaju NVO često jednokratni i ograničeni po broju i obimu, dok u Makedoniji neki nastavnici uopšte ne pohađaju redovnu obuku u toku bavljenja profesijom. U Rumuniji, pak, iskustvo iz raznih projekata omogućilo je da se tokom poslednjih godina usavrše institucionalni i nastavni standardi.

Iako se državna obuka već zaposlenih nastavnika poboljšala u Bugarskoj, ona je koncentrisana na predavanja i zasniva se na teoretskom znanju, uz vrlo malo ili nimalo prilike da nastavnici u praksi primijene ono što im se predaje. Ukupni broj nastavnika koji su učestvovali u programima za ovaj tip obuke u 2005. godini iznosio je 5358, svega nešto više od 6% nastavnika koji su radili u osnovnim i srednjim školama u školskoj 2005/2006. U Srbiji je zabilježeno da je stagnirala praksa u institucijama za osnovnu obuku budućih nastavnika, gdje se formalno obrazovanje nastavnika u vrtićima ili školama uglavnom koncentriše na naučne discipline/predmete, umjesto na pedagoške tehnike. U Slovačkoj, i pored sve većeg broja raznovrsnih pristupa, nestabilno finansiranje i ograničeni kadrovski kapaciteti institucija za obuku dovode do toga da se nastavnicima često nudi kratkoročna, jednokratna obuka, koja im daje premalo prostora za sticanje dubinskog razumijevanja konkretnih metoda i sposobnosti da te metode koriste na komplementarne načine. Određeni napredak u opsežnijem mijenjanju pedagoške

tehnike zabilježen je u Crnoj Gori, gdje je istraživanje koje je realizovala Svjetska banka istaklo postojanje generalnog zadovoljstva oblicima i opsegom obuke koja se pruža u okviru reformskih napora. Za Crnu Goru se navodi i da je veća vjerovatnoća da se sa tradicionalnih nastavnih metoda pređe na interaktivni pristup i otvorenost za nove koncepte pedagoškog rada u integrisanim odjeljenjima koja pohađaju i romski i drugi učenici.

U Mađarskoj, mišljenje javnosti o novim pedagoškim tehnikama je slabo, a sami nastavnici ukazuju da se u znatnoj mjeri oslanjaju na časove koji počinjavaju na predavanjima i da rijetko koriste kooperativne metode. U Rumuniji, i pored raznovrsnosti i broja programa za obuku nastavnika koji rade u multikulturalnom okruženju, i dalje su konzervativni stavovi prema pedagogiji, a uticaj na školu, posebno na nivou odjeljenja, nije dobro dokumentovan. U Srbiji, komponente onoga što bi se moglo smatrati kvalitetnim obrazovanjem – pedagogija koja u centar stavlja dijete, obraćanje pažnje na jezik i dvojezične tehnike kod djece koja govore različitim jezicima (uključujući tu i rad sa romskim pomoćnicima u nastavi), uključivanje romske kulture u učionici i školi, uključivanje porodice u proces nastave i učenja – predstavljaju izuzetak, a ne pravilo, kad je u pitanju pedagoška praksa. U Srbiji, kao i u Hrvatskoj, postoji otpor među samim nastavnicima u odnosu na bilo kakvu inovativnu praksu ili nastavni program.

Odnosi između škole i zajednice

U zemljama koje su obuhvaćene ovim izvještajem postoji vrlo malo sistematskih sredstava za uključivanje roditelja ili zajednice u sistem obrazovanja. Školski odbori ili savjeti postoje u svim ovim zemljama, ali se njihova uloga i funkcija znatno razlikuju. Takođe, i pored toga što postoje, oni ne predstavljaju nužno značajan oblik *učesća* roditelja ili zajednice u obrazovnom procesu, mada mogu obezbijediti zastupljenost roditelja. Ovu je razliku potrebno napraviti. U nekim slučajevima, mogu postojati školski odbori roditelja (Bugarska), ili roditeljske organizacije (Mađarska), ali je njihova funkcija ograničena.

Čini se da neke zemlje, poput Rumunije, imaju na raspolaganju više mogućnosti kad je u pitanju zastupljenost, a možda i učesće, roditelja. Roditelji su zastupljeni u upravnom odboru škole i komisiji za evaluaciju i osiguranje kvaliteta na nivou škole; na nivou pojedinačnog odjeljenja, roditelji su zastupljeni u odjeljenjskom savjetu, a postoji i Savjet roditelja. Stepem angažmana roditelja Roma je slabo poznat, mada je dosta pozitivnih informacija u tom smislu dobijeno kroz različite PHARE projekte. U Srbiji se čini da je situacija u pogledu učesća roditelja Roma nepovoljna; bilježi se da većina intervjuisanih za potrebe izvještaja nije mogla da navede primjer škole u Srbiji u kojoj je neki Rom izabran za člana školskog odbora; neki tvrde da su takvi primjeri, čak i ako ih ima, izuzetno rijetki i da je do njih došlo slučajno, a ne kao rezultat neke politike. U Mađarskoj učesće roditelja u školskim aktivnostima zavisi prvenstveno od njihovog aktivizma, a u Hrvatskoj nema roditelja Roma ni u jednom školskom savjetu, a ne postoji izvještaj ili saznanje o njihovom učesću u nekim školskim aktivnostima.

Postoje neki pojedinačni primjeri dobre prakse, ali uglavnom kroz projekte koje su realizovale NVO, na primjer u Bugarskoj, gdje je projekat desegregacije u Vidinu, koji je

roditelje uključio kroz roditeljske sastanke, školske proslave i školski odbor, ili u Srbiji, gdje su u sklopu projekta „Jednake šanse” školski mini-projekti vrlo uspješno uključivali roditelje Rome⁸⁴. U Makedoniji, u sklopu projekta Romska obrazovna inicijativa, prilikom uključivanja roditelja Roma ostvaren je povoljan uticaj na stopu zadržavanja u školi i uspjeh romskih učenika. U Slovačkoj je najširi vladin program u ovom pogledu bila inicijativa „Majka i dijete”, koja se usredsredila na uključivanja Romkinja, majki djece upisane u predškolske ustanove. U Crnoj Gori, nakon što je uključivanje porodice prepoznato kao problem kojim se treba pozabaviti, zabilježeno je da od 2005. angažovano pet romskih facilitatora – novoimenovanih učesnika sa zadatkom unapređivanja komunikacije između škole i zajednice, koji bi mogli biti dobri medijatori između roditelja i nastavnika.

Diskriminatorski stavovi

U svim zemljama u kojima je rađen monitoring, u glavnim društvenim tokovima postoje raširene negativne predrasude i stavovi prema Romima, kao i u vezi sa integracijom Roma u škole.

U Gallup-ovom istraživanju javnog mnjenja 2005. godine u Bugarskoj, 86% ispitanika je izjavilo da ne bi željeli da njihova djeca pohađaju školu u kojoj više od polovine učenika čine Romi. Takvo rasprostranjeno nepovjerenje djelimično objašnjava neuspjeh vlade da realizuje programe za desegregaciju u školama, i pored preuzetih obaveza. U Mađarskoj, izvještaj ECRI o raspoloženju protiv Roma otkriva da, mada je u opadanju, ovo raspoloženje i dalje postoji kod velikog dijela mađarskog društva - 36–38% u 2003. godini. U Rumuniji je istraživanje Nacionalnog savjeta za borbu protiv diskriminacije, objavljeno u oktobru 2004, pokazalo znatan stepen diskriminacije u vezi sa zapošljavanjem, upravom i školama. U Srbiji je diskriminacija u državnim politikama imenovana kao jedna od ključnih prepreka za jednak pristup Roma obrazovanju. U Hrvatskoj, istraživanje sprovedeno 1995. na reprezentativnom uzorku od 2715 učenika srednjih škola, ispitalo je stepen prihvatanja ili odbijanja određenih etničkih grupa. Od 13 etničkih grupa, samo su Srbi i Crnogorci (u vrijeme kad je Hrvatska bila u ratu sa tadašnjom Jugoslavijom) bili rangirani niže od Roma. UNICEF-ov izvještaj o Analizi položaja žena i djece Roma za Makedoniju navodi da 79,95% ispitanika primjenjuje negativne stereotype kad su u pitanju „Cigani”.

U Mađarskoj se pokazalo da nastavnici imaju niža očekivanja od učenika, dok su učenici izrazili niži stepen zainteresovanosti za školu. U Rumuniji je izvještaj za PHARE projekat „Pristup obrazovanju za ugrožene grupe, sa posebnim naglaskom na Rome” pokazao da su, u školama gdje su većina učenika Romi, očekivanja od učenika bila niska:

Ukoliko bi učenici postigli osnovnu pismenost i završili osam razreda, to se smatralo dobrim uspjehom. Upis na Višu školu za umjetnosti i zanate u

84 Takođe vidjeti: ESP: Experiences of the Roma Education Initiative: Documentation Studies Highlighting the Comprehensive Approach (Iskustva Romske obrazovne inicijative – dokumentarne studije koje naglašavaju sveobuhvatni pristup), Budimpešta, Program za podršku obrazovanju (ESP) Instituta za otvoreno društvo, Budimpešta OSI, 2007.

cilju stručnog obrazovanja predstavljao je veoma dobar uspjeh. Univerzitet je predstavljao težnju koja se rijetko uopšte pominjala.⁸⁵

Podaci iz lokalnog istraživanja u mjestu Csököly u Mađarskoj pokazuju da stavovi obojani predrasudama i predrasude zbilja postoje, ali često ostaju neizgovoreni i skriveni; ovaj komentar dat je i za Rumuniju i Srbiju.

U Srbiji se prepisivanje neromske djece u druge škole (tzv. “white flight”) bilježi kao još jedan primjer diskriminatornog stava prema Romima od strane roditelja koji ne žele da njihova djeca pohađaju istu školu sa Romima. Ova pojava je zabilježena i u Bugarskoj i Mađarskoj.

Školske inspekcije

Školski inspektori često imaju ograničena ovlaštenja u pogledu izvršenja određenih mjera i nemaju mandat da se bave pitanjima segregacije ili da aktivno podržavaju desegregaciju. Uz to, njihova uloga je ponekad nejasna, budući da se razvijaju nove strukture u toku transformisanja sistema.

U Bugarskoj ne postoje odredbe kojima se zabranjuje geografska segregacija, postojanje specijalnih škola i neproporcionalno smještanje romske djece u te škole. Zato to prevazilazi djelokrug inspekcijskog nadzora. Takođe, zabilježeno je i da inspektori obično zauzimaju odobravajući stav kada je u pitanju situacija u romskim školama i da ih ne posjećuju jednako često kao škole sa učenicima iz većinske populacije. Situacija je slična u Makedoniji, gdje se državna obrazovna inspekcija bavi poštovanjem zakona i redovnim obrazovnim procesom. Ni zakon koji reguliše rad inspekcije, ni opšti zakoni o obrazovanju ne regulišu problem segregacije ili diskriminacije. U Slovačkoj, iako se u nizu godišnjih izvještaja inspekcije pominje segregacija romske djece kao problem i preporučuje školama i ministarstvu da obrate pažnju na to pitanje, nije pokrenuta nijedna značajnija inicijativa. Isto tako, inspekcija nema nadležnost da određuje kaznene mjere koje se odnose na segregaciju.

U Mađarskoj ne postoji centralizovana školska inspekcija, a programi za kontrolu kvaliteta koncentrišu se na materijalne uslove u obrazovanju, a ne na pitanja segregacije. Za svaku oblast su imenovani monitori, koji su zaduženi za jednak tretman u školama, koji su sproveli zvanične analize i utvrdili da su neke škole počinile diskriminaciju. Novčane kazne koje se određuju školama su veoma niske, a njihov maksimalni iznos je 100 000 forinti (367 eura).

U Srbiji nadzorne službe, prije nego školska inspekcija, imaju više ulogu nadzora i podrške u stvarima obrazovanja: praćenje škole i procesa nastave/učenja, predlaganje mjera za mijenjanje primijećene loše prakse, pružanje savjeta i podrške školi i nastava-

⁸⁵ Maria Andruszkiewicz, Desegregarea școlilor – progrese și provocări. Experiențele Programului PHARE 2003: “Acces la educație pentru grupurile dezavantajate” (Desegregacija u školama - napredak i izazovi, iskustva iz PHARE projekta „Pristup obrazovanju za ugrožene grupe”), neobjavljeni izvještaj pripremljen za PHARE 2003, predstavljen na okruglom stolu u maju 2006, str. 6–10, na adresi: <http://www.edu.ro/index.php/articles/6758> (pristup ostvaren 28. februara 2007).

vnici i tako dalje. Teoretski, služba za obavljanje nadzora u obrazovanju mogla bi poslužiti kao sistematski instrument za praćenje barijera i prepreka kvalitetu obrazovanja za Rome, kao i za podršku stvarnim pedagoškim inovacijama i promjenama na nivou škole, ali ne postoje naznake da se to zbilja trenutno dešava u praksi.

Čini se da Rumunija ima najnapredniji sistem, u smislu davanja ovlašćenja i omogućavanja inspekciji da se bavi diskriminacijom i segregacijom u obrazovanju. U Rumuniji svaka oblast ima inspektora za obrazovanje Roma, što spada u administrativnu strukturu oblasne školske inspekcijske službe. U aprilu 2004, Ministarstvo obrazovanja i istraživanja izdalo je interni propis u kome se prepoznaje i osuđuje segregacija, kojim se ovlašćuju inspektori za obrazovanje Roma da formulišu planove akcije za bavljenje slučajevima segregacije koje utvrde ili slučajevima u kojima škole imaju nesrazmjeran broj Roma ili izdvajaju Rome u zasebna odjeljenja. Sama škola se mora postarati da procenat Roma bude u skladu sa ukupnim procentom romske djece u oblasti u periodu od tri godine. Još uvijek, međutim, nema dostupnih dosljednih podataka u vezi kvaliteta i učinka takvog sistema.

1.5.4 Ograničenja u pristupu obrazovanju

Strukturna ograničenja

Za čitav region podaci ukazuju da samo mali dio romske djece - u odnosu na djecu iz većinske grupe, kod koje je su te brojke veće - pohađa predškolske ustanove. U Mađarskoj, za školsku 1999/2000. je procijenjeno da su svega 17,39% predškolaca činili Romi, dok je u Slovačkoj, u školskoj 2003/2004, ovaj procenat bio svega 1,02%. Uviđajući značaj predškolskog vaspitanja za pripremu za školu, kao i barijere pristupu koje mogu da predstavljaju troškovi za siromašne porodice, mnoge države su nedavno uvele obaveznu besplatnu godinu predškolskog vaspitanja za svu djecu, koja se obično naziva nultom godinom, a koja bi trebalo da uveća broj romske djece sa makar nekim predškolskim iskustvom prije upisa u prvi razred osnovne škole.

Međutim, primijećeno je da je broj mjesta u predškolskim ustanovama nedovoljan za stvarnu populaciju djece predškolskog uzrasta u mnogim državama. Samo u Bugarskoj je procijenjeno da postojeći broj predškolskih ustanova ne može da primi 32000 djece predškolskog uzrasta, dok je u Makedoniji procijenjeno da bi, kada bi svi roditelji odlučili da djecu pošalju u predškolske ustanove, postojeći kapaciteti mogli da prime svega oko 2%. S obzirom da je procenat romske djece među djecom mlađeg uzrasta generalno veći nego procenat Roma u ukupnoj populaciji, manjak mjesta ima neproportionalan uticaj na Rome; sa očekivanim povećanim upisom usljed uvođenja nulte godine u mnogim državama, problem se eksponencijalno uvećava.

Često najsiromašnija i najizolovanija područja imaju najmanje predškolskih ustanova, a to su područja u kojima su obično koncentrisani Romi. U nekim mjestima u Mađarskoj, predškolske ustanove daju prednost djeci iz ugroženih porodica, kako bi im osigurali obroke i njegu; nasuprot tome, neke predškolske ustanove u Srbiji prvo obezbijede

mjesta djeci čija oba roditelja rade, čime se većina romske djece stavlja u nepovoljniju poziciju. Zaposleni roditelji imaju prednost i u Crnoj Gori. U Rumuniji postoji manjak predškolskih objekata u gradovima, ali i u malim seoskim zajednicama u kojima često žive Romi. U Rumuniji je zabilježena i pojava pretrpanih vrtića koje pretežno pohađaju Romi. U Slovačkoj, broj predškolskih ustanova zapravo opada, pošto se opštine bore da pronađu sredstva za njihovo održavanje; troškovi prevoza do predškolskih ustanova izvan najbližeg okruženja generalno su previsoki za roditelje Rome.

Pravni i administrativni uslovi

Među standardne uslove za upis u predškolske i školske ustanove u većini zemalja Dekade ponekad spadaju i pismeni zahtjev, izvod iz knjige rođenih i ljekarsko uvjerenje. I dok je ono malo postojećih podataka obično fragmentirano i nepouzđano, smatra se da u mnogim zemljama postoji znatan broj Roma koji nemaju lične isprave, posebno u zemljama koje su prihvatile raseljena lica, poput Crne Gore i Makedonije.

Nedostatak ličnih isprava kod Roma prepoznat je kao problem u Rumuniji prije više od deset godina, a od tada je realizovan niz programa da se pomogne porodicama da dobiju odgovarajuća dokumenta. U Crnoj Gori su NVO pomagale romskim porodicama u vezi procedura za upis, ali istraživanje za potrebe studije slučaja pokazuje da škole jednostavno mogu da prenebregnu pravne uslove da bi dozvolile djeci izbjeglicama da se upišu, što je *ad hoc* rješenje koje počiva na pojedinačnoj odluci prije nego na formalnoj proceduri. U Srbiji, nedostatak dokumenata se smatra ozbiljnom preprekom za pristup Roma predškolskom vaspitanju, ali se to pitanje ne pominje u Akcionom planu za Dekadu. Na nivou osnovne škole, djeca se mogu upisati čak i ako nemaju neophodna dokumenta.

U Mađarskoj i Bugarskoj je zabilježeno vrlo malo problema povezanih sa nedostatkom ličnih isprava. Zapravo, i pored rasprostranjenih indikacija da mnogi Romi nemaju dokumenta potrebna za formalni upis djece u školu, izgleda da je stvarni broj djece koja iz tog razloga ostanu neupisana mali. Pa ipak, vlade bi trebalo da se pozabave pitanjem dokumenata u sklopu obrazovne politike, kako bi se postarale da postoje dostupne procedure koje omogućavaju svoj djeci koja na to imaju pravo da se upišu u školu.

U Makedoniji su izražene bojazni da roditelji nijesu adekvatno informisani o procedurama za upis; porodicama djece za koju se očekuje da se upišu u osnovnu školu šalje se poziv, ali pošto mnogi roditelji Romi ne razumiju dobro makedonski, ili su nepismeni, može se desiti da ne prepoznaju značaj tog poziva. Takođe, može se desiti da Romi koji nemaju prijavljeno boravište na određenoj adresi uopšte ne dobiju obavještenje.

Troškovi

U mnogim od država koje su obuhvaćene ovim monitoringom, državne predškolske ustanove nijesu dio obaveznog obrazovanja, pa prema tome mogu tražiti plaćanje novčane nadoknade. Samo u Mađarskoj i Rumuniji državno predškolsko obrazovanje je besplatno. U Srbiji, romska djeca mogu ostvariti pravo na besplatno predškolsko obrazovanje, ali se ipak ne mogu upisati, zbog ograničenog broja mjesta. U Bugarskoj i Hrvatskoj

lokalne vlasti određuju cijenu pohađanja predškolske ustanove. Iako mnoge opštine u Bugarskoj omogućavaju određene izuzetke zavisno od socijalnih okolnosti, ostale to ne čine. U Vidinu, na primjer, mjesečna cijena koju je odredila skupština opštine iznosi 30 leva (15 eura), ili 10% prosječne zarade u Bugarskoj, što za mnoge siromašne porodice predstavlja vrlo veliki iznos. U Slovačkoj, cijene se obračunavaju u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom, dok u Crnoj Gori i Makedoniji predškolske ustanove same određuju cijene. Čak i kada se ne naplaćuje pohađanje predškolske ustanove, ostali troškovi, poput odjeće, mogu biti previsoki za romske porodice. Često se može desiti da predškolske ustanove traže od porodica dodatni novac za vannastavne aktivnosti, što predstavlja dodatno finansijsko opterećenje.

U osnovnoj školi dolazi do porasta sporednih troškova, gdje spadaju i troškovi za knjige i vannastavne aktivnosti. Dok u Mađarskoj postoje mnogi oblici državne pomoći koja za cilj ima smanjenje finansijskog opterećenja za obrazovanje za siromašnije porodice, u Hrvatskoj se pomoć može dobiti samo tamo gdje lokalne vlasti uspiju da obezbijede donacije ili druga dodatna sredstva. Čak i kada je na raspolaganju državna pomoć, trošak za nabavku odjeće i drugih materijala navodi se kao uporan problem u ostvarivanju pristupa. U Bugarskoj i Rumuniji, specijalne škole koje pružaju prednosti poput besplatnih obroka i smještaja mogu djelovati podsticajno na siromašnije porodice da upišu djecu u takve, prije nego u standardne škole.

Siromaštvo utiče na pristup obrazovanju i na druge načine. U Makedoniji, Crnoj Gori i Rumuniji, u izvještajima se bilježi mogućnost da se romska djeca povlače iz škole da bi radila, s obzirom da prihod koji donose može biti od ključnog značaja za porodicu. U Rumuniji je jedan nastavnik zabilježio sljedeće u njegovom odjeljenju u školi sa pretežno romskim učenicima:

Od 20 mojih učenika, pitam se da li četiri ili pet porodica može sebi da priušti da prikupe biblioteku za dijete, da kupi knjige koje bi učenici htjeli da imaju ili školsku torbu, pošto nekoliko učenika dolazi u školu noseći stvari u plastičnim kesama.⁸⁶

U Slovačkoj siromašni roditelji dobijaju pomoć zavisno od uspjeha djeteta u školi; ovo, pak, može podstaći porodice da djecu šalju u specijalne škole, gdje su standardi niži i možda se lakše dobijaju bolje ocjene.

Segregacija prema mjestu stanovanja/geografska izolacija

Romske zajednice širom Centralne i Jugoistočne Evrope često su fizički odvojene od ostatka zajednice koja ih okružuje. Ove romske zajednice mogu biti određena naselja u sklopu grada, zasebna sela ili neuređena naselja podignuta na gradskoj periferiji. Loši uslovi u mnogim romskim zajednicama ograničavaju stepen u kojem se može očekivati da djeca uče kod kuće. Ako porodice žive zbijeno u malom prostoru možda ne postoji prostor gdje dijete može raditi zadatke; neredovno snabdijevanje električnom energijom može značiti da nema svijetla za čitanje.

⁸⁶ Razgovor sa nastavnikom, Bobesti, 22. februar 2007.

Premali broj vladinih obrazovnih politika obraća pažnju na efekte koje segregacija prema mjestu stanovanja može imati na pristup romske djece kvalitetnim školama. Škole u oblastima gdje većinu stanovnika čine Romi imaju, logično, visok procenat upisanih Roma, ali se oni, prema procjeni koju su uradile neke države, ne smatraju segregisanim. Međutim, ove „romske škole” se često nalaze u gorem fizičkom stanju, imaju manje sredstava na raspolaganju i imaju reputaciju da pružaju obrazovanje niskog kvaliteta. U mnogim zemljama, nastavnici su generalno manje spremni da rade u seoskim školama, a izolovane škole sa visokim procentom Roma su još manje privlačne.

U mnogim romskim zajednicama i naseljima ne postoje lokalne škole, a prevoz može biti preskup ili ga možda uopšte nema. U Podgorici, u Crnoj Gori, očekuje se da jedna škola u romskom naselju, koja trenutno organizuje nastavu od prvog do četvrtog razreda i ubuduće zadrži četvrti razred, pošto su putevi koji vode do matične škole izvan naselja blatnjavi i loši. U Bugarskoj, država finansira prevoz od jednog sela do drugog, ali prevoz na teritoriji istog grada nije obezbijeđen, tako da romska djeca u izdvojenim naseljima moraju sama naći način da dođu do škole koja se nalazi u drugom dijelu grada.

U Hrvatskoj su neka romska naselja toliko izolovana da djeca skoro uopšte nijesu izložena hrvatskom jeziku prije polaska u školu, što je pojava koja se bilježi i u Makedoniji. Bez dvojezičnih programa, nastavnici se nose sa problemom da nađu načine rada sa djecom koja moraju da savladaju i jezik i standardni nastavni program, usljed čega su, u najmanje jednoj oblasti, formirana zasebna, isključivo romska odjeljenja.

Procedure za raspoređivanje u škole i odjeljenja

Do segregacije romske djece može doći i usljed administrativnih ili drugih procedura za raspoređivanje u pojedinačne škole i odjeljenja. U većini zemalja obuhvaćenih monitoringom, osim Rumunije, radi se procjena djeteta prilikom kretanja u školu ili ranije, kako bi se utvrdile eventualne intelektualne poteškoće ili specijalne obrazovne potrebe usljed kojih bi moglo biti potrebno raspoređivanje mimo standardnih škola ili odjeljenja. U mnogim zemljama, međutim, čule su se primjedbe da se za romsku djecu previše često postavlja dijagnoza postojanja poteškoća, dok zapravo može postojati samo jezička ili kulturna barijera, ili jednostavno neadekvatna procjena. Vlade su preduzele korake kako bi se pozabavile ovim oblikom segregacije, ali problemi i dalje ostaju. Čini se da je nadzor nad procjenom u mnogim zemljama slab, tako da odluke o raspoređivanju mogu biti nedosljedne i proizvoljne. Roditelji Romi možda nijesu u potpunosti obaviješteni da bi razumjeli proces, a u nekim slučajevima su se pojavili navodi da specijalne škole aktivno traže roditelje Rome kako bi ih podstakli da djecu šalju u specijalne škole.⁸⁷

Sprovedena su znatna istraživanja na ovu temu u Bugarskoj, gdje neke škole za djecu sa intelektualnim poteškoćama upisuju između 90% i 100% romske djece. Proučavanja su pokazala da su procedure za procjenu u Bugarskoj često proizvoljne, a ne garantuje se prisustvo osobe koja govori maternji jezik djeteta. Problem segregacije u specijalnim

⁸⁷ U Bugarskoj i Slovačkoj.

školama široko se osuđuje i u Slovačkoj; novi propis o procedurama za raspoređivanje usvojen je 2005, ali neka istraživanja pokazuju da se smjernice koje se u njemu promovišu ne poštuju uvijek.

U Makedoniji postoji vrlo malo podataka o upisu Roma u specijalne škole, a postoji nesaglasje oko toga da li je broj Roma u tim školama nesrazmjeran. Vladina Nacionalna strategija za Rome ne uviđa da prevelika zastupljenost predstavlja problem, ali izvještaji NVO pokazuju da se raspoređivanje vrši bez primjene bilo kakve procedure za procjenu.

Procedure za raspoređivanje u škole i odjeljenja u redovnim školama često je u nadležnosti direktora škole, a raspoređivanje djece u okviru škole često može biti neformalno i proizvoljno. Različiti razlozi su navođeni za raspoređivanje svih Roma u jedno odjeljenje - od toga da su roditelji kasno upisali svoje dijete u školu, do lingvističkih razloga ili prosto razloga koji se odnose na sposobnost za učenje. Iako su zasebna odjeljenja rijetka u Bugarskoj, u drugim zemljama je to pravilo, uključujući tu i Slovačku. U Srbiji i Hrvatskoj, zasebna, isključivo romska odjeljenja se javljaju kako bi se reagovalo na ograničeno poznavanje, među romskom djecom, jezika na kojem se organizuje nastava. Pravi program za dvojezično obrazovanje i adekvatna obuka i priprema nastavnika mogli bi uspješnije odgovoriti na potrebe ove djece, bez pribjegavanja segregaciji.

U mnogim zemljama roditelji imaju pravo da odaberu koju će školu pohađati njihovo dijete, i pored definisanih oblasti koje škole pokrivaju. Ovo često dovodi do pojave poznate kao „white flight” (“bijeg bijelih”), gdje roditelji djece iz većinske populacije mogu odlučiti da djecu pošalju u neku drugu školu, a ne onu u njihovoj blizini, ukoliko u njoj postoji veliki broj romske djece. Ova pojava je zabilježena u Mađarskoj i Srbiji.

Jezik

Romske zajednice u zemljama obuhvaćenim Dekadom su različite – mnogima je prvi jezik romski, iako i unutar te jezičke grupe postoje varijacije i dijalekti. U Crnoj Gori i Makedoniji jedan dio romske populacije govori albanski, dok u Hrvatskoj i Mađarskoj neke romske zajednice koriste oblik rumunskog nazvan Bajaš. Ukratko rečeno, za mnoge Rome jezik zemalja u kojima žive nije maternji, što može dovesti do lingvističkih i drugih problema prilikom polaska djece u školu. U Bugarskoj čak 88% Roma koji se tako izjašnjavaju govori romskim jezikom, a u Makedoniji njih 80%.

Kao što je već rečeno, jezička barijera može dovesti do toga da romska djeca budu pogrešno raspoređena u specijalne škole, ili da budu izdvojena u isključivo romska odjeljenja. Mada predškolski programi, a posebno uvođenje obavezne nulte godine u nekim zemljama, mogu pomoći romskoj djeci da steknu osnovne kompetencije iz jezika na kojem se organizuje nastava prije polaska u osnovnu školu, premalo romske djece zapravo pohađa predškolsko vaspitanje da bi to imalo rasprostranjen efekat. Ili, kada djeca imaju pristup, često su nastavnici i vaspitači ti koji nijesu obučeni da djeci pomognu da premoste jaz između jezika kojim se služe kod kuće i jezika na kojem se odvija nastava, te se zbog toga mnoga djeca u školi nose sa nepoznatim jezikom, mogu zaostajati, postati frustrirana i

napustiti školovanje. Tako škole ne uspijevaju da posluže kao poluga za promociju integracije, već jačaju osjećaj marginalizacije kod romske djece.

Rumunija je pokazala najveći uspjeh na planu uključivanja romskog jezika u nastavni program – 2005. je zabilježeno da se nastava na romskom odvija u 135 škola, obuhvatajući 15,708 učenika i 257 nastavnika.⁸⁸ Mada u Mađarskoj Romi imaju pristup državnim subvencijama za obrazovanje manjina, uključujući obrazovanje na maternjem jeziku, istraživanja su ukazala da se to ne sprovodi dosljedno u skladu sa zakonskim propisima. U Makedoniji se projekat uvođenja tehnika dvojezične nastave, predviđen za četiri škole, realizuje samo u jednoj. U Srbiji djeca koja su se sa svojim porodicama vratila iz Zapadne Evrope često se suočavaju sa poteškoćama u školi, budući da ne poznaju srpski jezik i ćirilično pismo.

---

⁸⁸ Savjet Evrope, Drugi izvještaj koji je podnijela Rumunija u skladu sa članom 25, stavom 1 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, primljen 6. juna 2005, Strazbur, na adresi: http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/2._framework_convention_%28monitoring%29/2._monitoring_mechanism/3._state_reports_and_unmik_kosovo_report/2._second_cycle/2nd_sr_romania.asp#P475_38732 (pristup ostvaren 28. februara 2007).

2. PREPORUKE

Preporuke namijenjene pojedinačnim državama čine dio pojedinačnih izvještaja za te države. Ovdje su navedene samo preporuke koje su opšte primjenljive i preporuke za Evropsku uniju.

2.1 Za Međunarodni nadzorni odbor, Predsjedništvo i Sekretarijat Dekade inkluzije Roma

- Pokrenuti i podržati podizanje svijesti među Romima o značaju prikupljanja podataka o mjerama socijalne inkluzije po etničkim grupama.
- Podržati uključivanje romskih organizacija u aktivnosti posvećene promociji monitoringa prema etničkim grupama kao sredstva za utvrđivanje problema, zagovaranje fokusiranih politika i programa, monitoring mjera i evaluaciju učinka.
- Pomoći dijalog između inicijativa za monitoring kakva je *DecadeWatch* i država učesnica, kako bi se promovisala konstruktivna rasprava o napretku u implementaciji ciljeva Dekade u svakoj od država pojedinačno.
- Obezbijediti tehničku podršku vladama prilikom izrade praktičnih akcionih planova za implementaciju njihovih pojedinačnih akcionih planova za Dekadu za oblast obrazovanja, uključujući kreiranje indikatora i mehanizama za monitoring i evaluaciju.
- Izvršiti pritisak na nacionalne vlade da realizuju i implementiraju svoje akcijske planove za oblast obrazovanja razvijene u sklopu Dekade.

2.2 Za vlade koje učestvuju u Dekadi inkluzije Roma

- Uzimajući u obzir sve strategije, kako one koje se odnose na Rome, tako i one koje se odnose na obrazovanje uopšte, kreirati koherentnu politiku za obrazovanje romske djece, povezanu i relevantnu za postojeće strategije. Trebalo bi se eksplicitno pozabaviti i usmjeriti na Rome.
- Uspostaviti mehanizme kako bi se obezbijedila efikasna realizacija zadataka iz oblasti obrazovanja iz Akcionog plana za Dekadu koji spadaju u nadležnost lokalnih vlasti.
- U saradnji sa relevantnim tijelima Evropske komisije, preduzeti neophodne pravne i administrativne mjere kako bi se razvile metode za prikupljanje podataka po etničkim grupama, u cilju praćenja efekata politika za etničke manjine; prema potrebi, preduzeti korektivne mjere.
- Uz poštovanje svih relevantnih zakona o zaštiti podataka, prikupiti i objaviti u lako razumljivoj formi statističke podatke o položaju Roma kad je u pitanju obrazovanje; trebalo bi prikupiti odvojene podatke o upisu, uspjehu i napredovanju.

- Pratiti napredovanje u postizanju ciljeva Akcionog plana za Dekadu iz oblasti obrazovanja; angažovati i konsultovati se sa civilnim društvom u cilju uspostavljanja mehanizama za monitoring i evaluaciju, uključujući izradu indikatora, te otvoreno izvještavati o napretku u postizanju ciljeva iz Akcionog plana za Dekadu.
- Preduzeti neophodne pravne, finansijske i administrativne korake za ukidanje svih oblika segregacije romske djece u obrazovanju.
- Povećati broj Roma koji rade u sektoru obrazovanja.
- Raditi na unapređenju dobijanja ličnih isprava i zdravstvene zaštite za Rome, kao jednog od preduslova za njihov uspješan pristup obrazovanju; u odgovarajućim slučajevima, razviti politike za pristup raseljenih lica i izbjeglica obrazovanju uprkos tome što ne posjeduju odgovarajuća dokumenta.
- Postarati se da sva djeca imaju pristup predškolskom vaspitanju; prema potrebi obezbijediti dodatne kapacitete i odjeljenja da bi se primila sva djeca. Ugroženu djecu osloboditi bilo kakvog plaćanja i pokriti im troškove prevoza.
- Uspostaviti i pratiti kriterijume za jednako postupanje, kako bi se obezbijedilo da se ugrožena djeca upišu i kako bi se održala integrisana odjeljenja; obezbijediti sredstva iz centralnog budžeta i fondova EU samo onim školama i vlastima koje ispunjavaju date kriterijume.
- Smanjiti broj Roma u specijalnim školama za djecu sa poteškoćama u intelektualnom razvoju tako što će se obezbijediti da standardne osnovne škole budu u mogućnosti da ponude iste prednosti ugroženoj djeci kao specijalne škole i unaprijediti sredstva/ instrumente za dijagnosticiranje i procjenu koja se koriste prilikom procjene djece sa posebnim potrebama u obrazovanju.
- Preduzeti korake da se obezbijedi da romska djeca čiji maternji jezik nije jezik na kojem se odvija nastava dobiju podršku koja im je potrebna u školama, kroz podršku i podsticanje programa za obuku i budućih i već zaposlenih nastavnika koji se bave usvajanjem jezika i metodologijama dvojezičnog obrazovanja, čime se obezbjeđuje da institucije za obuku nastavnika imaju odgovarajući nastavni program i programe za pripremu nastavnika romskog jezika, te izrada predškolskih programa koji stavljaju poseban naglasak na usvajanje jezika i dvojezične tehnike.
- Formirati sisteme nacionalnih standarda, povezane sa nacionalnim sistemima za ocjenjivanje, kako bi se dobila pouzdana i uporediva saznanja na nacionalnom nivou o rezultatima učenika po etničkim grupama; standardi i sistemi za ocjenjivanje trebalo bi da budu povezani sa kriterijumima i standardima za izradu i selekciju udžbenika. Sprovesti neophodne izmjene u kriterijumima za izradu udžbenika, kako bi se uključila pitanja kulturne i etničke raznolikosti i kako bi se postaralo da navedeni standardi obuhvataju romski jezik, kulturu i istoriju.
- U odsustvu nacionalnih sistema, formirati kriterijume za procjenu i ocjenjivanje učeničkih postignuća namijenjene nastavnicima, kako bi se spriječilo subjektivno snižavanje očekivanja i dodjeljivanje visokih ocjena učenicima koji ne postižu odgovarajući rezultat.

- Omogućiti izradu nastavnih programa na nivou škole, čime se uzima u obzir lokalna romska zajednica.
- Propisati obuku na temu različitosti, kako u toku studija tako i u toku bavljenja profesijom, za sve koji rade u obrazovanju i pružiti podršku institucijama za obrazovanje budućih nastavnika kako bi se podstakli novi modeli i praksa liderstva i menadžmenta na nivou škole, nastava koja u centar stavlja učenika, te učešće roditelja i zajednice.
- Pokrenuti inicijative da se kvalitetni nastavnici privuku u škole koje se možda nalaze u oblastima sa slabijim socijalno-ekonomskim položajem; pružiti, na primjer, prilike za profesionalno usavršavanje i druge stimulativne mjere za mlade nastavnike koji bi radili u manje privlačnim školama.
- Ohrabriti obrazovne institucije da ojačaju veze sa romskim zajednicama i roditeljima, obezbijediti njihovo učešće u donošenju odluka i u procesu nastave/učenja.
- Promovisati strategije koje se oslanjaju na zajednicu, kako bi se povećala sposobnost za angažovanje etničkih manjinskih grupa u sistemima obrazovanja.

2.3 Za Evropsku uniju

- Usvojiti mjere kojima se podržava prikupljanje uporedivih podataka u svim državama koje učestvuju u Dekadi, razdvojenih po etničkim grupama (sa preciziranjem romske manjine), uz odgovarajuću zaštitu ličnih podataka, te naglasiti njihov značaj za obrazovanje i socijalnu inkluziju.
- Dodatno precizirati indikatore neophodne za izradu politika socijalne inkluzije prema Lisabonskom procesu, kako bi se obuhvatilo obrazovanje; razviti indikatore koji su relevantniji za Rome, poput razvijanja „indeksa” segregacije u obrazovanju.
- Razmotriti usvajanje pravila EU kojima se zabranjuje etnička i rasna segregacija na polju obrazovanja, dalje ispitati kreiranje zakonskih mjera u ovoj oblasti, omogućiti formalni monitoring sa inspekcijom i sankcijama.
- Istražiti načine da se obrazovne politike i programiranje EU pozabave rasnom segregacijom u obrazovanju i rasprostranjenim nejednakim i neadekvatnim stepenom brige za Rome.
- Razviti usmjerene kampanje za podizanje svijesti o problemima rasizma okrenutog protiv Roma i aktuelne krize u smislu socijalne isključenosti sa kojom se susreći Romi u Evropi, te podstaći zemlje koje učestvuju u Dekadi da realizuju takve kampanje.
- Iskoristiti postojeće programe, poput Evropskog socijalnog fonda, da se uključe komponente za obuku i osnaživanje romskih grupa i pojedinaca u oblasti obrazovanja, kako bi postali aktivniji u implementiranju i oblikovanju politika i programa.
- Podstaći sve zemlje koje učestvuju u Dekadi da uključe Rome, kao ciljnu grupu, u svoje akcione planove za socijalnu inkluziju i doživotno učenje i druge relevantne okvire politika.

ANEKS 1. ŠEMA AKCIONIH PLANOVA ZA DEKADU

Država	Ciljevi ili pod-ciljevi u vezi jezika, nastave romskog jezika i romskih pomoćnika u nastavi obuhvaćeni Akcionim planom	Ciljevi ili pod-ciljevi u vezi nastavnog programa obuhvaćeni Akcionim planom	Ciljevi ili pod-ciljevi koji se odnose na obuku obuhvaćeni Akcionim planom	Ciljevi ili pod-ciljevi koji se odnose na mehanizme za monitoring diskriminacije obuhvaćeni Akcionim planom
Bugarska	1.3.8 Obuka i zapošljavanje pomoćnika u nastavi u obdaništima i školama, sa ciljem da se obezbijedi bolje prilagođavanje djece i učenika romskog porijekla 2. Očuvanje i razvijanje kulturnog identiteta djece i učenika koji pripadaju romskoj etničkoj manjini	5.1.1 Analiza postojećih udžbenika i školskih pomagala od 4. do 12. razreda i publikacija novih, u kojima je predstavljena romska kultura	2.2 Obezbjediti neophodni pedagoški i administrativni kadar za implementaciju programa o interkulturalnom učenju, ljudskim pravima, principima i vrijednostima civilnog društva 4. Dalja obuka preškolskih vaspitača, nastavnika, direktora škola i ostalih zaposlenih na teme raznolikosti, tolerancije i jednakosti	1.1.7 Uključivanje odredbi u propise o obdaništima, školama i dodatnim jedinicama, kao i u opis posla zaposlenih u školi, kako bi se obezbijedila tolerancija prema prema romskoj djeci i kreiralo odgovarajuće okruženje u školi
Hrvatska	Ne postoji	5. Uključivanje romskih učenika u odjeljenja u kojima je sprovedena desegregacija	6. Uključivanje sadržaja o Romima (potrebe, kultura i sl) u nove školske nastavne programe	Ne postoji
Mađarska	3. Zapošljavanje i obuka romskih pomoćnika u nastavi u školama	1. Proširenje integrisanog obrazovanja, desegregacija [...]uključivanje svih odjeljenja i škola u kojima postoji segregacija, unapređenje kvalifikovanosti romskih učenika	Ne postoji	Sprovedenje elemenata koji se suprotstavljaju diskriminaciji kroz postojeći zakonski i pravni okvir

Država	Ciljevi ili pod-ciljevi u vezi jezika, nastave romskog jezika i romskih pomoćnika u nastavi obuhvaćeni Akcionim planom	Ciljevi ili pod-ciljevi na planu segregacije obuhvaćeni Akcionim planom	Ciljevi ili pod-ciljevi u vezi nastavnog programa obuhvaćeni Akcionim planom	Ciljevi ili pod-ciljevi koji se odnose na obuku obuhvaćeni Akcionim planom	Ciljevi ili pod-ciljevi koji se odnose na mehanizme za monitoring diskriminacije obuhvaćeni Akcionim planom
Makedonija	4. Povećan broj adekvatno obrazovanih romskih nastavnika.	Ne postoji	3.4 Preporuka Ministarstva obrazovanja i nauke o uvođenju nastavnih materijala o romskoj kulturi, tradiciji i istoriji na Pedagoškom fakultetu i drugim fakultetima koji obrazuju buduće nastavnike	3.4 Preporuka Ministarstva obrazovanja i nauke o uvođenju nastavnih materijala o romskoj kulturi, tradiciji i istoriji na Pedagoškom fakultetu i drugim fakultetima koji obrazuju buduće nastavnike	Ne postoji
Crna Gora	2.4.3 Podrška razvijanju kulturnog identiteta romske djece i mladih Roma 9. Obuka romskih pomoćnika za uključivanje u nastavni proces	2.6.3 Sprečavanje segregacije	2.4.2 Uključivanje elemenata romske kulture u nastavne programe za djecu	9. Nastavni [kadar] obezbijeden, veliki broj nastavnika obučeni za rad sa romskom djecom pohađali seminare za rad sa romskom djecom	2.6.4 Implementacija mjera protiv diskriminacije
Rumunija	Nije usvojeno	Nije usvojeno	Nije usvojeno	Nije usvojeno	Nije usvojeno

Država	Ciljevi ili pod-ciljevi u vezi jezika, nastave romskog jezika i romskih pomoćnika u nastavi obuhvaćeni Akcionim planom	Ciljevi ili pod-ciljevi na planu desegregacije obuhvaćeni Akcionim planom	Ciljevi ili pod-ciljevi u vezi nastavnog programa obuhvaćeni Akcionim planom	Ciljevi ili pod-ciljevi koji se odnose na obuku obuhvaćeni Akcionim planom	Ciljevi ili pod-ciljevi koji se odnose na mehanizme za monitoring diskriminacije obuhvaćeni Akcionim planom
Srbija	<p>Obezbjedjivanje kvalitetnog obrazovanja</p> <p>Obezbjedjivanje i obučavanja kadra za rad sa romskom djecom</p>		<p>Obezbjedjivanje kvalitetnog obrazovanja</p> <p>Razrada i evaluacija obrazovnih programa, udžbenika i nastavnih materijala koji se bave obrazovnim potrebama romske djece i mladih Roma.</p> <p>Poštovanje razlika i promocija multikulturalnih vrijednosti.</p> <p>Unapređenje obrazovnog okruženja na osnovu poštovanja različitosti differences and multiculturalism.</p>	<p>Uključivanje Roma u obrazovni sistem i obezbjedjivanje kontinuiteta u obrazovanju</p> <p>Izrada relevantne regulative (kriterijumi i procedure) za izdavanje sertifikata vaspitačima i nastavnicima obučanim za rad sa romskom djecom</p> <p>Pružanje kvalitetnog obrazovanja</p> <p>Obuka postojećeg kadra u obrazovanju i nastavi</p> <p>Izdavanje sertifikata vaspitačima i nastavnicima obučanim za rad sa romskom djecom</p>	<p>Poštovanje razlika i promocija multikulturalnih vrijednosti.</p> <p>Sprečavanje diskriminacije u obrazovanju.</p>
Slovačka	Ne postoji	Poštovanje razlika i promocija multikulturalnih vrijednosti, desegregacija	Ne postoji	Ne postoji	Ne postoji

Izvor: *Tekst i brojke preuzeti su iz pojedinačnih akcionih planova sa adrese <http://www.romadecade.org/index.php?content=70> (pristup ostvaren 18. novembra 2007)*

ANEKS 2. BIBLIOGRAFIJA

- Andruszkiewicz, M: *Desegregarea școlilor – progrese și provocări. Experiențele Programului PHARE 2003: Acces la educație pentru grupurile dezavantajate (School Desegregation – Progress and Challenges; Experiences from the Phare 2003 “Access to Education for Disadvantaged Groups” Project; Desegregacija u školama - napredak i izazovi, iskustva iz PHARE projekta „Pristup obrazovanju za ugrožene grupe”)*. Neobjavljen izvještaj urađen za PHARE 2003, predstavljen na okruglom stolu u maju 2006. Dostupan na adresi: www.edu.ro/index.php/articles/6758 (pristup ostvaren 28. februara 2007).
- Bush, K.D, D. Saltarelli (urednici): *The Two Faces of Education in Ethnic Conflict: Towards a Peacebuilding Education for Children (Dva lica obrazovanja u etničkom konfliktu – ka obrazovanju za izgradnju mira namijenjenom djeci)*, Firenca, Unicef, Innocenti Insights, 2000.
- Cicourel, A. V., J. I. Kitsuse: *The social organization of the high school and deviant adolescent careers (Socijalna organizacija srednje škole i karijere devijantnih adolescenata)* u: *School and Society: A sociological reader (Škola i društvo – zbirka radova iz sociologije)*, London, Henley: Routledge & Kegan Paul u saradnji sa Open University Press, 1971.
- ESP: *Combating Educational Deprivation of Roma Children: A Policy Discussion Paper (Borba protiv uskraćivanja obrazovanja romskoj djeci – osvrt na politike)* Budimpešta, OSI, 2003. Dostupan na adresi: http://www.soros.org/initiatives/esp/articles_publications/publications/depriv_20030407 (pristup ostvaren 16. novembra 2007).
- ESP: *Experiences of the Roma Education Initiative: Documentation Studies Highlighting the Comprehensive Approach (Iskustva Romske obrazovne inicijative – dokumentarne studije koje naglašavaju sveobuhvatni pristup)* Budimpešta, Program za podršku obrazovanju (ESP) Instituta za otvoreno društvo, Budimpešta, OSI, 2007.
- EUMAP: *Monitoring the EU Accession Process: Minority Protection 2002 (Monitoring procesa pristupanja EU – zaštita manjina za 2002. godinu)*, Budimpešta, Institut za otvoreno društvo, 2002. Dostupno na: http://www.eumap.org/reports/2002/minority/international/sections/overview/2002_m_05_overview.pdf (pristup ostvaren 22. septembra 2007).
- Evropska komisija, *Podrška Evropske unije romskim zajednicama u Centralnoj i Istočnoj Evropi*, Brisel, Generalni direktorat za zapošljavanje i socijalna pitanja, 2003. Dostupno na: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/brochure_roma_oct2003_en.pdf (pristup ostvaren 16. novembra 2007).
- Evropska komisija, *Položaj Roma u proširenoj Evropi*, Brisel, Generalni direktorat za zapošljavanje i socijalna pitanja, 2004. Dostupno na: http://ec.europa.eu/employment_scial/fundamental_rights/pdf/pubst/roma04_en.pdf (pristup ostvaren 28. oktobra 2007).
- Hanushek, E: *Economic Outcomes and School Quality (Ekonomski rezultati i kvalitet škola)*, Pariz, IIEP, UNESCO, 2005.

- Hollo, L., Sheila Quinn: *Equality for Roma in Europe: A Roadmap for Action (Jednakost za Rome u Evropi – plan za akciju)*, OSI, januar 2006. Dostupno na: http://www.justice-initiat ve.org/db/resource2/fs/?file_id=18173 (pristup ostvaren 16. novembra 2007).
- Ireson J., S. Hallan: *Ability Grouping in Education (Grupisanje po sposobnostima u obrazovanju)*, London, Thousands Oaks, CA: Sage, 2001.
- Milcher, Susanne: *Data Needs for Monitoring: UNDP's Contribution to the Decade Implementation (Potrebe za podacima u svrhu monitoringa – doprinos UNDP-a implementaciji Dekade)*, Bratislava, Regionalna kancelarija UNDP, 26. februar 2004.
- Proactive Information Services: *Step by Step Roma Special Schools Initiative: Evaluation Report Year 3. 2003 (Inicijativa programa „Korak po korak” u vezi specijalnih škola za Rome – izvještaj o evaluaciji za treću godinu)*. Dostupno na: http://www.osi.hu/esp/rei/Documents/Final_Evaluation_Report_Adobe_February_2003.pdf (pristup ostvaren 28. oktobra 2007).
- Petrova, D: Ethnic Statistics (Statistika po etničkim grupama), *Roma Rights: Quarterly Journal of the European Roma Rights Center 2 (Prava Roma – tromjesečni glasnik Evropskog centra za romska prava broj 2)*, 2004.
- Proactive Information Services: *REI Final Report (Završni izvještaj o Romskoj obrazovnoj inicijativi)*. Budimpešta, Program za podršku obrazovanju, 2006. Dostupan na: <http://www.osi.hu/esp/rei> (pristup ostvaren 28. oktobra 2007).
- Rosenthal R., R. Jacobson: *Pygmalion in the classroom: Teacher Expectation and Pupils' Intellectual Development (Pigmalion u učionici – očekivanja nastavnika i intelektualni razvoj učenika)*, Njujork, Holt, Rinehart and Winston, 1968.
- Savjet Evrope: *Drugi izvještaj koji je podnijela Rumunija u skladu sa članom 25, stav 1 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina*, primljen 6. juna 2005, Strazbur. Dostupan na adresi: http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/2._framework_convention_%28monitoring%29/2._monitoring_mechanism/3._state_reports_and_unmik_kosovo_report/2._second_cycle/2nd_sr_romania.asp#P475_38732 (pristup ostvaren 28. februara 2007).
- UNDP: *Avoiding the Dependency Trap (Izbjeći zamku zavisnosti)*, Bratislava, UNDP. Dostupno na: <http://roma.undp.sk/> (pristup ostvaren 18. oktobra 2007).
- UNESCO Međunarodni biro za obrazovanje, *Capacity Building for Curriculum Development (Jačanje kapaciteta za razvoj nastavnih programa)*. Dostupno na: <http://www.ibe.unesco.org> (pristup ostvaren 28. oktobra 2007).
- UNESCO, *Globalni izvještaj o monitoringu programa „Obrazovanje za sve” iz 2005*, Pariz, UNESCO, 2006.
- Wolfe, B., S. Zunekas: *Non-Market Outcomes of Schooling (Ne-tržišni rezultati školovanja)*, Madison Wisconsin: Institut za istraživanje siromaštva, maj 1997.

Jednak pristup kvalitetnom
obrazovanju za Rome
u Crnoj Gori

Sadržaj

1. Siže projekta i preporuke	85
1.1 Siže projekta	85
1.2 Preporuke	87
1.2.1 Preporuke za monitoring i evaluaciju	87
1.2.2 Preporuke za unapređenje pristupa informacijama	88
1.2.3 Preporuke za unapređenje kvaliteta obrazovanja	90
2. Bazični indikatori obrazovanja.....	94
2.1 Prikupljanje podataka	94
2.1.1 Ukupan broj romskog stanovništva.....	95
2.1.2 Procjena ukupnog broja Roma u školskom uzrastu.....	100
2.2 Podaci o upisu i trendovi.....	100
2.3 Zadržavanje u školi i završavanje škole.....	111
2.4 Tip i stepen segregacije	116
2.4.1 Specijalne škole	117
2.4.2 Rezidencijalna segregacija	118
3. Vladina politika obrazovanja i programi	120
3.1 Programska dokumenta Vlade.....	120
3.1.1 Opšta programska dokumenta	120
3.1.2 Programska dokumenta koja se odnose na Rome.....	121
3.2 Programske politike Vlade u oblasti obrazovanja .	122
3.2.1 Ostale inicijative u vezi obrazovanja	123
3.2.2 Ostali Vladini programi.....	125
3.2.3 Manjinski jezici	127
3.3 Desegregacija.....	129

3.4 Romski nastavnici, asistenti u nastavi i medijatori u školama.....	129
3.5 Nastavni materijali i politika nastavnih planova i programa	132
3.6 Obuka nastavnika i podrška.....	134
3.7 Mehanizmi za monitoring diskriminacije.....	135
4. Ograničenja u pristupu obrazovanju.....	136
4.1 Strukturna ograničenja.....	136
4.2 Pravni i administrativni zahtjevi.....	137
4.2.1. Postupak upisa.....	137
4.3 Troškovi.....	139
4.4 Segregacija u stanovanju/Geografska izolovanost ..	140
4.5 Škola i postupak raspoređivanja djece u odjeljenja	142
4.6 Jezik	143
5. Prepreke na putu ka kvalitetnom obrazovanju	146
5.1 Školski objekti i ljudski resursi.....	146
5.1.1 Školska infrastruktura	146
5.1.2 Ljudski resursi.....	146
5.2 Uspjeh u školi	147
5.3 Standardi nastavnih programa	148
5.4 Praksa u učionici i pedagogija.....	149
5.5 Odnosi između škole i zajednice.....	150
5.5.1 Odnosi između škole i roditelja.....	150
5.5.2 Školski upravni odbori	151
5.6 Diskriminatorni stavovi	151
5.7 Školske inspekcije	152
ANEKS 1. Administrativna struktura.....	154
A1.1 Struktura i organizacija	154
A1.1.1 Reforma obrazovnog sistema.....	154
A1.1.2 Nivoi obrazovanja	155

A1.2 Nacionalne strukture koje se bave obrazovanjem manjina	160
A1.2.1 Zakonodavstvo.....	160
A1.2.2 Prosvjetni organi	160
A1.3 Zakonske uloge i odlučivanje	161
A1.3.1 Nastavni programi	163
A1.3.2 Kontrola kvaliteta.....	163
A1.3.3 Osnivači škola	163
A1.4 Finansiranje škola	164
ANEKS 2. Studije slučaja.....	167
A2.1 Studija slučaja: Berane	167
A2.1.1 Administrativna jedinica	167
A2.1.2 Romi i zajednica	169
A2.1.3 Obrazovanje.....	170
A2.2 Studija slučaja: Nikšić	175
A2.2.1 Administrativna jedinica	175
A2.2.2 Romi i zajednica	176
A2.2.3 Obrazovanje.....	179
A2.3 Studija slučaja:Podgorica.....	183
A2.3.1 Administrativna jedinica	183
A2.3.2 Romi i zajednica	185
A2.3.3 Obrazovanje.....	186
ANEKS 3. Spisak citiranih zakona	190
ANEKS 4. Bibliografija	192

Popis tabela

Tabela 1. Prostorna rasporedjenost Roma i Egipćana (podaci sa popisa) po opštinama (2003. god.).....	96
Tabela 2. Prostorna rasporedjenost RAE stanovništva (podaci o potrebama RAE stanovništva) po opštinama (2004. god.)	98

Tabela 3.	Raspon godina starosti kod RAE stanovništva.....	99
Tabela 4.	Predškolska i školska populacija – na nacionalnom nivou i u odnosu na romsku populaciju, po starosnim grupama	100
Tabela 5.	Stopa upisa u predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje – na nacionalnom nivou i za RAE djecu (2004. god.)	101
Tabela 6.	Stopa upisa u predškolske institucije (1999-2002).	102
Tabela 7.	Kretanja u ukupnom broju upisanih (osnovno i srednje obrazovanje) na nacionalnom nivou kod Romske populacije.....	104
Tabela 8.	Broj romske djece upisane u osnovne škole, po opštinama (2004-2006. god)	107
Tabela 9.	Broj romske djece upisane u osnovne škole, po razredima (2004-2006. god.)	107
Tabela 10.	Upis u osnovno obrazovanje	108
Tabela 11.	Stopa upisa u osnovne i srednje škole kod većinskog stanovništva, Roma i raseljenih lica i izbjeglica....	109
Tabela 12.	Postignuća u školi/završetak školovanja – nacionalno stanovništvo od 15 i više godina (2003. god.)	111
Tabela 13.	Postignuća u školi/završetak škole – romsko stanovništvo	112
Tabela 14.	Procenat učenika koji počnu prvi razred i stignu do petog.....	112
Tabela 15.	Obrazovna struktura kod očeva romske djece	113
Tabela 16.	Stope upisa i ispisa – romska djeca uključena u REI projekat (2005. god.)	114
Tabela 17.	Poredjenje broja upisane romske djece i broj djece koji su uspješno prošli razred	114
Tabela 18.	Stopa uspjeha u četiri osnovne škole koje su učestvovalе u REI projektu (Razredi I-VIII) (2005/2006)	115
Tabela 19.	Stopa uspjeha romske djece u školama koje učestvuju u REI projektu (razredu I-V)	116

Tabela 20. Stopa uspjeha u područnoj osnovnoj školi Božidar Vuković Podgoričanin (2005/2006) .	119
Tabela 21. Stopa nepismenosti (1981-2003)	127
Tabela 22. Jezik na kojem komuniciraju romske porodice....	128
Tabela A1. Nivoi obrazovanja u Crnoj Gori	154
Tabela A2. Broj učenika u predškolskim ustanovama, osnovnim i srednjim školama (2002-2005).....	157
Tabela A3. Broj predškolskih ustanova, osnovnih i srednjih škola (2002-2005).....	157
Tabela A4. Specijalne škole (2004/2005).....	159
Tabela A5. Etnička pripadnost stanovništva Opštine Berane ..	168
Tabela A6. Romski učenici od 1-8. razreda u Osnovnoj školi „Radomir Mitrović”	171
Tabela A7. Etnička pripadnost	176
Tabela A8. Populacija predškolskog i školskog uzrasta	177
Tabela A9. Upis u osnovnu školu, Opština Nikšić, 2006.....	179
Tabela A10. Upis u školu „Mileva Lajović“, Nikšić.....	180
Tabela A11. Etnička struktura, Podgorica, 2003.....	183
Tabela A12. Upis djece u školu «Božidar Vuković Podgoričanin», Podgorica.....	187

Indeks skraćenica

MPIN	Ministarstvo prosvjete i nauke
MONSTAT	Statistički zavod RCG
UNDP	Program UN za razvoj

1. SIŽE PROJEKTA I PREPORUKE

1.1 Siže projekta

Vlada Crne Gore je usvojila nekoliko dokumenata programske politike koji se odnose na obrazovanje romske djece još prije referendumu koji je doveo do nezavisnosti 2005. god. Vlada je uložila ozbiljne napore da shvati i prepozna značaj obrazovanja Roma kroz implementaciju projekta koji je osmišljen s ciljem da integriše romsku djecu u obrazovni sistem. Uprkos tome što postoji ova jedinstvena inicijativa, mnoga pitanja koja utiču na pristup i kvalitet obrazovanja Roma ostaju neriješena i u nekim slučajevima prenebregnuta u programskim politikama Vlade. Kao učesnica Dekade inkluzije Roma 2005-2015. god., Crna Gora je dio šire regionalne inicijative koja se bavi položajem Roma, i ova mala i raznolika zemlja može da prenese dragocjene lekcije drugim zemljama učesnicama. Međutim, još uvijek postoje neke osnovne prepreke za unapređenje obrazovanja Roma u Crnoj Gori, odnosno barijere koje Vlada mora da eliminiše kroz preduzimanje koraka.

Nedostatak podataka je ključno pitanje u Crnoj Gori. Najčešća je procjena da je ukupan broj Roma, Egipćana i Aškelja (RAE) u Crnoj Gori 20,000, uključujući i 5000 izbjeglica sa Kosova. Postoje značajne razlike između zvaničnih podataka o romskoj zajednici i podataka koje daju redovna istraživanja, zvanični registri u institucijama i analize istraživanja, ali je Popis iz 2003. godine registrovao manje od 3,000 Roma. U Crnoj Gori skoro polovina RAE djece u školskom uzrastu čine izbjeglice. Podaci koji se odnose na participaciju i uspjeh Roma u obrazovanju veoma su ograničeni, a njihov kvalitet je narušen zbog nedostatka opširnijih informacija. Vlada se mora hitno pozabaviti problemom nedostatka pouzdanih podataka jer su oni potrebni za donošenje opštih politika, kao i specifičnih obrazovnih programa za Rome - budući da isti ozbiljno dovodi u pitanje preciznost kontinuiranog monitoringa i ocjenu programa koji se odnose na Rome. Na primjer, segregacija nije zvanično prepoznata ni u jednom od vladinih dokumenata, ali postoji značan nivo rezidencijalne segregacije u nekim krajevima što je dovelo do toga da postoje škole gdje Romi čine većinu.

Romi su pomenuti u nizu programskih dokumenata u oblasti politike obrazovanja, ali prvi takav program konkretno usmjeren na pitanja sa kojima se suočavaju romske zajednice u Crnoj Gori bio je Akcioni plan za Dekadu koji je usvojen 2005. god. Romska obrazovna inicijativa (REI) napravljena je u saradnji sa međunarodnim i lokalnim nevladinim organizacijama s ciljem da unaprijedi pristup obrazovanju i kvalitet obrazovanja za Rome u mjestima gdje žive. Finansiranje projekta je, u međuvremenu, preuzeo Fond za obrazovanje Roma (REF) i on može poslužiti kao model za druge zemlje.

Jezička barijera posmatra se kao jedan od razloga za ispisivanje romske djece iz škole, ali romski jezik nije oficijelno priznat kao jezik manjine u Crnoj Gori i još uvijek ne postoje relevantne programske politike koje bi obezbijedile sistematične i obavezne predškolske programe koji bi bili prijemčivi na posebne potrebe romske djece.

Nema nastavnika Roma i studije slučaja koje su realizovane za potrebe ovog izvještaja upućuju na to da nastavnici nijesu voljni da uče romski. Vrlo ograničen broj romskih asistenata radi u učionicama u okviru REI projekta, iako nije jasno njihovo mjesto u školskoj strukturi. Rješavanje ovog administrativnog pitanja trebalo bi da bude prioritet jer romski asistenti u nastavi mogu efikasno da pomognu da se romska djeca dovedu u škole i ostvare uspjeh kada se tamo nađu. Opredijeljena su sredstva da se romska djeca snabdiju udžbenicima ali nema nastavnih materijala koji se odnose konkretno na Rome, kao ni onih na romskom jeziku. REI je posvetio značajnu pažnju obuci nastavnika, uvođenju pedagoške prakse koja prepoznaje posebne karakteristike romske kulture i tradicije, mada dvojezične tehnike nijesu uključene u nastavu koja je dio formalne obuke nastavnika. Kao dio napora koje ulaže u pravcu kandidature za članstvo u EU, Crna Gora je inicirala debatu o legislativi iz oblasti anti-diskriminacije, ali do danas takav zakon nije donešen.

Pristup predškolskim ustanovama ograničen je zbog nedostatka mjesta u objektima sa kojima se raspoložuje. Ovaj nedostatak u nesrazmjerno većem stepenu pogađa romsku djecu. Prioritet se daje porodicama gdje oba roditelja rade, a one su rijetke u romskoj populaciji. Ministarstvo prosvjete i nauke trebalo bi da preduzme korake da revidira politiku i da obezbijedi da se opredijele mjesta za romsku djecu, koja bi trebalo da imaju veliku korist od pripremnih predškolskih programa. Troškovi pohađanja škole prevazilaze ono što romske porodice mogu da priušte. Nema informacija koje bi upućivale na to da su romska djeca raspoređena u posebna odjeljenja redovnih škola iako ima škola u kojima su Romi većina i to u onim krajevima koje naseljava značajan broj Roma. Skroman je broj istraživanja koja su urađena po pitanju toga da li su Romi prezastupljeni u specijalnim školama za djecu sa intelektualnim smetnjama, iako je ovo pitanje dio Akcionog plana za Dekadu.

Uopšteno govoreći, škole u Crnoj Gori pate od loše infrastrukture ali nema informacija o tome da li su škole sa velikim procentom Roma u gorem stanju. Podaci o uspjehu romskih učenika u školama dostupni su u kontekstu Romske obrazovne inicijative, ali nijesu sveobuhvatni. Ipak, oni ukazuju na napredak koji su Romi ostvarili u pogledu uspjeha u školi. Trebalo bi uspostaviti mehanizam za mjerenje postignuća romske djece, poput standardizovanog testiranja kao dijela nacionalnog sistema za testiranje. U Crnoj Gori je u pripremi obimna reforma nastavnih programa ali nije jasan uticaj ovih promjena na obrazovanje Roma. Ministarstvo prosvjete i nauke trebalo bi da sprovede monitoring kako bi procijenilo u kojoj mjeri su reforme popravile konkretno kvalitet obrazovanja Roma. REI se takođe fokusira na obuku nastavnika za diferencirane tehnike nastave koje bi trebalo da imaju dugoročnije efekte u korist Roma i ostalih učenika. Nedostatak prave komunikacije i saradnje između romskih zajednica i škola je ozbiljna prepreka unapređenju obrazovanja Roma. REI je učinila napor da na bolji način uključi roditelje Rome u dnevne aktivnosti škola, no budući da se radi o dugoročnom procesu, isti je potrebno pratiti. Obavljena je inspekcijska kontrola škola po nalogu nekoliko organa kao rezultat tekuće reforme obrazovanja. Bez obzira na izazove koji proističu iz njihove

nove uloge, različite inspekcije moraju obezbijediti značajnu i kontinuiranu podršku i povratnu informaciju za nastavnike koji su uključeni u inicijative koje se odnose na Rome. Štaviše, nove reformske institucije treba da dalje izgrade svoje kapacitete koji će garantovati obrazovanje visokog kvaliteta za romsku djecu.

1.2 Preporuke

1.2.1 Preporuke u vezi sa monitoringom i evaluacijom

Prikupljanje podataka

Vlada Crne Gore bi trebalo da uradi sledeće:

1. U saradnji sa relevantnim službama Evropske komisije, razvije metode prikupljanja etničkih podataka kako bi pratila efekte svojih politika o etničkim manjinama, uključujući Rome, Aškalije i Egipćane (RAE).
2. Radi na stvaranju pouzdanih sistema za prikupljanje podataka, uključujući upotrebu podataka koje prikupljaju škole, razdijeljenih po etničkoj pripadnosti.
3. Unaprijedi međuresornu saradnju na nivou vlade, kako bi stvorila jedinstvenu bazu podataka koja bi uključila i informacije o Romima.

Ministarstvo prosvjete i nauke trebalo bi da uradi sledeće:

4. Preduzme korake da unaprijedi prikupljanje podataka koji se odnose na obrazovanje, razdvojene po etničkim grupama, uključujući Rome i ostale etničke manjine, u punoj mjeri koju dozvoljava relevantna EU legislativa, sa adekvatnim zaštitnim mehanizmima za zaštitu osjetljivih informacija i identiteta i privatnosti pojedinaca; učini ove podatke javno dostupnim.
5. Radi u saradnji sa nacionalnim Zavodom za statistiku na izradi istraživanja na nacionalnom nivou kako bi se identifikovao broj RAE djece po različitim uzrastima koja nijesu uključena u formalni obrazovni sistem.

Monitoring i evaluacija

Vlada Crne Gore bi trebalo da uradi sledeće:

6. Pravi redovne analize nivoa implementacije ključnih programskih dokumenata koji se odnose na pitanja pristupa Roma kvalitetnom obrazovanju, kao što su Nacionalni akcioni plan za Dekadu (Akcioni plan za Dekadu), Akcioni plan za djecu i Strategija smanjenja siromaštva.
7. Obezbijedi posebna sredstva za implementaciju poglavlja o obrazovanju u Akcionom planu za Dekadu.

Ministarstvo prosvjete i nauke trebalo bi da uradi sledeće:

8. Redovno prati i ocenjuje implementaciju dijela Akcionog plana za Dekadu koji se odnosi na obrazovanje i revidira svoje prioritete, mjere i aktivnosti u skladu sa realnim postignućima.
9. Sačini jasne indikatore za monitoring i evaluaciju implementacije obrazovnih inicijativa koje se odnose na RAE, posebno Romske obrazovne inicijative, napravi evaluaciju i istu učini javnom.
10. Radi na stvaranju pouzdanih sistema prikupljanja podataka, i objedini podatke u centralnu bazu podataka koja bi bila jedan tekući pouzdani izvor informacija o važnim indikatorima za obrazovanje RAE.
11. Prati postignuća romske djece koja su upisana u specijalne škole da bi se obezbijedio brzi odgovor u slučaju pogrešnog upućivanja u te institucije.
12. Obezbi jedi prikupljanje odvojenih podataka za Rome u sklopu planiranog sistema nacionalnog testiranja.

1.2.2 Preporuke za unapređenje pristupa obrazovanju

Strukturna ograničenja, pravni i administrativni zahtjevi, troškovi

Vlada Republike Crne Gore trebalo bi da uradi sledeće:

13. Realizuje mjere koje su detaljno navedene u Akcionom planu za Dekadu -obrazovanje u vezi sa stavkom 2.5 - izgradi objekte ili prilagodi infrastrukturu koju nastanjuju Romi. (Cilj 7).
14. Radi na unapređenju pristupa dobijanju ličnih dokumenata i zdravstvene zaštite za Rome, kao jednog od preduslova uspješnog pristupa obrazovanju.
15. Razvije programske politike koje bi omogućile da izbjeglice i raseljena lica dobiju pristup obrazovanju uprkos tome što nemaju odgovarajuće papire.

Ministarstvo prosvjete i nauke trebalo bi da uradi sledeće:

16. Obezbi jedi da se dobije adekvatan prostor u vrtićima i osnovnim školama koji bi bio na raspolaganju svoj djeci, proširenjem postojećih kapaciteta ili izgradnjom novih.
17. Osmisli finansijske i druge stimulanse da bi se djeca iz porodica koja su u stanju socijalne potrebe upisala u predškolsko obrazovanje, u cilju suzbijanja tendencije da predškolske ustanove favorizuju porodice u kojima oba roditelja rade.
18. Implementira pozitivnu diskriminaciju/afirmativnu akciju prema RAE djeci na nivou predškolskog obrazovanja, imajući u vidu značaj predškolskog ob-

razovanja kao prve instance na kojoj se djeca srijeću sa jezičkom barijerom i istu prevladaju.

19. Izradi programsku politiku u čijem će središtu biti RAE koji završavaju srednju školu - kako bi im se olakšao upis na univerzitet - izdvajajući neophodne resurse za implementiranje te politike.
20. Sprovede postojeće propise koji se odnose na obavezno obrazovanje da bi se obezbijedilo da RAE djeca pohađaju školu.
21. Uvede nacionalni sistem za obezbjedjivanje besplatnih neophodnih obrazovnih materijala (pogotovo udžbenika i vježbanki) za djecu u stanju socijalne potrebe u vrtićima i osnovnim školama.

Lokalne vlasti u obrazovanju bi trebalo da urade sledeće:

22. Organizuju zainteresovane subjekte uključene u rješavanje RAE pitanja na lokalnom nivou i formiraju lokalne timove sa različitim subjektima koji će na lokalnom nivou sačiniti, promovisati i implementirati programske dokumente, kakav je Nacionalni plan akcije za djecu.

Rezidencijalna segregacija/geografska izolacija

Ministarstvo prosvjete i nauke bi trebalo da uradi sledeće:

23. Sačini podsticajne mjere da se pomognu lokalne vlasti da preduzmu korake na unapređenju infrastrukture koja opslužuje RAE zajednice i vodi proces koji će dovesti do desegregacije.
24. Preduzme mjere, poput besplatnog prevoza, kako bi se RAE stanovništvu iz segregiranih područja omogućilo da pohađa integrisane škole po njihovom sopstvenom izboru.
25. Ojača odgovornost lokalnih institucija koje se bave pitanjima vezanim za Rome.
26. Obezbi jedi finansijsku pomoć i ostale podsticaje za škole u cilju obezbjedjenja bolje saradnje sa romskim civilnim društvom i prevazilaženja barijera širem učešću RAE djece iz izolovanih zajednica u formalnom obrazovanju.

Postupci raspoređivanja po razredima i odjeljenjima

Vlada Crne Gore trebalo bi da uradi sledeće:

27. Realizuje mjere koje su detaljno predstavljene u Akcionom planu za Dekadu, pod tačkom 2.1.2 – razvojem specijalne upisne politike za romsku djecu, i tačkom 2.1.4 koja se odnosi na prepisivanje romske djece koja su pogrešno bila upisana u specijalne škole u redovne škole.

Ministarstvo prosvjete i nauke bi trebalo da uradi sledeće:

28. Analizira sve nove procedure testiranja (utvrđivanja znanja) koje će nove komisije za raspoređivanje učenika koristiti kako bi utvrdile da li u njima postoji bilo kakva neobjektivnost ili kulturna predisponiranost koja se odnosi na RAE djecu.
29. Napravi mehanizme za ponovno testiranje djece koja su već raspoređena u specijalne škole, i obezbijedi im adekvatnu obrazovnu podršku kako bi se pomogao njihov povratak u redovne škole.
30. Implementira nove šeme za raspoređivanje učenika u školama koje će postupak raspoređivanja premjestiti na lokalni nivo.

Jezik

Vlada Crne Gore trebalo bi da uradi sledeće:

31. Realizuje mjere koje su detaljno opisane u tački 2.4.1 – ugrađivanje elemenata romske kulture u nastavne planove za djecu, i tački 2.7 (Cilj 9) – obezbjeđenje adekvane baze ljudskih resursa za rad sa romskom djecom na njihovom maternjem jeziku.

Ministarstvo prosvjete i nauke trebalo bi da uradi sledeće:

32. Obezbijedi sistemski rješenja za profesionalni angažman romskih asistenata u nastavi, i nađe podsticajne mjere i mjere pozitivne diskriminacije da uvede više RAE predstavnika u obuku i obrazovanje koje im je neophodno da bi taj posao obavljali.
33. Sačini predškolske programe koji jačaju RAE djecu za pripremu za školu time što će staviti poseban naglasak na sticanje znanja jezika i na bilingvalne tehnike.
34. Podrži i njeguje sistem obuke na radnom mjestu i obuke tokom formalnog obrazovanja na kojima će polaznici učiti jezik i metodologije za izvođenje dvojezične nastave.
35. Obezbijedi da institucije za obuku nastavnika imaju adekvatan nastavni program i nastavu koja će pripremati nastavnike romskih jezika.

1.2.3 Preporuke za unapređenje kvaliteta obrazovanja

Školski objekti i ljudski resursi

Ministarstvo prosvjete i nauke trebalo bi da uradi sledeće:

36. Obezbijedi sinergiju između tekuće obrazovne reforme i postojećih strategija za obrazovanje romske djece, kao što su Akcioni plan za Dekadu u dijelu

koji se odnosi na obrazovanje, i ostalih strategija, da obezbijedi da škole sa visokim postotkom romske djece imaju korist od reforme u onoj mjeri u kojoj je imaju i ostale.

37. Pronađe finansijske resurse za neophodne investicije u obrazovanje u školama koje upisuju veći broj romske djece.
38. Poveća broj romskih nastavnika i romskih asistenata u nastavi kako bi se isti uključili u sistem formalnog obrazovanja kroz implementaciju mjera afirmativne akcije, prvenstveno po osnovu šema izdvajanja za stipendije.
39. Dalje izgradi kapacitete nastavnika da primijene tehnike za razbijanje predrasuda i interaktivne tehnike u radu u integrisanim odjeljenjima.
40. Obezbijedi neophodne preduslove za romske asistente u nastavi kako bi oni postali zvanični članovi školske zajednice, kao i da ih dalje promovise kao pokretačku snagu promjena u integrisanju RAE djece.

Standardi u nastavnim planovima

Vlada Crne Gore bi trebalo da uradi sledeće:

41. Realizuje mjere precizno utvrdjene u Akcionom planu za Dekadu u dijelu koji se tiče obrazovanja u okviru Cilja 6, pripremi i implementira adaptirane programe za opismenjavanje namijenjene romskoj populaciji i djeci koja se nijesu upisala u škole na vrijeme.

Ministarstvo prosvjete i nauke bi trebalo da uradi sledeće:

42. Obezbijedi adekvatnu vanrednu ili vanškolsku dopunsku nastavu i sredstva za pomoć RAE djeci kako bi pratila zahtjevne nastavne planove.
43. Pomogne produkciju dvojezičnih nastavnih materijala za rad sa RAE djecom, kao što je naznačeno u Akcionom planu za Dekadu.
44. U dijelu tekuće reforme nastavnih programa, obezbijedi inkorporiranje elemenata romske kulture, makar materijala iz predmeta istorija i književnost, i obezbijedi da se diverzitet i multikulturalnost reflektuju na sve nastavne planove.

Praksa u učionici i pedagoški rad

Vlada Crne Gore trebalo bi da uradi sledeće:

45. Realizuje mjere koje su detaljno opisane u Akcionom planu za Dekadu – u dijelu koji se tiče obrazovanja u okviru Cilja 9, i obezbijedi adekvatno nastavno osoblje za rad sa romskom djecom.

Ministarstvo prosvjete i nauke trebalo bi da uradi sledeće:

46. Obezbijedi kontinuiranu obuku za nastavnike, prosvjetne inspektore, Zavod za školstvo i direktore škola u toku prethodnog školovanja i školovanja na radnom mjestu u sledećim oblastima: pedagogija fokusirana na dijete, interaktivna nastavna metodika, individualizovani pristup, obrazovanje protiv predrasuda, metodika učenja drugog jezika, multikulturno obrazovanje i efikasni načini uključivanja roditelja i zajednica.
47. Promoviše dalje angažovanje romskih facilitatora kao posrednika između škole i RAE zajednica, i obezbijedi njihovu dodatnu obuku.
48. Unaprijedi postojeći sistem akreditacije nastavnika kako bi isti obuhvatio sistem mentorstva za nastavnike koji rade sa RAE djecom.
49. Podrži i unaprijedi model kurseva za obuku nastavnika koji se organizuju u toku rada ili prije zaposlenja koji bi obuhvatili sticanje jezičke kompetencije i metodologije za dvojezično obrazovanje.

Odnosi između škole i zajednice

Ministarstvo prosvjete i nauke bi trebalo da uradi sledeće:

50. Pojača saradnju između škola i predstavnika RAE civilnog društva koji su zainteresovani i uključeni u inicijative koje se odnose na obrazovanje Roma; da njeguju uzajamni dijalog o mogućim pravicima djelovanja.
51. Podrži škole u iznalaženju načina da roditelje i zajednice uključe u život škole i u proces učenja.
52. Dalje konsultuje predstavnike romskog civilnog društva o pitanjima koja su značajna za obrazovanje romske djece, kao što je promovisanje vrijednosti koju nosi obrazovanje za romsku zajednicu.

Diskriminatorni stavovi

Vlada Crne Gore trebalo bi da uradi sledeće:

53. Realizuje mjere koje su detaljno opisane u Akcionom planu za Dekadu u dijelu o obrazovanju pod tačkom 2.6.4 a tiču se implementacije anti-diskriminatornih mjera.
54. Bez odlaganja usvoji sveobuhvatnu anti-diskriminatornu legislativu, uključujući i oblast obrazovanja, i obezbijedi da se ista efikasno implementira.
55. Jača kapacitete i obezbjedjuje adekvatna finansijska sredstva za kancelariju Ombudsmana kako bi se ova institucija bavila pritužbama koje se odnose na potencijalno diskriminatorne stavove.

56. Razmotri mogućnost stvaranja još jednog tijela koje bi vodilo računa o anti-diskriminatornim pitanjima na nacionalnom nivou i osnaži ovo tijelo dajući mu konkretnu odgovornost za istraživanje i sankcionisanje diskriminatorne prakse, što bi obuhvatilo i obrazovanje.

Ministarstvo prosvjete i nauke trebalo bi da uradi sledeće:

57. Dalje radi na promovisanju »jednakosti u obrazovanju« u praksi, kroz dobro profilisanu javnu kampanju ili drugim raspoloživim sredstvima.
58. Posveti posebnu pažnju dvostrukoj diskriminaciji Romkinja, djevojčica i žena, i napravi posebne programe koji bi pomogli podizanju svijesti o značaju obrazovanja i koji bi ih uključili u relevantne aktivnosti koje se odnose na RAE zajednicu.
59. Obrazuje nastavno osoblje, učenike i roditelje o njihovim pravima u obrazovanju i o anti-diskriminaciji.

Prosvetne inspekcije

Ministarstvo prosvjete i nauke bi trebalo da uradi sledeće:

60. Zavodu za školstvo da odgovarajuće ovlašćenje i podršku da funkcioniše kao baza mentora i bude podrška školama i nastavnicima da rade sa romskom djecom.

Zavod za školstvo bi trebalo da uradi sledeće:

61. Dalje razvija posebne mehanizme za uvođenje standarda kvaliteta u škole sa većim brojem Roma i bude podrška školama da postignu taj nivo kvaliteta.
62. Prati integrisana odjeljenja i ponudi blagovremenu i sadržajnu povratnu informaciju nastavnicima angažovanim u integrisanim odjeljenjima (u kojima su romski i ostali učenici zajedno).

2. BAZIČNI INDIKATORI OBRAZOVANJA

Nedostatak podataka je kritično pitanje u Crnoj Gori. Najčešće procjene ukupnog broja Roma, Egipćana i Aškelja (RAE) u Crnoj Gori govore da ih ima 20,000, uključujući nekih 5,000 izbjeglica sa Kosova. Postoji jasna razlika između oficijelnih podataka o broju Roma i podataka koji su dobijeni iz redovnih istraživanja, zvaničnih registara u institucijama i analiza istraživanja - popis iz 2003. godine, međutim, registrovao je manje od 3,000 Roma. U Crnoj Gori skoro polovina RAE djece u školskom uzrastu čine izbjeglice. Podaci koji se odnose na participaciju i uspjeh Roma u obrazovanju veoma su ograničeni a njihov kvalitet narušen je zbog nedostatka opširnijih informacija. Vlada se mora hitno pozabaviti problemom nedostatka pouzdanih podataka jer su oni potrebni za donošenje opštih politika, kao i specifičnih obrazovnih programa za Rome - budući da isti ozbiljno dovodi u pitanje preciznost kontinuiranog monitoringa i ocjenu programa koji se odnose na Rome Na primjer, segregacija nije zvanično prepoznata ni u jednom od vladinih dokumenata, ali poznat je značajan nivo rezidencijalne segregacije u pojedinim krajevima što je dovelo do toga da postoje škole gdje Romi čine većinu.

2.1 Prikupljanje podataka

U Crnoj Gori i drugdje u regionu postoji izvjesna kontradiktornost između potrebe da se posjeduju konzistentni podaci o Romima koji bi kao takvi mogli da informacijama podupru proces definisanja i uvođenja novih programskih politika koje se odnose na Rome, kao i svih zahtjeva domaće i inostrane legislativne koje ograničavaju ovlaštenja države u pogledu prikupljanja ličnih podataka. Kontradiktornost leži u, generalno gledano, pogrešno shvaćenom ograničenju kojeg država ima u pogledu prikupljanja podataka po etničkoj klasifikaciji; ličnim podacima data je čak i veća zaštita po međunarodnim smjernicama i regulativama, ali njihovo prikupljanje nije direktno zabranjeno.

Ustav Crne Gore opisuje sledeće:

»Garantuje se sloboda misli i javno izražavanje mišljenja, sloboda vjeroispovijesti, javno ili privatno ispovijedanje vjere i slobodno izražavanje nacionalne pripadnosti, kulture i sloboda upotrebe vlastitog jezika i pisma (...) Ni jednom licu ne smije se nametnuti obaveza iznošenja mišljenja, vjeroispovijesti i nacionalne pripadnosti«¹

Zakon o prikupljanju ličnih podataka u Crnoj Gori ne postoji, a glavni zakon koji sada uređuje prikupljanje ličnih podataka u Crnoj Gori je Zakon o statistici i statističkim sistemima². Ovaj zakon propisuje principe povjerljivosti podataka po kojem se pretpostav-

¹ Ustav Republike Crne Gore, *Službeni list Republike Crne Gore*, Br. 48/92, 13. oktobar 1992. god., Član 34.

² Zakon o statistici i statističkim sistemima u Crnoj Gori, *Službeni list* br. 69/05 od 18. novembra 2005. god.

lja da se prikupljanje podataka može koristiti samo u statističke svrhe. Zakon dalje navodi da se on ne odnosi na prikupljanje i zaštitu podataka u administrativne i ne-statističke svrhe³. Zakon o stanovništvu, domaćinstvima i stanovanju propisao je da oni koji odgovaraju na upitnik za popis nijesu dužni da daju podatak o svojoj etničkoj pripadnosti.

U sferi obrazovanja prikupljanje statistike ostaje kontroverzno. Raspoloživost kvantitativnih razdvojenih podataka, međutim, ostaje preduslov za donošenje relevantnih nacionalnih programskih politika za održivu inkluziju vulnerabilnih grupa, i ovim bi se trebalo pozabaviti na nacionalnom nivou kako bi se ocijenila pouzdanost i djelotvornost strategija i politika koje se odnose na Rome.

2.1.1 Ukupan broj romskog stanovništva

Postoje različite procjene tačnog broja Roma u Crnoj Gori, u zavisnosti od izvora, ali je najčešća procjena da ih je 20,000. Većina Roma u Crnoj Gori nema državljanstvo Crne Gore i potiče iz drugih krajeva Jugoslavije – posebno sa Kosova i iz Bosne i Hercegovine. Crna Gora je 3. juna 2006. god⁴. proglasila svoju nezavisnost od državne zajednice Srbija i Crna Gora. Romi sa Kosova su prethodno u Crnoj Gori brojani kao interno raseljena lica (IDP), dok su Romi iz drugih zemalja bivše Jugoslavije brojani kao izbjeglice. Od proglašenja nezavisnosti Crne Gore, međjutim, Rome sa Kosova bi striktno trebalo smatrati izbjeglicama.

Po posljednjem popisu, obavljenom 2003⁵. god., od 620,145 stanovnika, samo se njih 2,601 izjasnilo kao Romi⁶, dok se 225 lica deklariralo kao Egipćani⁷. To predstavlja smanjenje u odnosu na broj registrovanih na popisu iz 1991. god koji je bio 3,282⁸. Prostorna rasprostranjenost romskog i egipćanskog stanovništva po opštinama, prema

³ Zakon o statistici i statističkim sistemima u Crnoj Gori, *Službeni list* br. 69/05 od 18. novembra 2005. god.

⁴ Nakon referenduma održanog 21. maja 2006. god.

⁵ Cjelokupni rezultati popisa iz 2003. god. mogu se dobiti samo u on-line formatu na web-sajtu Zavoda za statistiku Republike Crne Gore (MONSTAT). Rezultati popisa koji se odnose na nacionalnu i etničku pripadnost mogu se naći u dvojezičnom dokumentu (na engleskom-crnogorskom - *Knjiga 1. Nacionalna ili etnička pripadnost- Podaci po naseljima i opštinama*, (Knjiga 3: »Vjeroispovijest, maternji jezik i nacionalnost i etnička pripadnost po godinama i po polu – po opštinama), dostupno na <http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm>(u daljem tekstu: *Popis 2003*, Knjiga 1)

⁶ Prema popisu iz 2003. godine sledeće su dominantne grupe po etničkoj ili nacionalnoj pripadnosti: Crnogorci (43%), Srbi (31.99%), Bosanci (7.77%), Albanci (5.03%), Muslimani (3.97%), Hrvati (1.1%), Romi (0.42%).

⁷ Razlika između Roma, Aškalija i Egipćana nastala je u različitim balkanskim zajednicama početkom 1990-tih godina. Ovi različiti identiteti često se kao grupa nazivaju skraćeno »RAE« nakon raseljavanja velikih zajednica Roma sa Kosova 1999. god. U Crnoj Gori Aškalije se tretiraju kao »ostali« u strategiji za raseljena lica i nijesu prikazani zasebno na popisu etničkih grupa raseljenih lica.

⁸ MONSTAT, *Statistički godišnjak 2006. god.*- na engleskom jeziku <http://www.monstat.cg.yu/EngPublikacije.htm> (pristup ostvaren: 21. novembra).

podacima sa popisa, prikazana je u Tabeli 1. U Podgorici živi više od pola svih Roma u Crnoj Gori, dok značajnu populaciju Roma imaju i opštine Nikšić i Herceg Novi.

Tabela 1. Prostorna rasporedjenost Roma i Egipćana (podaci sa popisa) po opštinama (2003. god.)

Opština	Romi		Egipćani		Ukupno
	Urbano	Ruralno	Urbano	Ruralno	
Andrijevića	0	0	0	0	0
Bar	34	22	8	0	64
Berane	18	101	0	1	120
Bijelo Polje	43	90	0	0	133
Budva	27	12	0	20	59
Cetinje	18	111	0	0	129
Danilovgrad	5	0	0	0	5
Herceg Novi	113	85	13	0	211
Kolašin	0	0	0	0	0
Kotor	11	37	5	15	68
Mojkovac	0	0	0	0	0
Nikšić	321	14	106	0	441
Plav	0	0	0	0	0
Plužine	0	0	0	0	0
Pljevlja	0	0	0	0	0
Podgorica	1,376	13	22	0	1,411
Rožaje	15	0	0	0	15
Šavnik	0	0	0	0	0
Tivat	1	19	23	12	55
Ulcinj	115	0	0	0	115
Žabljak	0	0	0	0	0
Ukupno	2,097	504	177	48	
	2,601		225		

Izvor: MONSTAT, *Knjiga I, Popis iz 2003. god. str. 12-16*

Medjutim, podaci sa popisa potcjenjuju ukupan broj Roma u Crnoj Gori. Prema *Strategiji smanjenja siromaštva* Vlade RCG iz 2003. god.: »U ovom trenutku procjena je da u Crnoj Gori živi oko 20,000 Roma, od kojih je 5,000 sa Kosova⁹.

Slično tome, *Pregled domaćinstava Roma, Aškalija i Egipćana, izbjeglica i raseljenih lica* koji je uradio UNDP (u daljem tekstu: *Istraživanje RAE domaćinstava*) navodi da je 20,000 Roma, Aškalija i Egipćana (RAE) u Crnoj Gori.¹⁰

Analiza potreba koju je 2004. god. uradio Fond za obrazovanje Roma (REF) navodi iste brojčane podatke i daje informaciju o prostornoj rasporedjenosti RAE u Crnoj Gori (pogledati Tabelu 2 u donjem tekstu)¹¹. U poredjenju sa podacima sa popisa, Analiza potreba otkriva znatno veći broj RAE stanovnika u Podgorici (uglavnom nastanjenih u romskim kampovima Konik I i II), kao i u opštinama Bar, Berane, Herceg Novi i Tivat.

⁹ Vlada Republike Crne Gore, »*Strategija smanjenja siromaštva*«, 16. novembar 2003. god., dostupan na engleskom jeziku na http://www.seerecon.org/serbiamontenegro/documents/progress_report_montenegro/prsp_montenegro.pdf (pristup ostvaren: 21. 11. 2006.god.), str. 3, stav 2, (u daljem tekstu: Vlada, *Strategija smanjenja siromaštva 2003. god.*).

¹⁰ Pregled koji je izradio UNDP bazira se na 838 validnih odgovora dobijenih na standardnom upitniku. Dobijeni su iz romskih domaćinstava, kao i od kontrolnog uzorka ne-romskih domaćinstava. UNDP, *Pregled domaćinstava Roma, Aškalija i Egipćana, izbjeglica i raseljenih lica*, Crna Gora 2003, dvojezični izvještaj (engleski/crnogorski) dostupan na: http://www.2.undp.org.yu/files/other/Household%20Survey%ISSP_UNDP_eng.pdf. (pristup ostvaren: 21. novembra 2006. god.), str. 64 (u daljem tekstu: UNDP, *Pregled RAE domaćinstava*, 2003. god.)

¹¹ REF, *Analiza potreba za Fond za obrazovanje Roma, Polazni dokument*, Podgorica, REF (Fond za obrazovanje Roma), jul 2004. god., dostupan na: <http://siteresources.worldbank.org/INTROMA/Resources/NAReportFinalMontenegro.pdf> (pristup ostvaren: 21. novembar 2006. god.), str. 64 (u daljem tekstu: *Studija analize potreba*, 2004. god.)

**Tabela 2. Prostorna rasporedjenost RAE stanovništva
(podaci iz Analize potreba za REF) po opštinama (2004. god.)**

Opština	Romi	
	Porodice	Broj stanovnika
Andrijevića	0	0
Bar	171	1,112
Berane	114	856
Bijelo Polje	26	132
Budva	41	277
Cetinje	23	153
Danilovgrad	2	8
Herceg Novi	149	1,240
Kolašin	0	0
Kotor	30	240
Mojkovac	0	0
Nikšić	260	1,496
Plav	0	0
Plužine	0	0
Pljevlja	9	51
Podgorica	oko 2,000	oko 12,500
Rožaje	38	235
Šavnik	0	0
Tivat	160	1,300
Ulcinj	140	870
Žabljak	0	0
Ukupno	oko 3,163	oko 20,470

Izvor: REF, Analiza potreba, str. 6

U Analizi potreba je takodje data podjela po starosnim grupama kod RAE stanovništva. Kao što je prikazano u Tabeli 3, ovo pokazuje da je više od 50% stanovništva mlađe od 19 godina.

Tabela 3. Raspon godina starosti kod RAE stanovništva (2004. god.)

Starosna grupa	Broj	%
Mladji od 10	6,850	33.5
11-19	4,270	20.9
19-30	3,580	17.5
31-40	2,600	12.7
41-50	1,620	7.8
51-60	730	3.6
Stariji od 60	820	4
Ukupno	20,470	100

Izvor: REF, Analiza potreba 2004. god., str. 7

Nešto noviji dokument, Vladina Strategija za rješavanje pitanja izbjeglica i interno raseljenih lica iz Crne Gore iz 2005. god., navodi broj od 18,047 raseljenih lica i 8,474 izbjeglica¹² koji žive u Crnoj Gori, u odnosu na 620,154 stanovnika – ukupno 26,521 lica, odnosno 4.28% od ukupnog broja stanovnika¹³. Dokument navodi da Romi i Egipćani zajedno čine 26% raseljenih lica (4,692)¹⁴. Prema Strategiji došlo je do značajnog smanjenja (40 %) broja registrovanih raseljenih lica na popisu iz 2003. god. (18,047), u poredjenju sa popisom iz 1999. god. (30,289)¹⁵.

Zbog nepostojanja pouzdanih informacija nije moguće objasniti smanjenje broja interno raseljenih lica koja su nastanjena u Crnoj Gori. Sigurno je da se nijesu vratili na Kosovo i pretpostavlja se da je jedan broj ovih lica otišao u Srbiju (da bi primali dječiji dodatak, socijalnu zaštitu itd.). Izvjestan broj njih nije uopšte registrovan zato što su bili suočeni sa prilično velikim smanjenjem humanitarne pomoći koju su nekada primali, pa je otuda njihovo interesovanje za registraciju opalo.¹⁶

¹² Od ovog broja, najviše ima onih iz Bosne i Hercegovine (5,269) i Hrvatske (1,817). Još 26 lica došlo je iz Slovenije, dok je preostalih 1,083 rodjeno u Crnoj Gori (od kojih je njih 496 rodjeno nakon što su njihovi roditelji došli u Crnu Goru kao izbjeglice).

¹³ Vlada Republike Crne Gore, *Strategija za rješavanje pitanja izbjeglica i interno raseljenih lica u Crnoj Gori*, Podgorica, april 2005. god., dostupna na [http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/\(httpDocuments\)/7062D4D20F0601C3802570B70059FAA0/\\$file/Strategy.pdf](http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/(httpDocuments)/7062D4D20F0601C3802570B70059FAA0/$file/Strategy.pdf) (pristup ostvaren: 21.11. 2006. god.), str. 16 (u daljem tekstu: Vlada *Strategija za izbjeglice / IDP, 2005.god.*), str. 8.

¹⁴ Medju raseljenim licima 17.3% čine Romi, a 8.7% Egipćani. Vlada *Strategija za izbjeglice / IDP, 2005.god.*), str. 15.

¹⁵ Vlada *Strategija za izbjeglice / IDP, 2005.god.*), fusnota 16, str. 14. Podaci uzeti u procesu registrovanja raseljenih lica.

¹⁶ Vlada *Strategija za izbjeglice / IDP, 2005.god.*), str. 14

Nijedna procjena u vezi sa ukupnim brojem RAE stanovništva u Crnoj Gori ne može se smatrati u potpunosti pouzdanom, zbog nepostojanja mehanizama za prikupljanje podataka. Podaci od međunarodnih organizacija ukazuju na podatke koji su možda realniji od onih Vladinih.

2.1.2 Procjena ukupnog broja Roma u školskom uzrastu

Broj romske populacije u predškolskom i školskom uzrastu ne može se precizno izračunati. Oficijelni podaci se značajno razlikuju od procjena istraživanja, a postoje i razlike između različitih zvaničnih izvora podataka.

Prema popisu iz 2003. god., broj romske djece u osnovnoškolskom uzrastu (od 5-14 godina) iznosi samo 697 (Pogledati Tabelu 4). *Studija analize potreba* iz 2004. god. uključuje raseljena lica i izbjeglice i otkriva veliki broj romske djece koja su u školskom uzrastu. Kako je prikazano u Tabela 4, broj romske djece uzrasta od 6 do 15 godina iznosi 4,875.

Tabela 4, Predškolska i školska populacija – na nacionalnom nivou i u odnosu na romsku populaciju, po starosnim grupama

Nacionalni nivo			Romsko stanovništvo				
Podaci sa popisa (2003)*			Podaci sa popisa (2003)**			Ocjene istraživanja (2004)***	
Starosna grupa	Br.	%	Starosna grupa	Br.	%	Starosna grupa	Br.
0-4	39,671	6.39	0-4	422	0.068	0-3	2,055
5-9	42,576	6.86	5-9	379	0.061	3-6	2,055
10-14	45,214	7.29	10-14	318	0.051	6-10	2,740
15-19	49,387	7.96	15-19	307	0.049	11-15	2,135
						16-19	2,135

Izvori: *MONSTAT¹⁷; **MONSTAT¹⁸; ***REF, *Analiza potreba 2004.*¹⁹

¹⁷ MONSTAT, 2003 Popis, *Knjiga 2: Pol i starost – Podaci po naseljima i opštinama*, samo na crnogorskom jeziku na: <http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm> (poslednji put korišćeno: 21. 11. 2006. god.).

¹⁸ MONSTAT, 2003 Popis, *Knjiga 3: Vjeroispovijest, maternji jezik i nacionalna ili etnička pripadnost a)*, samo na crnogorskom jeziku <http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm> (poslednji put korišćeno 21. 11. 2006. god.).

¹⁹ REF, *Analiza potreba 2004. god.*, str. 20, Tabela 5.

2.2 Podaci o upisu i trendovi

Vladin *Nacionalni plan akcije za djecu* iz 2004. god. je u najobimnijoj mjeri prikupio raspoložive informacije o trenutnoj stopi upisa u predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje - za stanovništvo na nacionalnom nivou, i samo za romsku djecu (Pogledati Tabelu 5).

Tabela 5. Stopa upisa u predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje – na nacionalnom nivou i za RAE djecu (2004. god.)

	Indikator		Izvor
Predškolsko obrazovanje	Procenat djece obuhvaćene predškolskim obrazovanjem (3-6 godina) (2002/2003. god.)	22 %	MPIN
	Broj RAE djece obuhvaćene predškolskim obrazovanjem (2002/2003. god.)	50	MPIN
Osnovno obrazovanje	Stopa upisa u osnovnu školu (ukupno) (2002. god.)	96.93 %	MON-STAT
	Broj RAE djece upisane u osnovnu školu (2003. god.)	1,006	MPIN
	Stopa upisa RAE djece u osnovnu školu (2003. god.)	25.2 %	ISSP
	Stopa upisa privremeno raseljenih lica/izbjeglica u osnovnu školu (2003. god.)	93.6 %	ISSP
	Procenat djece koja završe 5. razred (ukupno)	99.1 %	MPIN
	Procenat djece koja završe osnovnu školu (ukupno)	98.0 %	MPIN
	Procenat djece koja završe osnovnu školu (RAE)	18.0 %	MPIN
Srednjoškolsko obrazovanje	Stopa upisa u srednju školu	72.9 %	MPIN
	Broj RAE djece u srednjoj školi	35	MPIN

Izvor: Vlada, *Nacionalni plan akcije za djecu*, mart 2004.god.²⁰

²⁰ Vlada Republike Crne Gore, *Nacionalni akcioni plan za djecu*, mart 2004. god, dostupan na engleskom jeziku na: http://www.unicef.org/scg/NPA_MN1.pdf (Dio 1) i http://www.unicef.org/scg/NPA_MN2.pdf (Dio 2) (pristup ostvaren: 21. novembra), str. 35-37, (u daljem tekstu: Vlada, *Nacionalni plan akcije za djecu 2004. god.*).

Predškolsko obrazovanje

U programskom dokumentu iz 2001. god., *Knjiga promjena obrazovnog sistema Republike Crne Gore* – koji detaljno opisuje program vlade za reformu sistema obrazovanja u Crnoj Gori (Pogledati Aneks 1) – prepoznaje nisku stopu upisa u predškolsko obrazovanje i na nacionalnom nivou i posebno medju Romima²¹.

Na nacionalnom nivou ranih 1980-tih samo 13% djece koja su prispjela za vrtić (3-6 godina) upisana su u ustanove predškolskog obrazovanja²². Ovaj procenat porastao je na 22.0 % u školskoj 2002/2003. godini (Pogledati Tabelu 6), dok ekvivalentna brojka za uzrast od 6-7 godina stoji na 48.85 %²³. *Nacionalni plan akcije za mlade* iz 2004. god. postavlja cilj – povećanje procenta djece koja su prispjela za predškolsko obrazovanje za 2.5% godišnje do 2010. godine²⁴.

Tabela 6. Stopa upisa u predškolske institucije (1999-2002)

Godina	Procenat upisanih u predškolske institucije (%)	
	Uzrast 0-6	Uzrast 0-3
1999/2000	19.04	2.4
2000/2001	21.32	2.7
2002/2003	22.0	3.1

Izvor: Vlada, *Nacionalni plan akcije za djecu, 2004. god.*²⁵

Nacionalni plan akcije za djecu 2004.god. sadrži i karakteristične ciljeve za povećanje broja RAE djece koja će biti pokrivena predškolskim obrazovanjem – za 10 % godišnje do 2010. god., sa 50 u školskoj 2002/2003. god²⁶.

Nacionalni akcioni plan za Dekadu inkluzije Roma iz 2005. god. (u daljem tekstu: Akcioni plan za Dekadu) sadrži i karakterističan cilj koji se odnosi na broj romske djece u

²¹ Ministarstvo prosvjete i nauke, *Knjiga promjena obrazovnog sistema Republike Crne Gore*, Podgorica, 2001. god., verzija na engleskom jeziku (skraćena) dostupna na: <http://www.gom.cg.yu/files/1065602807.pdf> (pristup ostvaren: 21. 11. 2006. god.), (u daljem tekstu: MPIN, *Knjiga promjena*). str.77

²² Vlada Republike Crne Gore, *Strategija smanjenja siromaštva*, neobjavljena prva vezija.

²³ Vlada, *Nacionalni plan akcije za djecu 2004. god.*, str. 40.

²⁴ Vlada, *Nacionalni plan akcije za djecu 2004. god.*, str. 36.

²⁵ Vlada, *Nacionalni akcioni plan za djecu 2004. god.*, str. 38.

²⁶ *Nacionalni akcioni plan za djecu 2004. god.*, str. 36.

predškolskim institucijama²⁷. Aktivnosti koje su nabrojane u okviru ovog cilja uključuju sledeće: 1) stvaranje baze podataka o broju djece u predškolskom uzrastu. Ona će se koristiti za izradu i unapređenje detaljnog akcionog plana za primjenu strategije i izradu kurikuluma za djecu u predškolskom uzrastu. 2) skeniranje i analiza postojećih kapaciteta i resursa za unapređenje obrazovanja romske djece u predškolskom uzrastu: podataka o nastavnom osoblju koje radi sa romskom djecom i procjena potreba intenzivnije integracije djece u predškolskom uzrastu - kada ona počne; programa i obuka u vezi sa obrazovanjem Roma koje su nastavnici završili; postojećih programa institucija i nevladinih organizacija; institucionalnih kapaciteta u smislu raspoložive opreme, njihovih problema i potreba.

Prema MONSTAT-u, poslednjih godina je došlo do porasta broja predškolskih institucija, kao i smanjenja u ukupnom broju upisane djece (pogledati Aneks 1.1.2). Došlo je do povećanja ukupnog broja romske djece u predškolskom obrazovanju, iako se krenulo od vrlo skromnog broja. Ukupan broj se povećao sa 30 u 2003. god. na 80 u 2005. god., prema internoj REI projektnoj dokumentaciji.

Povećanje se uglavnom može pripisati porastu broja RAE djece koja su išla u ogranak predškolske jedinice »Jelena Četković«, u kampu za izbjeglice na Koniku, u predgradju Podgorice. Program »Vrtić kao porodični centar i Romi u njemu« realizuje se inače u ovoj predškolskoj jedinici od 2001. god. (pogledati dio 3.2.1). Prema *Istraživanju RAE domaćinstava UNDP-a*, program je proizveo izvrsne rezultate: »Broj romske djece koja idu u vrtić povećao se 100% sa 30 djece prošle godine na 60, a uz to i podatak da je 40 romske djece bilo zainteresovano da idu u vrtić ali je broj mjesta bio ograničen.²⁸«

Ogranak javne predškolske ustanove »Ljubica Popović« otvoren je na Koniku 2005. god. za romsku djecu i upisao je 56 djece (Pogledati 2.4.1). Finalni REI izvještaj naglašava da je po prvi put u istoriji vrtića »Radmila Nedić« u Beranama upisano 8-10 romske djece zahvaljujući uspostavljanju dobre komunikacije sa nevladinom organizacijom »Djeca-Enfants«, kao i toga da su dobro pripremili djecu za upis i u vrtić i u formalni sistem obrazovanja i vaspitanja. Ovo se pripisuje i sveukupnom porastu broja Roma predškolskog uzrasta na nacionalnom nivou. Prema finalnom RE Evaluacionom izvještaju, rad u vrtićima organizovale su nevladine organizacije (kao oblik neformalnog obrazovanja) što je doprinijelo bržoj socijalizaciji djece²⁹. Saradnja u Nikšiću izmedju nevladinog sektora i

²⁷ Vlada Republike Crne Gore, *Nacionalni akcioni plan za Dekadu inkluzije Roma 2005-2015. god. u Republici Crnoj Gori*, Podgorica, januar 2005. god. na engleskom dostupno na: <http://www.romadecade.org/Action%20Plans/Montenegro%20AP%20engleski.PDF> (pristup ostvaren: 21. 11. 2006. god.), Cilj 1, str. 9, (u daljem tekstu: Vlada, *Akcioni plan Dekade*).

²⁸ UNDP, *Istraživanje RAE domaćinstava, 2003. god.*, str. 28.

²⁹ Milka Oljača, Maja Vujačić, Borko Vujičić: *Evaluacioni izvještaj za projekat za obrazovanje Roma u Crnoj Gori*, Crna Gora, Podgorica 2005. god., str. 15, na engleskom jeziku dostupan na: <http://www.osi.hu/esp/rei/Documents/Montenegro%20PCCG-Evaluacioni%20izvestaj%20rei%20crna%20gora-eng%20Final.pdf> (poslednji put otvoren: 10. 01. 2007. god.), (U daljem tekstu: *Evaluacioni izvještaj o REI projektu 2005. god.*).

vrtića »Sunce« (u okviru JPU „Dragan Kovačević“) pokazala se »uspješnom i plodnom«, kako stoji u izvještaju.

Trenutno, međjutim, čak i sa boljom stopom pohađanja predškolskih programa od strane Roma, kojoj su svakako doprinijeli obrazovni projekti, ogromna je većina romske djece koja ne mogu pohađati predškolske programe. Broj romske djece koja su uključena u predškolske programe i dalje je krajnje nizak - u poredjenju sa udjelom predškolske djece u ukupnom broju romske populacije ili sa stepenom upisa djece u predškolskom uzrastu na nacionalnom nivou. Sa preopterećenim kapacitetima i potrebama da se smjesti veći broj djece, predškolske ustanove u oblastima gdje je značajno prisustvo romskog stanovništva, nijesu u mogućnosti da smjeste više romske djece i da pruže neophodne uslove za njihovu uspješnu integraciju (pogledati dio 4.1).

Osnovno obrazovanje

Kao što je prikazano u Tabeli 7, došlo je do pada ukupnog broja djece u osnovnom obrazovanju – sa 82,039 u 1990/1991 na 74,859 u 2005/2006 školskoj godini. Ovaj pad se djelimično može pripisati padu priraštaja. Od 1991. do 2004. god. dolazilo je u manjoj ili većoj mjeri do stabilnog pada u broju živorođene djece – sa 9,606 godišnje u 1991. na 7,352 u 2005. god. Godišnji prirodni priraštaj stanovništva pao je sa 5,636 u 1991. na 1,513 u 2005. god³⁰.

---

³⁰ MONSTAT, Godišnji podaci 2005., dostupni na: <http://www.monstat.cg.yu/EngMeniGodisnjiPodaci.htm> (pristup ostvaren: 21. 11. 2006. god.).

Tabela 7. Kretanja u ukupnom broju upisanih (osnovno i srednje obrazovanje) na nacionalnom nivou kod Romske populacije

Školska godina	Osnovno obrazovanje		Srednjoškolsko obrazovanje (opšte, profesionalno, stručno)	
	Nacionalno	Romi	Nacionalno	Romi
1990/1991	82,039 ^a	n/a	n/a	n/a
1997/1998	77,958 ^a	n/a	28,537 ^d	n/a
1999/2000	78,077 ^a	n/a	31,817 ^a	
2001/2002	74,935 ^d	536 ^c	31,730 ^d	n/a
2002/2003	74,233 ^b	826 ^c	32,403 ^b	n/a
2003/2004	73,673 ^b	1,006 ^c	31,962 ^b	n/a
2004/2005	74,205 ^b	1,187 ^c	32,078 ^b	n/a
2005/2006	74,859 ^b	1,195 ^c	32,100 ^b	39

Izvori: ^a UNICEF³¹; ^b MONSTAT³²; ^c Ministarstvo prosvjete i nauke, Zavod za školstvo, e-mail komunikacija; ^d Vlada Republike Crne Gore, Strategija smanjenja siromaštva, neobjavljeni prvi nacrt.

Prema Vladinom dokumentu *Strategija smanjenja siromaštva* iz 2003. god., od 1999. god., broj učenika u osnovnim školama smanjivao se za 2 % godišnje. Stopa upisa u osnovnim školama za djecu od 7 do 14 godina bila je 98.5 % u 1999. god. i 96.3 % u 2002. god.³³. Ovo se smanjenje, međutim, uglavnom osjeća u školama na sjeveru zemlje, dok se broj konstantno povećavao u većim gradovima kojima nedostaju adekvatni školski prostorni kapaciteti. Djevojčice su činile 49.6 % učenika u obaveznom obrazovanju³⁴.

Suprotno opštem opadanju broja djece u osnovnom obrazovanju, došlo je do stabilnog rasta broja romske djece koja su pohađala osnovnu školu u poslednjih pet godina. U 2005/2006. školskoj godini, prema oficijelnim procjenama, 1,195 romske djece pohađalo je osnovnu školu, a to čini 1.6 % ukupnog broja djece u osnovnom obrazovanju (Pogledati Tabelu 7).

³¹ UNICEF, *Sveobuhvatna analiza osnovnog obrazovanja u SRJ*, Decembar 2001. god., dostupno na http://www.unicef.org/serbia/ComprehensiveAnalysis_2.pdf (pristup ostvaren: 21. 11. 2006. god.), str.37, (U daljem tekstu, UNICEF, *Sveobuhvatna analiza osnovnog obrazovanja*).

³² MONSTAT, *Godišnji podaci o obrazovanju*, na engleskom dostupni na: <http://www.monstat.cg.yu/EngMeniGodisnjiPodaci.htm> (pristup ostvaren: 20. 11. 2006. god.), (U daljem tekstu, MONSTAT, *Godišnji podaci o obrazovanju*).

³³ Vlada, *Strategija smanjenja siromaštva iz 2003. god.*, stav 13, str. 50.

³⁴ Vlada, *Strategija smanjenja siromaštva iz 2003. god.*, stav 13, str. 50.

Ovo povećanje može se djelimično pripisati projektu Romska obrazovna inicijativa (Pogledati dio 3.2.2). Eksterna evaluacija projekta, obavljena 2005. god., pokazala je da je: »U 2005. god. bilo 396 romske djece upisane u školu i uključene u REI projekat, što znači da je bilo 12.8 % više romske djece koja su upisana, u poredjenju sa 2003/2004 školskom godinom«³⁵. Do ovog povećanja je došlo u prvim razredima osnovne škole, čime je ispunjen važan cilj REI projekta.

Medjutim, istraživanje realizovano u 2006. god. od strane nevladine organizacije »SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja – Nikšić« otkrilo je da se 60 % romske populacije u osnovnoškolskom uzrastu još uvijek nalazi van formalnog sistema obrazovanja u Crnoj Gori³⁶. Istraživanje se zasnivalo na uzorku intervjuja koji je administriran na 415 osoba (roditelja Roma) koji žive u četiri opštine u Crnoj Gori: Podgorica, Nikšić, Berane i Rožaje. Ovo istraživanje ukazuje na potrebu da se uradi djelotvorniji sistem monitoringa pohađanja škole i uspjeha romskih učenika, što bi obezbijedilo pouzdani izvor informacija za sve relevantne subjekte koji su uključeni u problematiku Roma.

U 2002. god., RAE djeca su pohađala osnovnu školu u 12 od ukupno 21 opštine³⁷ u Crnoj Gori. Tabela 8 u donjem tekstu prikazuje zastupljenost romske djece u 11 opština gdje su pohađali osnovno obrazovanje u 2004/2005 i 2005/2006 školskoj godini. U obje školske godine samo je tek nešto više od pola upisane romske djece pohađalo školu u Podgorici. Opštine Nikšić i Rožaje takodje imaju značajan broj romske djece upisane u osnovno obrazovanje. U Tabeli 8 prikazana je prostorna rasporedjenost romske djece upisane u osnovnu školu i to po razredima.

³⁵ Milka Oljača, Maja Vujačić, Borko Vujičić: *Evaluacioni izvještaj o projektu Inicijativa za obrazovanje Roma*, Crna Gora, Podgorica 2005. god., str. 38, na engleskom jeziku dostupan na: <http://www.osi.hu/esp/rei/Documents/Montenegro%20PCCG-Evaluacioni%20izvestaj%20rei%20crna%20gora-eng%20Final.pdf> (poslednji put otvaran: 10. 01. 2007. god.), (U daljem tekstu: *Evaluacioni izvještaj o REI projektu 2005. god.*).

³⁶ Nevladina organizacija »SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja – Nikšić«, *Istraživanje inkluzije romske djece u obrazovni sistem*, Nikšić, 2006. god., http://www.sosnk.org/site_files/djeca.pdf str. 26

³⁷ Crna Gora je izdijeljena na sledeće teritorijalne jedinice: 1 256 naselja, 40 urbanih naselja i 368 lokalne zajednice. MONSTAT, Godišnji podaci dostupni na <http://www.monstat.cg.yu/EngsrC-GuBrojkama.htm>

Tabela 8. Broj romske djece upisane u osnovne škole, po opštinama (2004-2006. god.)

Opština	Broj romske djece u osnovnim školama	
	2004/2005	2005/2006
Podgorica	599	637
Nikšić	103	100
Berane	152	135
Rozaje	40	24
B. Polje	64	39
Cetinje	25	26
Kotor	28	33
Bar	47	58
H. Novi	23	4
Ulcinj	68	84
Tivat	38	15
Ukupno	1,178	1,195

Izvor: *Ministarstvo prosvjete i nauke, Zavod za školstvo, e-mail komunikacija.*

Tabela 9. Broj romske djece upisane u osnovne škole, po razredima (2004-2006. god.)

Razred	2004/2005		2005/2006	
	Br.	%	Br.	%
1	367	31.2	380	31.8
2	257	21.8	272	22.8
3	177	15.0	172	14.4
4	117	9.9	114	9.6
5	99	8.4	94	7.9
6	78	6.6	84	7.0
7	35	3.0	44	3.7
8	48	4.0	35	2.0
Ukupno	1,178		1,195	

Izvor: *Ministarstvo prosvjete i nauke, Zavod za školstvo, e-mail komunikacija.*

Istraživanje UNDP-a, *Vulnerabilne grupe u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi*³⁸ pruža podatke o upisu (pogledati Tabelu 10 u donjem tekstu). Ovo istraživanje mjeri broj djece koja pohađaju školu kao procenat u broju djece koja bi trebalo da je pohađaju - prema uzrastu. Uzrast nije u tačnoj korelaciji sa razredima ali se ovi parametri tijesno povezuju da bi se dobio izvjestan prostor za poredjenja. Stope upisa izračunavaju se na osnovu podataka iz istraživanja koje je obuhvatilo 2,107 lica (699 Roma, 708 raseljenih lica/izbjeglica i 700 iz većinskog stanovništva koje žive u neposrednoj blizini romskih naselja). Primijećeno je sledeće:

»Istraživanje se baziralo na uzorku i ne može biti reprezentativno u mjeri u kojoj bi to bila analiza budžeta domaćinstava. Ono ipak daje kvantitativne podatke koji omogućavaju grubo izračunavanje linije siromaštva, dubine siromaštva, stopa zaposlenosti/nezaposlenosti, nivoa obrazovanja, postignuća u obrazovanju i uslova stanovanja «.³⁹

Tabela 10: Upis u osnovno obrazovanje

Godine	Stopa upisa		
	Većinsko stanovništvo koje živi u blizini Roma	Romi	Raseljena lica/Izbjeglice
7	56	39	100
8	90	44	88
9	67	60	83
10	83	50	76
11	100	60	100
12	90	29	89
13	100	40	77
14	100	20	100

Izvor: UNDP, *Vulnerabilne grupe u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi*⁴⁰

Istraživanje UNDP-a takodje daje podatke o poredjenju stepena upisa romske djece i većinskog stanovništva u osnovne i srednje škole (pogledati Tabelu 11). Interesantno je primijetiti da su stope upisa kod privremeno raseljenih lica i izbjeglica ponovo veće od onih za Rome. Ukoliko se, međjutim, prave poredjenja izmedju romske populacije i

³⁸ UNDP, *Vulnerabilne grupe u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi*, Izvještaj o Crnoj Gori, dostupan na <http://vulnerability.undp.sk/> (pristup ostvaren: 10. januara 2007. god.).

³⁹ UNDP, *Izvještaj o Crnoj Gori*, Uvod, str. 7

⁴⁰ UNDP, *Izvještaj o Crnoj Gori*, Tabela upisa u osnovne škole po godinama starosti

većinskog stanovništva, primjetno je smanjenje broja djece koja pohađaju školu kako se ide ka višim razredima, i razlika između dvije grupe na nivou - kako osnovne, tako i srednje škole - postaje drastičnija, kao što je prikazano u Tabeli 11:

Tabela 11. Stopa upisa u osnovne i srednje škole kod većinskog stanovništva, Roma i raseljenih lica i izbjeglica

Nivo obrazovanja	Stope upisa (%)		
	Većinsko stanovništvo koje živi u blizini romskog	Romi	izbjeglice / raseljena lica
Osnovno (7-15)	86	38	87
Srednje (6-19)	83	13	69

Izvor: UNDP, *Vulnerabilne grupe u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi*, ⁴¹

Srednjoškolsko obrazovanje

U 2001/2002 školskoj godini, bilo je ukupno 31,730 učenika u srednjim školama – 9,686 u školama opšteg tipa i 22,044 u stručnim školama⁴².

Kako je prikazano u Tabeli 11, došlo je do blagog porasta ukupnog broja djece u srednjim školama, sa 31,817 u 1999/2000 na 32,000 u 2005/2006 školskoj godini. Međutim, u 2005/2006 školskoj godini bilo je samo 35 romske djece u srednjoj školi (Pogledati Tabelu 5).

Od školske 2004/2005. godine, nevladina organizacija Fondacija za stipendiranje Roma kontinuirano pruža podršku inkluziji Roma u srednjoškolsko obrazovanje. Primijećen je godišnji porast od otprilike 15% kod stope upisa Roma u srednje škole kao rezultat postojanja mentorske šeme koju je razradila i implementirala ova nevladina organizacija⁴³. Posjete školama, redovna komunikacija sa nastavnim osobljem i opsežna komunikacija sa roditeljima srednjoškolaca Roma u značajnoj su mjeri doprinijeli uspjehu ukupnih napora koje je preduzela Fondacija. Međutim, finansijska sredstva koja su neophodna za stipendije, pitanje održivosti mentorstva i tradicionalna obilježja romske porodice ograničili su veće učesće Fondacije u povećanju stope upisa na nivou srednje škole.

Prema informacijama pribavljenim od Fondacije, 28 romskih učenika (od ukupno 30 upisanih) uspješno je završilo školsku 2006/2007. godinu, dok se dvoje učenika ispisalo.

⁴¹ UNDP, *Vulnerabilne grupe u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi*, Tabela stope upisa, ukupno.

⁴² Vlada RCG, *Strategija smanjenja siromaštva*, neobjavljena prva verzija.

⁴³ »Informacija o uspjehu romskih učenika u srednjim školama na kraju školske 2006/2007. god.«, na sajtu NVO »Fondacija za stipendiranje Roma«, http://www.fsr.cg.yu/FSR%20Informacija_o_uspjehu_romskih_učenika_srednjih_skola_ (Sep.2007), pdf. (Poslednji put pristupljeno 30. sept. 2007. god.), str. 3

Ova informacija otkriva da je školski uspjeh prosječan unutar grupe romskih učenika: 11 učenika postiglo je dobre, a 6 loše ocjene, što upućuje na potrebu intenzivnije saradnje sa romskom zajednicom i civilnim sektorom da bi se romska djeca upisala i da bi se pomoglo romskoj djeci koja su voljna da pohađaju srednju školu⁴⁴.

Nacionalni plan akcije za djecu iz 2004. god. uključuje i posebni cilj koji se odnosi na povećanje broja RAE djece u srednjem obrazovanju za 0.5 posto godišnje do 2010. god⁴⁵.

Neformalno obrazovanje

Prema Vladinom *Nacionalnom planu akcije za djecu iz 2004. god.*, niska stopa upisa romske djece u predškolske ustanove može se djelimično pripisati nedostatku objekata i prostornih kapaciteta, slabim programima, nemogućnošću da se obezbijedi cjelodnevni boravak, nedostatkom alternativnih programa i slabim uslovima⁴⁶.

Da bi se ovaj problem riješio, izvjestan broj nevladinih organizacija pružale su romskoj djeci neformalno obrazovanje u romskim zajednicama. Posebno je potrebno istaći neformalne vrtiće koji su osnovani poslednjih godina da bi okupili djecu koja su van formalnog obrazovnog sistema. Prema *Procjeni potreba*, koju je uradio Fond za obrazovanje Roma, 14.4 posto romske djece redovno su pohađali neki oblik neformalnog obrazovanja u obliku predškolskih aktivnosti koje su organizovale nevladine organizacije⁴⁷.

Ove aktivnosti, međjutim, značajno su smanjene tokom poslednjih nekoliko godina. Ovo prvenstveno usljed započetih sistemskih aktivnosti u vezi sa desegregacijom, odnosno uključivanjem Roma u sistem formalnog obrazovanja, ali i usljed smanjenja donatorske pomoći.

U okviru REI projekta, osnovana su i podržana dva neformalna vrtića u kampovima Konik I i Konik II, sa ciljem da se omogući jednak pristup Roma nekom obliku nastave i da im se obezbijedi jednaka polazna osnova kao ostalim vršnjacima kada krenu u prvi razred. Prije REI projekta nijesu postojali mehanizmi koji bi obezbijedili predškolsko obrazovanje u kampovima. Oko 100 djece godišnje pohađalo je godišnje ova dva vrtića. Neformalne aktivnosti na obrazovanju Roma nastavljene su u sklopu dijela projekta REI koji je finansirao Fond za obrazovanje Roma, sa različitim modalitetima implementacije i preuredjenom monitoring šemom.

⁴⁴ »Informacija o ispjehu romskih učenika u srednjim školama na kraju školske 2006/2007. god.«, na sajtu NVO »Fondacija za stipendiranje Roma«, [http://www.fsr.cg.yu/FSR%20Informacija_o_uspjehu_ucenika_srednjih_skola_\(Sep.20007\).pdf](http://www.fsr.cg.yu/FSR%20Informacija_o_uspjehu_ucenika_srednjih_skola_(Sep.20007).pdf), pdf. (Poslednji put pristupljeno 30. sept. 2007. god.), str. 3

⁴⁵ Vlada, *Nacionalni akcioni plan za djecu, 2004. god.* – str. 36.

⁴⁶ Vlada, *Nacionalni akcioni plan za djecu, 2004. god.* – str. 40.

⁴⁷ REF, *Procjena potreba 2004. god.*, str. 24.

Aktivnosti Crvenog krsta u Podgorici i nevladinih organizacija »Početak« iz Nikšića i »Djeca – Enfants« iz Rožaja odigrale su ključnu ulogu u osmišljavanju i izvođenju ovih neformalnih obrazovnih aktivnosti u krajevima sa velikom populacijom Roma. Informacija koju je dao Crveni krst ukazuje na to da je školske 2006/2007 u područnu jedinicu OŠ »Božidar Vuković - Podgoričanin« upisano 292 romske djece (koja su prethodno pohađala predškolske programe koje je organizovao Crveni krst), 258 njih je uspješno završilo školovanje, dok je njih 34 napustilo školu, što je niža stopa ispisivanja iz škole u ovoj područnoj jedinici u poredjenju sa prethodnom školskom godinom. Ovaj uspjeh se može pripisati kontinuiranim aktivnostima sprovedenim u romskom kampu Konik 1 i 2 u Podgorici kojima su obuhvaćena romska djeca u predškolskom uzrastu.

2.3 Zadržavanje u školi i završavanje škole

Na nacionalnom nivou većinsko stanovništvo završava ili srednju školu (46.4 posto) ili višu školu/fakultet (12.6 posto).

Tabela 12. Postignuća u školi/završetak školovanja – nacionalno stanovništvo od 15 i više godina (2003. god.)

Procenat stanovništva, (%)	Bez ikakvog obrazovanja	Osnovno obrazovanje			Srednja škola (opšta, za odrasle, stručna)	Viša i fakultet	Nema informacije
		Razredi 1–3	Razredi 4-7	Završena osnovna škola			
Ukupno	4.30	1.39	8.25	22.95	48.44	12.55	2.11
- Urbano	2.69	0.74	4.47	19.86	54	16.27	1.98
- Ruralno	6.92	2.44	14.35	27.95	39.47	6.54	2.32
- Dječaci	2.10	0.64	5.49	21.17	53.33	14.77	2.51
- Djevojčice	6.39	2.09	10.87	24.63	43.83	10.46	1.73

Izvor: MONSTAT, 2003 Popis⁴⁸

Na nacionalnom nivou nema zvaničnih podataka o broju godina koje romsko dijete provede u predškolskom i osnovnom obrazovanju, u poredjenju sa nacionalnim prosjekom. Istraživanja, međjutim, otkrivaju da, kao što prikazuje Tabela 11, većina Roma ili nema formalno obrazovanje (63.1 posto) ili ima nepotpuno osnovno obrazovanje (21.3 posto).

⁴⁸ MONSTAT, 2003. god. Popis, Knjiga 4, str.22-23

Tabela 13. Postignuće u školi/završetak škole – romsko stanovništvo

	Nema formalno obrazovanje	Nepotpuna osnovna	Završena osnovna	Nepotpuna srednja		Završena srednja (4 razreda)	Visoko obrazovanje
				2 razreda	3 razreda		
Ukupno	63.1	21.3	9.2	1.0	2.5	2.3	0.4

Izvor: Vlada, Nacionalni plan akcije za djecu, str. 45

Istraživanje UNDP, Vulnerabilne grupe u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi (na osnovu malog istraživanja od oko 2,100 lica) dalo je sledeće indikatore:

Tabela 14. Procenat učenika koji počnu prvi razred i stignu do petog

	Procenat ljudi od 12 i više godina (%)		
	Većinsko stanovništvo koje živi blizu romskih zajednica	Romi	Raseljena lica/izbjeglice
Najmanje nezavršena srednja šk.	86	7	75
Proveli više od 4 god. u školi	98	34	93

Izvor: UNDP, Vulnerabilne grupe u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi

Primarni podaci prikupljeni za potrebe evaluacije REI projekta, a koji su bazirani na uzorku, pokazuju sledeće stanje kada je u pitanju završetak školovanja:

»... obrazovna struktura u romskim porodicama nije na zadovoljavajućem nivou. Nivo obrazovanja supružnika (majke, jer su upitnik popunjavali očevi u 68 % slučajeva) čak je i niži: 39.4 % nema nikakvo obrazovanje, 47% je završilo četiri razreda osnovne škole, a samo 13.1 % je završilo osam razreda osmogodišnje škole«⁴⁹.

⁴⁹ *Evaluacioni izveštaj o REI projektu, 2005. god., str. 17.*

Tabela 15. Obrazovna struktura kod očeva romske djece

Rang	Nivo obrazovanja	Frekvencija	%
1	Završena osnovna škola (8 razreda)	20	52.6
2	Završena četiri razreda osnovne škole	17	44.7
3	Završena viša (dvije godine poslije srednje)	1	2.6
4	Bez škole	-	-
5	Završena srednja škola	-	-
6	Završen fakultet	-	-
Ukupno		38	100

Izvor: *Evaluacioni izvještaj REI projekta, 2005. god.*⁵⁰

REI projekat

Četiri osnovne škole – koje školuju najveći broj romske djece – učestvovala su u REI projektu (Pogledati dio 3.2) – »Radomir Mitrović« iz Berana, »Božidar Vuković Podgoričanin« i »Marko Miljanov« iz Podgorice i »M. Lalatović« iz Nikšića. Prema podacima Ministarstva prosvjete i nauke, prosječna stopa ispisivanja romskih učenika iz ovih škola bila je 17.3 posto, za školsku godinu 2005/2006. Stopa ispisa romske djece iz »Božidar Vuković Podgoričanin«, koja ima najveći broj upisane romske djece (40 posto učenika čine Romi) je 19.93 posto, od čega 64.66 % čine dječaci⁵¹. Stopa ispisa iz područnog odjeljenja iste škole, koja ima samo 3 razreda i upisuje isključivo romske učenike, bila je 22.3 posto u školskoj 2005/2006. god⁵².

Prema podacima Ministarstva prosvjete i nauke od svih ispisanih Roma iz četiri osnovne škole koje su bile dio REI projekta, 73 % čine to između I i III razreda.

Nezavisna evaluacija REI projekta napravljena je na kraju 2004/2005 školske godine⁵³. Ona ukazuje na neznatno veću stopu napuštanja škole između I i III razreda kada su u pitanju četiri REI škole (Pogledati Tabelu 16).

⁵⁰ *Evaluacioni izvještaj REI projekta, 2005. god.*, str. 17, Tabela 3.

⁵¹ MPIN, e-mail komunikacija

⁵² MPIN, e-mail komunikacija

⁵³ Istraživačka metodologija, uključujući i veličinu uzorka, korišćene instrumente itd. dati su detaljno u izvještaju. Pogledajte: *Izvještaj o evaluaciji REI projekta, 2005. god.*

Tabela 16. Stope upisa i ispisa – romska djeca uključena u REI projekat (2005. god.)

Razred osnovne škole	Upisani učenici		Ispisani učenici	
	Br.	%	Br.	%
I	144	36.3	55	36.6
II	93	23.4	39	26.0
III	61	15.4	20	13.3
IV	47	11.8	12	8.0
V	51	12.8	24	16.0
Ukupno	396	100	150	100

Izvor: Evaluacioni izvještaj REI projekta 2005. god., str. 38

Evaluacioni izvještaj za REI projekat daje drugačije podatke o ispisivanju/završetku škole, odnosno o trendovima ovih dvaju parametara, uprkos uspjehu projekta kada je u pitanju upisivanje i zadržavanje djece u nižim razredima. Izvještaj navodi: »Zabrinjavajuća je pojava da je (pogledati donju Tabelu 17) procenat djece u opadanju iz razreda u razred. Stoga je sada pitanje koliko djece, od broja upisanih, uspješno završi razred i koliko njih je polagalo popravne ispite⁵⁴, kao što je prikazano u Tabeli 17:

Tabela 17. Poredjenje broja upisane romske djece i broj djece koji su uspješno prošli razred

Razred osnovne škole	Broj upisane djece	Broj djece koja su prošla razred	Procenat prolaznosti (%)
1	144	89	62
2	93	54	58
3	61	41	67
4	47	35	74
5	51	15	29
Ukupno	396	234	59

Izvor: REI, Evaluacioni izvještaj za REI projekat 2005. god.,⁵⁵

⁵⁴ Evaluacioni izvještaj o REI 2005, str. 39

⁵⁵ *Evaluacioni izvještaj REI projekta, 2005. god., str. 38, Tabela 30.*

Izveštaj dalje navodi sljedeće:

»Komparativni podaci koji se odnose na broj upisane romske djece (n=396) i ukupni broj onih koji su prošli razred u koji su bili upisani (n=234) još uvijek pokazuje nezadovoljavajuće rezultate. Već u prvom razredu samo 62.0 posto pređe u viši razred. Kako raste uzrast, procenat romske djece koja prolaze razred se smanjuje. Samo 33.3 posto romske djece ide na popravni ispit u petom razredu. Istraživanje pokazuje da upućivanje djece na popravni ispit nema efekta, budući da takva romska djeca, bez ikakvog kontakta sa školom, nijesu u mogućnosti da se sama pripreme za popravni ispit. (...) Najveći je procenat romske djece koja se ispisuju već u prvom razredu (...) a ovaj se broj smanjuje do petog razreda kada počinje ponovo da raste. (...) Čak i u uslovima gdje postoji veći postotak romske djece koja se upisuju u osnovnu školu, tabela pokazuje da najveći procenat ove djece ne završava taj prvi razred⁵⁶.

Podaci koji su dobijeni od Ministarstva prosvjete i nauke na kraju 2005/2006 školske godine pokazuju sledeći uspjeh od I do VIII razreda u četiri osnovne škole koje su učestvovala u REI projektu:

Tabela 18. Stopa uspjeha u četiri osnovne škole koje su učestvovala u REI projektu (Razredi 1-8) (2005/2006)

Uspjeh u školi	Broj učenika
Odličan	33
Vrlodobar	54
Dobar	163
Dovoljan	249
Nije položio	150
Ispisan	130
Ukupno	779

Izvor: *Ministarstvo prosvjete i nauke, Zavod za školstvo, e-mail komunikacija*

Podaci iz Izveštaja o evaluaciji REI projekta pokazuju da su ona romska djeca koja su izbjegla ispisivanje iz škole ostvarila skroman uspjeh (Pogledati Tabelu 19).

⁵⁶ *Evaluacioni izvještaj REI projekta, 2005. god.*, str. 38, Tabela 30.

Tabela 19. Stopa uspjeha romske djece u školama koje učestvuju u REI projektu (razredu 1-5)

Razred	Ukupno		Odličan		Vrlodobar		Dobar		Dovoljan	
	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
1	89	38	1	1.1	6	6.7	35	39.3	47	52.8
2	54	23	1	1.8	5	9.2	13	24	35	64.8
3	41	17.5	1	2.43	1	2.4	18	43.9	21	51.2
4	35	14.9	-	-	2	5.7	8	22.8	25	71.4
5	15	6.4	1	6.6	1	6.6	4	26.6	9	60
Ukupno	234	100	4	1.7	15	6.4	78	33.3	137	58.5

Izvor: Evaluacioni izvještaj za REI projekat, str.39

Istraživanje nevladine organizacije "SOS telefon"

Podaci iz istraživanja nevladine organizacije »SOS telefon« pokazuju da 80 posto romske djece napušta školu u periodu između I i III razreda⁵⁷. Njihovo istraživanje pokriva četiri opštine: Berane, Nikšić, Podgoricu i Rožaje. Ono ukazuje da su oficijelne brojke o broju romske djece uključene u formalno obrazovanje nepouzdanе, jer se oslanjaju uglavnom na školske registre, koji su često netačni. Isto istraživanje konstatuje da je oko 30 posto romske djece obuhvaćeno istraživanjem koja su napustila školu to uradila kao rezultat teških uslova života u njihovim porodicama, koje često nijesu u mogućnosti da im obezbijede osnovne uslove kao što su odjeća, knjige ili ostalu školska oprema. ⁵⁸

Izgleda da na nacionalnom nivou ne postoji sistematsko praćenje postignuća romske djece u obrazovanju, dok postojeći sistem monitoringa napravljen za potrebe REI projekta treba dalje razvijati kako bi omogućio detaljniju analizu podataka koji su iz njega dobijeni. Potrebno je obezbijediti sistem sinhronizovanog monitoringa između neformalnog i formalnog obrazovanja romske djece jer bi on ponudio i okvir za sistematski i objedinjeni monitoring njihovih postignuća.

2.4 Tip i stepen segregacije

Ne postoje državni dokumenti koji prepoznaju segregaciju u Crnoj Gori. Oficijelno gledano, nema odvojenih razreda za romsku djecu i romska djeca pohađaju redovnu nastavu u redovnim školama. U praksi, međutim, dolazi do neformalne segregacije

⁵⁷ Nевladina organizacija »SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja - Nikšić«, *Istraživanje o inkluziji romske djece u obrazovni sistem*, Nikšić 2006. god., str. 15 (u daljem tekstu: nevladina organizacija SOS telefon, istraživanje).

⁵⁸ Nевladina organizacija »SOS telefon«, istraživanje str. 20.

romske djece u školama ili odjeljenjima usljed činjenice da mnoga romska djeca žive u izbjegličkim kampovima u naseljima koja su odvojena od ostalih.

2.4.1 Specijalne škole

U Crnoj Gori postoji šest specijalnih osnovnih škola za djecu ometenu u razvoju⁵⁹.

U *Istraživanju RAE domaćinstava iz 2003. god.* ukazuje se na preveliku zastupljenost Roma u specijalnim školama. Prema ovom istraživanju, skoro 80 posto djece upisane u specijalne škole su Romi. Istraživanje nalazi da bi jedan od razloga zbog kojih roditelji romske djece pristaju da upišu djecu u specijalne škole leži u beneficijama koje upis u specijalne škole podrazumijeva:

»Djeca se upućuju na osnovu nezadovoljavajućih rezultata na kvalifikacionim testovima koje popunjavaju prilikom upisa u osnovnu školu. Roditelji ove djece imaju pravo da upute žalbu Ministarstvu prosvjete i nauke, ali u većini slučajeva roditelji romske djece nijesu upoznati sa tim pravom, i zato ga ne koriste. Uz to, roditelji romske djece mogu naći utjehu u činjenici da ove »specijalne škole« njihovoj djeci daju besplatne udžbenike i hranu.⁶⁰«

Medjutim, zvaničnici iz Ministarstva prosvjete i nauke ne nalaze dokaz da su romska djeca izložena sistematskom upućivanju u specijalne škole, navodeći da su prošle godine 52 romska djeteta pohađala specijalne osnovne škole, dok je njih 59 pohađalo specijalne srednje škole⁶¹. Prema onome što smo saznali od predstavnika Ministarstva, troje romske djece upućeno je u školu za djecu oštećenog sluha u Kotoru. Na nacionalnom nivou, 32 romske djece upisano je u specijalna odjeljenja osnovnih škola, što čini 22% ukupnog broja djece koja pohađaju specijalna odjeljenja osnovnih škola.

Akcioni plan za Dekadu sadrži i pod-cilj koji glasi: »Prebaciti u redovne škole romsku djecu koja su pogrešno upućena na upis u specijalne škole⁶².« Nabrojane su sledeće aktivnosti: (1) ponovno testiranje romske djece i prebacivanje u redovne škole one djece koja su greškom bila upućena u specijalne škole; (2) izrada kratkoročnih privremenih programa uz pomoć kojih će se djeca kvalifikovati za prepis u odgovarajući razred redovne škole⁶³.

Na nivou Ministarstva postoji komisija koja je zadužena za upućivanje u specijalne škole. Počev od aprila 2006. god., nadležnost za ove poslove prenijeta je na opštinski nivo i opštine su, po principu decentralizacije, imale obavezu da imenuju komisije za ova pitanja do juna 2006. god.; do tog roka je, medjutim, samo mali broj opština formirao

⁵⁹ Vlada Republike Crne Gore, *Nacionalni plan akcije za djecu*, str. 20

⁶⁰ UNDP, *Istraživanje RAE domaćinstava, 2003. god.*, str. 28.

⁶¹ Razgovor sa Milijanom Milidrag (MPIN) koja je zadužena za postupak upućivanja, na osnovu informacija koje dobijaju iz specijalnih škola.

⁶² Vlada, *Akcioni plan za Dekadu*, cilj 2.1.4

⁶³ Vlada, *Akcioni plan za Dekadu*, str. 10

komisije i proces je u toku⁶⁴. Komisije za upućivanje, kakve trenutno postoje sastoje se od ljekara (uključujući i pedijatra), psihologa, defektologa, pedagoga, socijalnog radnika i, po službenoj dužnosti, jednog predstavnika Ministarstva prosvjete i nauke.

2.4.2 Rezidencijalna segregacija

Istraživanje sprovedeno u formi studije konkretnog slučaja – na tri lokacije - a za potrebe ovog izvještaja, pruža izvjestan uvid u nivo rezidencijalne segregacije u Crnoj Gori. U sve tri opštine koje su proučavane, romska zajednica je fizički segregirana, iako administrativno gledano čini dio grada. Romske zajednice su obično locirane na periferijama grada, osim u Podgorici gdje je romsko naselje fizički potpuno integrisano, ali stanovništvo je isključivo romsko⁶⁵.

Iako je kao problem prepoznat u nekoliko obrazovnih projekata u kojima je Ministarstvo prosvjete i nauke uključeno kao partner, segregacija Roma u obrazovanju, kao i posledice segregacije u vezi pohađanja škola i uspjeha u školi još uvijek nijesu dovoljno analizirani u Crnoj Gori. Postoje izvjesni dokazi pojave da se iz škola koje imaju visoki postotak romskih učenika ispisuju učenici koji nijesu Romi i upisuju u škole sa malim procentom Roma (ili bez Roma) – tzv. »white flight«, po riječima jednog zvaničnika Ministarstva prosvjete i nauke⁶⁶.

Izbjeglički kamp na Koniku

Nakon velikog priliva romskih izbjeglica u Crnu Goru, poslije NATO intervencije 1999. god., otvorena su dva izbjeglička kampa u Koniku, predgradju Podgorice. To je najveća romska izbjeglička zajednica u zemlji. Na Koniku postoji jedna predškolska jedinica i jedna osnovna škola – koje se mogu smatrati izdvojenima.

Predškolska ustanova »Ljubica Popović«

Kao područno odjeljenje javne predškolske ustanove »Ljubica Popović« iz Podgorice, osnovan je 2005. god. vrtić, kao infrastrukturni projekat njemačke humanitarne organizacije HELP. Kako se nalazi u blizini izbjegličkog kampa, predškolska ustanova ima samo romsku djecu, njih 56 (od kojih su 46% djevojčice).

Osnovna škola »Božidar Vuković«

Postoji takodje i osnovna škola u centru izbjegličkog kampa Konik. Radi se o područnom odjeljenju OŠ »Božidar Vuković Podgoričanin« iz Podgorice. Ona upisuje isključivo romsku djecu – 313 na početku školske 2006/2007. godine (od kojih 55.36 posto čine djevojčice)⁶⁷. U početku je ova područna jedinica upisivala samo odjeljenja od I do IV

⁶⁴ Razgovor sa Milijanom Milidrag (Ministarstvo prosvjete i nauke) koja je zadužena za kategorizaciju, na osnovu informacija koje su dobijene iz specijalnih škola.

⁶⁵ Opservacija iz studija slučaja iz Berana, Nikšića i Podgorice, novembar 2006. god.

⁶⁶ Razgovor sa pomoćnikom ministra prosvjete i nauke, avgust 2006. god.

⁶⁷ Ministarstvo prosvjete i nauke, Zavod za školstvo

razreda, ali je Ministarstvo prosvjete i nauke program skratilo na odjeljenja od I do III razreda. Od djece se očekuje da u matičnu školu predju onda kada se upišu u četvrti razred. Matična škola, pak, predstavlja pozitivan primjer integracije romskih učenika u mješovita odjeljenja.

Ministarstvo prosvjete i nauke navodi da postoji plan da se redukuje broj razreda te područne škole. Međutim, još uvijek ne postoji dokaz da su preduzete konkretne akcije u tom pravcu. Ministarstvo smatra da je nedostatak prostornih kapaciteta u matičnoj školi glavni razlog za odlaganje te transformacije. Takođe, uopšteno gledano prepreke uspješnijoj inkluziji romske djece u formalni školski sistem predstavljaju i nemogućnost saobraćanja između kampa i škole, ograničeni prostor u školi, kao i nemogućnost dijeljenja besplatne hrane. Ministarstvo prosvjete i nauke je navelo da će se sa time pozabaviti čim se sagradi nova škola na širem području Konika, ali ovo uglavnom zavisi od raspoloživih međunarodnih šema finansiranja za koje je Vlada konkurisala.

Obje jedinice osnovne škole (matična i područna), kao i područna jedinica javne predškolske ustanove »Ljubica Popović«, bile su obuhvaćene REI projektom (Pogledati dio 3.2). Nastavnici su prošli intenzivnu obuku o inkluzivnom obrazovanju, interaktivnoj pedagogiji i obrazovanju bez predrasuda, koje je obavio Pedagoški centar Crne Gore (kao jedan od partnera u REI projektu). Značajne infrastrukturne adaptacije napravljene su da bi se osnovne škole pripremile za proces reforme obrazovanja (pogledati Aneks 1.1). Romski asistenti su uvedeni u nastavni proces, a romski facilitatori angažovani su se da poprave odnos između škole i romskih roditelja. Nastavni proces se bazira na zvaničnim nastavnim programima.

Uspjeh romskih učenika u područnom odjeljenju osnovne škole »Božidar Vuković Podgoričanin« (razredi I-III, pogledati Tabelu 20) malo je bolji nego uspjeh djece u matičnoj školi.

Tabela 20. Stopa uspjeha u područnoj osnovnoj školi Božidar Vuković Podgoričanin

	Br.
Odličan	19
Vrlodobar	36
Dobar	73
Dovoljan	56
Pao	39
Ispisan	64
Ukupno	287

Izvor: *Ministarstvo prosvjete i nauke, Zavod za školstvo*

3. VLADINA OBRAZOVNA POLITIKA I PROGRAMI

Romi su pomenuti u nizu programskih dokumenata u oblasti politike obrazovanja, ali prvi takav program konkretno usmjeren na pitanja sa kojima se suočavaju romske zajednice u Crnoj Gori bio je Akcioni plan za Dekadu koji je usvojen 2005. god. Romska obrazovna inicijativa (REI) napravljena je u saradnji sa međunarodnim i lokalnim nevladinim organizacijama s ciljem da unaprijedi pristup obrazovanju i kvalitet obrazovanja za Rome u mjestima gdje žive. Finansiranje projekta je, u međuvremenu, preuzeo Fond za obrazovanje Roma (REF) i on može poslužiti kao model za druge zemlje.

Jezička barijera posmatra se kao jedan od razloga za ispisivanje romske djece iz škole, ali romski jezik nije oficijelno priznat kao jezik manjine u Crnoj Gori i još uvijek ne postoje relevantne programske politike koje bi obezbijedile sistematične i obavezne predškolske programe koji bi bili prijemčivi na posebne potrebe romske djece. Nema nastavnika Roma i studije slučaja koje su realizovane za potrebe ovog izvještaja upućuju na to da nastavnici nijesu voljni da uče romski. Vrlo ograničen broj romskih asistenata radi u učionicama u okviru REI projekta, iako nije jasno njihovo mjesto u školskoj strukturi. Rješavanje ovog administrativnog pitanja trebalo bi da bude prioritet jer romski asistenti u nastavi mogu efikasno da pomognu da se romska djeca dovedu u škole i ostvare uspjeh kada se tamo nađu. Opređijeljena su sredstva da se romska djeca snabdiju udžbenicima ali nema nastavnih materijala koji se odnose konkretno na Rome, kao ni onih na romskom jeziku. REI je posvetio značajnu pažnju obuci nastavnika, uvođenju pedagoške prakse koja prepoznaje posebne karakteristike romske kulture i tradicije, mada dvojezične tehnike nijesu uključene u nastavu koja je dio formalne obuke nastavnika. Kao dio napora koje ulaže u pravcu kandidature za članstvo u EU, Crna Gora je inicirala debatu o legislativi iz oblasti anti-diskriminacije, ali do danas takav zakon nije donešen.

3.1 Programska dokumenta Vlade

3.1.1 Opšta programska dokumenta

Opšta vladina dokumenta pitanje obrazovanja Roma tretiraju u kontekstu tekuće obrazovne reforme (Pogledati dio 3.2.1). Ova dokumenta manje - više postavljaju iste ciljeve i indikatore, što upućuje na to da postoji unificirani pristup nekim problemima koji se odnose na obrazovanje Roma. Vladini programi, međutim, nijesu sveobuhvatni i nijesu uspjeli da se pozabave nekim od ključnih pitanja.

Strategija smanjenja siromaštva (usvojena 2003. god.) bila je prvi programski dokument koji sadrži posebne podatke za Rome. Ona prepoznaje neke od glavnih problema sa kojima se suočava romska zajednica i predlaže mjere za njihovo rješavanje. Strategija predlaže spisak aktivnosti koje su specifično usmjerene na Rome i to za period 2004-2006. god., što iziskuje međunarodnu finansijsku pomoć u iznosu od 36,59 miliona

eura⁶⁸. Ovo uključuje brojne aktivnosti u vezi sa obrazovanjem i iznosi ukupno 6.07 miliona eura⁶⁹.

Agenda ekonomskih reformi Vlade Crne Gore 2002-2007. god. (usvojena 2005. god.) detaljno razradjuje deset ciljeva reforme obrazovnog sistema⁷⁰. Oni uključuju specifični cilj da se poveća broj romske djece u obrazovanju⁷¹. Ministarstvo prosvjete i nauke, Zavod za školstvo i Centar za stručno obrazovanje su institucije koje su zadužene da rade na implementaciji ovog cilja. Ostali ciljevi koji se tiču reforme obrazovanja ne pominju izričito Rome, ali se bave pitanjima koja su indirektno značajna za Rome - kao što su obuka direktora škola i nastavnika i unapredjenje školske infrastrukture⁷².

3.1.2 Programska dokumenta koja se odnose na Rome

Nacionalni akcioni plan za Dekadu inkluzije Roma (u daljem tekstu: Akcioni plan za Dekadu), usvojen januara 2005. god., dokument je koji se najkonkretnije bavi Romima. Akcioni plan za Dekadu naglašava sljedeće:

Inkluziju romske djece u obrazovni sistem prate problemi kao što su: nepismenost roditelja, siromaštvo roditelja, neadekvatni propisi, nedostatak životnog prostora i nedostatak kvalifikovanih nastavnika, a posebno njihov mentalitet i tradicionalni stil života. Zbog teške finansijske situacije, mnogi roditelji žive u ekstremnom siromaštvu, djeca koja žive u nekim naseljima nemaju osnovne uslove za održavanje higijene i za normalni psiho-fizički razvoj⁷³.

Akcioni plan za Dekadu, propisuje deset sveobuhvatnih obrazovnih ciljeva. Oni uključuju ciljeve u vezi sa povećanjem upisa romske djece na svim nivoima obrazovanja (ciljevi 1-4), unapredjenjem školske infrastrukture (cilj 7), obezbjedjenjem obuke za nastavnika romske kulture i istorije (cilj 6), pripremom udžbenika o romskoj kulturi i tradiciji, kao i materijala na romskom jeziku i bilingvalnih verzija (cilj 6), i obezbjedjenjem niže cijene udžbenika za siromašne romske djake (cilj 10)⁷⁴. Za svaki od ciljeva, Akcioni plan za Dekadu predvidja brojne aktivnosti koje bi trebalo implementirati tokom trajanja

⁶⁸ Vlada, *Strategija smanjenja siromaštva 2003. god.*, str. 115.

⁶⁹ Vlada, *Strategija smanjenja siromaštva 2003. god.*, str. 115.

⁷⁰ Vlada Republike Crne Gore, *Agenda ekonomskih reformi za Crnu Goru 2002-2007. god.*, Podgorica, april 2005. god., str. 156, na engleskom se nalazi na <http://www.gom.cg.yu/files/1126172740.pdf>, (verzija od 21. 11. 2006. god.), (u daljem tekstu: Vlada, *Agenda ekonomskih reformi 2002-2007. god.*), str. 149-156.

⁷¹ Karakteristične aktivnosti pod ovim ciljem u detalje su razradjene u djelovima ovog izvještaja. Vlada, *Agenda ekonomskih reformi 2002-2007. god.*, Cilj 9, str. 156.

⁷² Vlada, *Agenda ekonomskih reformi za Crnu Goru 2002-2007. god.*, Ciljevi 4 i 8, str. 149-156.

⁷³ Vlada, *Akcioni plan Dekade*, str. 8.

⁷⁴ Ciljevi su detaljnije obradjeni u odgovarajućim poglavljima ovog izvještaja. Vlada, *Akcioni plan za Dekadu*, str. 9-16.

Dekade, sa ciljem postizanja tog cilja. Akcioni plan za Dekadu preporučuje sredstva od ukupno 6.42 miliona USD za realizaciju ovih aktivnosti, od kojih 1,31 milion USD iz budžeta, a 5,11 miliona USD iz donacija⁷⁵.

Radna grupa za Dekadu, osnovana 2004. god., zadužena je za monitoring implementacije Plana⁷⁶. Plan predviđa da Radna grupa za Dekadu »obavi proces praćenja implementacije Akcionog plana svaka tri mjeseca i da o tome informiše javnost«, kao i da »izvrši evaluaciju aktivnosti svakih šest mjeseci i to kroz realizaciju glavnih ciljeva Akcionog plana, koristeći indikatore koji su pomenuti u okviru četiri prioritete oblasti, a u skladu sa strateškim dokumentima Vlade (PRSP, NAP za djecu)«. Ovi su indikatori opisani u Aneksu 2 Plana.

Sistematski mehanizmi za monitoring Akcionog plana za Dekadu još uvijek nisu postavljeni, a Zaključci sa nedavno održanog Okruglog stola o implementaciji Dekade ponovili su potrebu da se razmotre načini i mjere pomoću kojih se može popraviti implementacija programskih i finansijskih obaveza Vlade⁷⁷.

3.2 Programske politike Vlade u oblasti obrazovanja

Glavna vladina programska dokumenta opšteg tipa bave se i statusom i pristupom obrazovanju kada je u pitanju romska populacija. Ona naglašavaju potrebu da se u školovanje uključi što veći broj Roma i da se popravi školska infrastruktura u školama koje pohađa znatan broj romske djece.

Reforma sistema obrazovanja u Crnoj Gori je pokrenuta 2000. god. (Pogledati Aneks 2)⁷⁸. Vladina vizija za novi sistem obrazovanja artikulirana je u programskom dokumentu, *Knjiga promjena obrazovnog sistema u Crnoj Gori*, koju je crnogorski Parlament usvojio u novembru 2001. god.⁷⁹. Neposredno nakon toga uslijedio je i Strateški plan za reformu obrazovanja u 2003-2004. god., koji je Vlada usvojila u januaru 2003. god.⁸⁰, kao i Strateški plan reforme obrazovanja koji je usvojila za 2005-2009. god.⁸¹.

Nacionalni plan akcije za djecu (NPAC) usvojen je 2004. god. NPAC definiše izvjestan broj indikatora o pristupu kvalitetnom obrazovanju, kao i ciljeve koji se moraju

⁷⁵ Vlada, *Akcioni plan za Dekadu*, str. 30.

⁷⁶ Vlada, *Akcioni plan za Dekadu*, str. 8 i 25.

⁷⁷ Zaključci Okruglog stola o Dekadi inkluzije Roma«, Podgorica, 23. maj 2007. god. Dostupno na <http://www.osim.cg.yu/index.html> ((Poslednji put pristupljeno 14. novembra 2007. god.)

⁷⁸ MPIN, *Knjiga promjena*

⁷⁹ MPIN, *Knjiga promjena*

⁸⁰ MPIN, Strateški plan za reformu obrazovanja 2002-2009. god. dostupan na http://www.see-recon.org/serbiamentenegro/documents/progress_report_montenegro/strategic_plan_education_montenegro.pdf (poslednja verzija 21.11.).

⁸¹ Vlada, *Strateški plan reforme obrazovanja za 2005-2009. god.*, Podgorica, 2005.god.

postići do 2003. god.⁸². Ovo podrazumijeva ciljeve koji se odnose na upis i završetak predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja. Postoje i posebni ciljevi koji se odnose na povećanje broja RAE djece upisanih na svim nivoima obrazovanja. Plan eksplicitno prepoznaje potrebu da se poveća broj upisane djece na svim nivoima obrazovanja. On postavlja cilj da se poveća upis RAE djece u osnovne škole za 10 posto godišnje do 2010. god., sa broja od 1,006 iz 2003. god. On takođe ima za cilj povećanje stope upisa RAE djece za 10 posto godišnje tokom istog perioda, sa 25,2 posto u 2003. god⁸³.

NPAC detaljno opisuje sadašnju stopu upisa u predškolske ustanove, osnovne i srednje škole, kako za nacionalno stanovništvo, tako i za Rome (pogledati dio 2.2.) Ovi indikatori se moraju redovno, svake godine ažurirati, dok je stvaranje lokalnih/opštinskih akcionih planova, koji bi mogli dovesti do efikasnije primjene Nacionalnog akcionog plana za djecu, nešto što se sada realizuje u opštini Nikšić.

3.2.1 Ostale inicijative u vezi obrazovanja

Program - »Dječji vrtić kao porodični centar i Romi u njemu«

Program se realizuje od 2001. god. i to u predškolskoj jedinici »Jelena Četković«, na Koniku. Projekat su osmislili i zajedno ga implementiraju Ministarstvo prosvjete i nauke i Pedagoški centar Crne Gore. Projekat je finansirala Fondacija Institut za otvoreno društvo – Predstavništvo Crna Gora (FOSI ROM)⁸⁴ a na osnovu doprinosa ostalih projektnih partnera. Cilj projekta je bio da se broj upisanih Roma poveća i da im se tako obezbijedi ulazak u osnovnu školu. Projekat je već doveo do značajnog povećanja broja upisane djece u predškolsko obrazovanje (Pogledati dio 2.2). Prema UNDP Istraživanju RAE domaćinstava iz 2003. god.:

Program je koristan, ne samo zato što pruža priliku romskoj djeci da pohađaju vrtić, već zato što je dosta napora uloženo da se roditeljima objasni značaj pripreme djeteta za školu. S druge strane, nastavnici i roditelji ne-romske djece imali su otpor prema ideji da romska i ne-romska djeca idu zajedno u vrtić. Najveći problem sa djecom izbjeglicama je što nemaju zdravstvene legitimacije. Trebalo bi ih, međjutim, uključiti u program na eksperimentalnoj osnovi⁸⁵.

Ovaj projekat je glavnu inspiraciju pronašao u pokretanju projekta Romska obrazovna inicijativa jer su njegovi glavni rezultati dalje razvijeni i primijenjeni na osnovno obrazovanje.

⁸² Vlada, *Nacionalni akcioni plan za djecu 2004. god.*, str. 35-37.

⁸³ Vlada, *Nacionalni akcioni plan za djecu 2004. god.*, str. 36

⁸⁴ Više informacija (na engleskom) o Fondaciji Institut za otvoreno društvo – Predstavništvo Crna Gora dostupno je na <http://www.osim.cg.yu>, (verzija na dan 21. novembra 2006. god.)

⁸⁵ UNDP, *Istraživanje RAE domaćinstava, 2003. god.*, str. 28

Romska obrazovna inicijativa u Crnoj Gori (Projekat REI)

Projekat REI bio je pokratačka snaga koja je vodila jačoj vidljivosti Roma u formalnom sistemu obrazovanja u Crnoj Gori, a u isto vrijeme i najuspješniji generator promjena u pogledu pristupa obrazovanju za Rome u posljednje dvije godine. Njegov glavni cilj je da integriše Rome u predškolske i osnovnoškolske ustanove.

Inicijalni REI projekat u Crnoj Gori počeo je 2003/2004 školske godini i trajao je dvije akademske godine, do jula 2005. god. To je bio eksperimentalni pilot program koji je imao za cilj da testira programske politike koje su kreirane da bi se postigli ciljevi nabrojani u glavnim vladinim programskim dokumentima. Inspirisan je uglavnom projektom »Vrtić kao porodični centar i Romi u njemu« i »Memorandumom o razumijevanju za obrazovanje Roma«⁸⁶. Inicijalni REI projekat kofinansirali su UNICEF, FOSI ROM, Romska obrazovna inicijativa Instituta za otvoreno društvo i Vlada. Za dvije školske godine u projekat je ukupno investirano 150,339 EUR. Partneri u implementaciji na projektu bili su MPIN i Pedagoški centar Crne Gore⁸⁷, kao i izvjestan broj nevladinih organizacija koje se bave romskim pitanjima.

Prva faza REI projekta fokusirala se na izradu integrisanog modela za obrazovanje romske djece u tri izabrana grada. Uz pomoć Ministarstva prosvjete i nauke i Zavoda za školstvo, napravljene su tri pilot jedinice u Podgorici, Nikšiću i Beranama. Svaku od ovih lokacija karakteriše jedinstven skup pitanja sa kojima se treba nositi, i svaka je odražavala čitav niz karakteristika romske zajednice. U Podgorici je ovaj projekat obuhvatio izbjeglički kamp Konik, gdje romske izbjeglice žive od vremena kada je izbio konflikt na Kosovu (Pogledati dio 2.4.2).

Inicijativa se fokusirala na sledeće četiri osnovne škole i pokrila je 62 posto ukupnog broja romskih učenika koji su upisani u osnovne škole u Crnoj Gori:

- Podgorica: »Božidar Vuković Podgoričanin«, osnovna škola (matična škola u Podgorici, područno odjeljenje na Koniku).
- Podgorica. »Marko Miljanov«
- Berane: »Radomir Mitrović«, osnovna škola;
- Nikšić: »M. Lajović«, osnovna škola.

Projekat se usredsrijedio na uvodjenje romskih asistenata u nastavni proces, finansirao je obuku za ne-romske nastavnike i male infrastrukturne intervencije, poput renoviranja učionica, nabavke nastavne opreme (gdje se to činilo potrebnim za aktivnosti u sklopu

⁸⁶ MPIN, *Memorandum o razumijevanju između MPIN, Vlade RCG, FOSI ROM i UNICEF*, potpisan feb. 2003. dostupan na http://www.osim.cg.yu/fosi_rom_en/download/roma_memorandum.rtf (poslednja verzija: 21 Novembra).

⁸⁷ Dalje informacije (na engl.) o nevladinoj organizaciji Pedagoški centar Crne Gore dostupne su na njihovom sajtu na <http://www.pccg.cg.yu/mainEN.html> (poslednja verzija od 21.11. 2006. god.).

projekta). Projekat je takodje imao za cilj da podrži romske nevladine organizacije kako bi one djelovale kao partneri u procesu obrazovanja.

Finansijska struktura inicijalnog REI projekta zatvorena je jula 2005. god. Evaluacija inicijalnog REI projekta napravljena je u drugoj polovini 2005. god.⁸⁸. Evaluacija se fokusirala primarno na komponentu desegregacije. Ona je otkrila da je projekat imao pozitivne efekte i na romsku i ne-romsku djecu i da je bilo značajnih postignuća, kao što je povećana stopa pohađanja nastave u populaciji romske djece i veća socijalna interakcija između romske i ne-romske djece. Izvještaj naglašava značaj romskih asistenata u nastavi, kao sredstva za pospješivanje integracije i unapredjenje nastavnog procesa za romsku djecu. Takodje je prepoznao potrebu da se nastavi sa obukom nastavnika, posebno iz oblasti nastave bez predrasuda i tehnika nastave usmjerenih na dijete. Projekat je identifikovao potrebu da se ugrade multikulturne vrijednosti u nastavni program i praksu predškolskih ustanova i osnovnih škola.

U oktobru 2005. god., nakon osnivanja Fonda za obrazovanje Roma (REF), uvedena je nova šema finansiranja REI projekta čime je projekat dobio podršku za sledeće tri akademske godine. Osnovni okvir i metodologija projekta su ostali isti, ali su još dvije lokacije uključene u program (Bar i Ulcinj).

Sledeća faza REI projekta predviđa jačanje obrazovanja Roma kroz stvaranje efikasnih partnerstava između nevladinih organizacija i škola, motivisanje škola da se uključe u inkluziju Roma i da se snabdiju dodatnom opremom, unapredjenje kapaciteta za sprovođenje nastave u diversifikovanom okruženju i dalje uključivanje romskih asistenata u proces nastave i učenja.

3.2.2 Ostali Vladini programi

Sledeći Vladini programi realizovani su u skladu sa aktivnostima koje predviđa segment Akcionog plana za Dekadu koji se tiče obrazovanja:

Program profesionalnog usavršavanja Roma

Početkom 2006. god., Zavod za zapošljavanje je inicirao sveobuhvatan istraživački projekat sa ciljem da identifikuje relevantne ciljne grupe za njihov planirani novi program koji bi se bavio stručnim usavršavanjem Roma⁸⁹. Ovo istraživanje imalo je za cilj da vidi koliki jaz postoji između zvaničnog i *de facto* broja Roma u Crnoj Gori, šta je to što predstavlja najveću prepreku za bilo koji ozbiljan program razvoja i kakve su dalje

⁸⁸ Milka Oljača, Maja Vujačić, Borko Vujičić: *Evaluacioni izvještaj o projektu Romska obrazovna inicijativa*, Crna Gora, Podgorica 2005. god., str. 38, na engleskom jeziku dostupan na: <http://www.osi.hu/esp/rei/Documents/Montenegro%20PCCG-Evaluacioni%20izvestaj%20rei%20crna%20gora-eng%20Final.pdf> (poslednji put otvaran: 10. 01. 2007. god.), (U daljem tekstu: *Evaluacioni izvještaj o REI projektu 2005. god.*).

⁸⁹ Zavod za zapošljavanje, *Istraživanje u vezi ličnih dokumenata, obrazovanja i interesovanja Roma u vezi sa zapošljavanjem*, Podgorica, oktobar 2006. god.

potrebe da se identifikuje broj odraslih Roma koji bi moguće bili zainteresovani da pro-nađju zaposlenje⁹⁰. Program »Vidljivost Roma na tržištu rada« završeno je 2006. god. i poslužiće kao osnov za buduće programe stručnog usavršavanja Roma koje će koncipirati, izraditi i implementirati Zavod za zapošljavanje Republike Crne Gore⁹¹.

Programi osnovne funkcionalne pismenosti kod odraslih lica

Generalno gledano, nepismenost nestaje u Crnoj Gori (Pogledati Tabelu 21). Medju-tim, za RAE populaciju nepismenost je značajan problem. Za uzrast od 10-18 godina, ukupna stopa nepismenosti kod RAE stanovništva iznosi 63%, što treba porediti sa opštom stopom nepismenosti koja u Crnoj Gori iznosi 5,9%⁹². Ministarstvo prosvjete i nauke je prepoznalo potrebu da se pozabavi pitanjem visokog nivoa nepismenosti medju Romima i 2005. god. inciralo program koji se fokusira na funkcionalnu pismenost kod odraslih. Cilj programa je bio da se organizuju ubrzani kursevi za odrasle nepismene Rome, po posebno upodobljenim nastavnim programima koji obuhvataju vještine funk-cionalne pismenosti i neke od socijalnih vještina koje su relevantne za uspješniju inte-graciju učesnika (kao što je zdravstveno obrazovanje)⁹³. Nedavno je program djelimično sproveden kroz projekat »Druga šansa« koji je predvidio programe funkcionalne pis-menosti i stručnog usavršavanja za 75 Roma iz opština Nikšić i Podgorica, i ponudio im mogućnost da se kao kvalifikovana lica pojave na tržištu rada⁹⁴. Dodatne aktivnosti na planu obrazovanja u okviru projekta fokusirane su na informatičku pismenost i osnove preduzetništva.

⁹⁰ Imao je za cilj i da se stekne uvid u formalne prepreke na koje Romi nailaze u traženju zaposlenja, kao što je činjenica da nemaju lična dokumenta koja su neophodna da bi se prijavili na konkurs. Zavod je napravio bazu podataka nezaposlenih Roma i napravio njihov stručni profil kako bi bili u poziciji da im ponude relevantne programe za stručno usavršavanje, što bi ih učinilo konkuren-tnijim na tržištu rada.

⁹¹ Zavod za zapošljavanje, *Istraživanje u vezi ličnih dokumenata, obrazovanja i interesovanja Roma u vezi sa zapošljavanjem*, Podgorica, oktobar 2006. god.

⁹² Vlada Republike Crne Gore, *Nacionalni akcioni plan za djecu*, mart 2004. god, dostupan na en-gleskom jeziku: http://www.unicef.org/scg/NPA_MN1.pdf (Dio 1) i http://www.unicef.org/scg/NPA_MN2.pdf (Dio 2) (poslednji put korišćeno 21. novembra), str. 35-37, (u daljem tekstu: Vlada, *Nacionalni plan akcije za djecu 2004. god.*).

⁹³ Program je napravio Centar za stručno obrazovanje (Sektor za obrazovanje odraslih) u saradnji sa Zavodom za školstvo. Program je usvojen 18. 04. 2006. god. u Savjetu za obrazovanje odraslih, koji je najviše stručno tijelo u ovom segmentu obrazovanja (pogledati Aneks 1).

⁹⁴ Pogledati Internet prezentaciju Fondacije za obrazovanje Roma na [http://www.fsr.cg.yu/Biblioteka/FSR_\(Sept.07\)_Druga_sansa_Izvjestaj_sa_trening_obuke_obrazovanje_odraslih_Roma.pdf](http://www.fsr.cg.yu/Biblioteka/FSR_(Sept.07)_Druga_sansa_Izvjestaj_sa_trening_obuke_obrazovanje_odraslih_Roma.pdf) (pristup ostvaren: 30.oktobra 2007. god.).

Tabela 21. Stopa nepismenosti (1981-2003)

Godina	Broj nepismenih uzrasta 10 i više godina	
	Muškarci	Žene
1971	55,400	14,405
1981	36,705	7,928
1991	25,217	5,226
2003	10,611	2,006

Izvor: MONSTAT⁹⁵

3.2.3 Manjinski jezici

Zakon o opštem obrazovanju i nedavno usvojeni Zakon o manjinama (2006. god.), propisuju pravo na obrazovanje na maternjem jeziku za manjine⁹⁶. Romski jezik, međutim, nije oficijelno priznat.

Zakon o pravima i slobodama manjina prepoznaje mogućnost obrazovanja na jeziku manjine i propisuje da »manjine imaju pravo na odgovarajuću zastupljenost njihovog jezika u opštem i stručnom obrazovanju, u zavisnosti od broja učenika i finansijskih mogućnosti države.⁹⁷« Zakon dalje navodi da »se ovo pravo ima realizovati kroz posebne škole ili posebna odjeljenja u redovnim školama⁹⁸«. Takođe propisuje i da »nastavni program za obrazovanje na jeziku manjine mora u sebi imati sadržaje iz istorije, umjetnosti, književnosti, tradicije i kulture određene manjine⁹⁹«.

Što se tiče nastavnika, prema Zakonu o pravima manjina »nastavnici u obrazovnim institucijama koji vode program na nivou nižeg uzrasta treba da budu iz same manjine ili iz većinskog stanovništva ali da imaju aktivno znanje manjinskog jezika na kojem se djeci drži nastava u odnosnoj školi¹⁰⁰ (i da) direktor školske ustanove u kojoj se nastava obavlja na jeziku manjine mora biti postavljen na osnovu mišljenja Savjeta te manjine¹⁰¹«.

Međutim, ove zakonske odredbe osporene su u praksi, što znači da veći procenat romskog stanovništva govori albanskim jezikom a ne romskim, da nema raspoloživih

⁹⁵ MONSTAT, informacije dostupne na <http://www.monstat.cg.yu/EngMeniGodisnjiPodaci.htm>

⁹⁶ Zakon o opštem obrazovanju, Član 11; Zakon o manjinskim pravima i slobodama, Član 13;

⁹⁷ Zakon o manjinskim pravima i slobodama, Služ. list br. 31/06, 12. maj 2006. god., Član 13, paragraf 1.

⁹⁸ Zakon o manjinskim pravima i slobodama, Član 13.

⁹⁹ 288 Zakon o manjinskim pravima i slobodama, Član 15

¹⁰⁰ Zakon o pravima i slobodama manjina, Član 18. paragraf 2

¹⁰¹ Zakon o pravima i slobodama manjina, Član 18. paragraf 2

kadrova koji bi realizovali potrebe vezane za školovanje na romskom jeziku i da Ministarstvu prosvjete i nauke nedostaju resursi koji su mu potrebni da obezbijedi dvojezične udžbenike, nastavne planove i nastavne tehnike u praksi.

Zakon o opštem obrazovanju odnosi se i na obrazovanje manjina. U zakonu se navodi: »Svi građani Republike jednaki su u pogledu korišćenja prava na obrazovanje bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, vjeru i socijalno porijeklo, odnosno druga lična svojstva.¹⁰²« U pogledu manjinskih jezika, zakon propisuje da:

U opštinama u kojima manjine čine većinu ili značajan dio stanovništva čine pripadnici nacionalnih i etničkih grupa, nastava će se izvoditi na jeziku tih nacionalnih ili etničkih grupa. U slučaju da se nastava izvodi na jeziku nacionalnih ili etničkih grupa, službeni jezik će biti obavezan predmet u nastavi¹⁰³.

Škola je u obavezi da obezbijedi adekvatnu pomoć učenicima koji pohađaju nastavu na jeziku koji nije njihov maternji kako bi naučili jezik na kojem se izvodi nastava.

Tabela 22. Jezik na kojem komuniciraju romske porodice

Rang	Jezik komunikacije	Frekventnost	%
1	Neki drugi jezik – Albanski	38	100
2	Samo romski jezik	30	78.9
3	Češće romski nego crnogorski	30	78.9
4	Češće romski nego srpski	30	78.9
5	Oba jezika ravnopravno	15	39.4
6	Samo srpski	3	7.8
7	Samo crnogorski	--	--
Ukupno		38	100

Izvor: REI, Evaluacioni izvještaj za REI projekat 2005. god.¹⁰⁴

Istraživanje obavljeno na lokacijama na kojima su obavljene studije slučaja upućuje na to da je u praksi veoma mali broj nastavnika koji su voljni da uče romski jezik kako bi se bolje pripremili za rad sa romskom djecom; ne postoje dvojezični nastavni programi niti podrška u nastavi¹⁰⁵. Ministarstvo prosvjete i nauke trebalo bi da razmisli o stimulisanju sadašnjih nastavnika da steknu osnovno znanje romskog jezika kao i da podstaknu više Roma da se bave nastavničkom profesijom.

¹⁰² Zakon o opštem obrazovanju, Član 9.

¹⁰³ Zakon o opštem obrazovanju, Član 11.

¹⁰⁴ *Evaluacioni izvještaj za REI projekat 2005. god.*, Table 5.

¹⁰⁵ Zapažanje iz studija slučaja za Berane, Nikšić i Podgoricu, novembar 2006. god.

3. 3. Desegregacija

U Crnoj Gori nema systemske segregacije Roma iako je očigledna izvjesna geografska segregacija iz razloga što je većina Roma nastanjena u predgradjima i centralizovana u improvizovanim naseljima.

Vladina programska dokumenta nijesu se konkretno bavila pitanjem segregacije u obrazovanju. Svi projekti inkluzivnog obrazovanja, međutim, koje realizuje Ministarstvo prosvjete i nauke poslednjih godina naglasak stavljaju na element prevencije segregacije.

Akcionni plan za Dekadu uključuje sledeće karakteristične aktivnosti koje su usmerene na rješavanje pitanja segregacije Roma u obrazovnom sistemu¹⁰⁶:

- Istraživanje pojave segregacije u obrazovnom sistemu i njenih uzroka.
- Izrada kriterijuma za politiku upisivanja zasnovanu na principu desegregacije.
- Izrada programa desegregacije za škole i predškolske ustanove koje upisuju samo Rome ili većinu romske djece.
- Izrada kriterijuma za ocjenu nivoa segregacije u obrazovanju.

REI projekat (pogledati dio 3.2.1) postigao je značajan uspjeh u izradi i promovisanju modela koji počivaju na desegregaciji Roma. Projekat se uglavnom bavio osnovnim školama i predškolskim institucijama koje pohađa najveći broj romskih učenika. Prema nalazima evaluacije projekta koja je napravljena 2005. god., aktivnosti koje su realizovane u 2005. god. u okviru projekta doprinijele su porastu broja romske djece u predškolskim ustanovama u četiri odabrana područja (pogledati dio 2.2, 2.3). Projekat je imao pozitivan uticaj i u pogledu izrade integrativnih modela za romsku djecu, a dao je i institucionalni okvir za pozicioniranje većeg broja Roma u formalnom sistemu obrazovanja¹⁰⁷. Metodologija uvedena REI projektom (uključujući nove nastavne tehnike, kooperativno učenje i uvodjenje evaluacije) bila je značajan resurs za pospješivanje participacije i integracije romske djece.

3.4 Romski nastavnici, asistenti u nastavi i medijatori u školama

Nacionalni plan akcije za djecu i *Akcionni plan za Dekadu* prepoznaju da nema dovoljno kvalifikovanih nastavnika, što je barijera podizanju stope završetka školovanja medju romskim učenicima na nivou osnovne škole¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Vlada, *Akcionni plan za Dekadu*, pod-cilj 2.6.3, str. 11

¹⁰⁷ *Evaluacioni izvještaj za REI projekat, 2005. god.*

¹⁰⁸ Ostali faktori uključuju nepismenost medju roditeljima, siromaštvo, nedovoljan prostor, mentalitet i tradicionalni stil života. Vlada, *Nacionalni akcionni plan za djecu, 2004. god.*, Vlada, *Akcionni plan Dekade*.

Romski nastavnici

Crna Gora sada ima jednog romskog nastavnika koji je angažovan u nastavnom procesu. Potrebno je preduzeti aktivnosti na osmišljavanju politike koja će se djelotvorno baviti Romima koji su završili srednju školu kako bi im pomogli da se upišu na univerzitet i opredijele za nastavničku karijeru.

Ministarstvo prosvjete i nauke je postiglo izvjestan uspjeh kroz projekat »Razvoj romskih liderskih potencijala«. Projekat je realizovan u saradnji OEBS-a i nevladine organizacije »Fondacija za stipendiranje Roma«. Projekat je iniciran 2004. god. i u okviru njega napravljena je mentorska šema za mlade romske aktiviste koji se biraju iz redova Roma koji dolaze iz crnogorskog civilnog društva i sa spiska prethodnih korisnika stipendija za Rome. Projekat se bazirao na prepoznavanju karakterističnih aktivnosti koje su potrebne da bi se prepoznali talentovani svršeni srednjoškolci Romi koji imaju potencijal da okončaju studije na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, i da konačno postanu prvi romski nastavnici u Crnoj Gori¹⁰⁹.

Pitanje nalaženja i angažovanja romskih nastavnika ostaje tijesno povezano sa potrebom da se Romi uvedu u školske nastavne programe. To, međutim, trenutno nije omogućeno budući da romski nije prepoznat kao jezik manjine (pogledajte dio 3.2.3).

Romski asistenti/moderatori

Do sada nijesu uradjeni propisi o uključivanju romskih asistenata u škole. Međutim, čak i da je trebalo uvesti pravne odredbe koje garantuju njihovo angažovanje i nude zvanično zaposlenje, još nema obučenih Roma sa relevantnim iskustvom i obrazovanjem koji bi mogli da ispune zahtjeve koje je postavio REI projekat.

Trenutno mali broj Roma pohađa srednju školu i samo četvoro Roma trenutno studira na Pedagoškom fakultetu u Nikšiću¹¹⁰.

Prema podacima koji su dobijeni kroz sve tri faze istraživanja REI projekta, romski asistenti odigrali su važnu ulogu u integrisanju romske djece u predškolsko obrazovanje. Na početku REI projekta, međutim, jedan od glavnih izazova bio je kako da se identifikuju romski asistenti za obuku koja se obezbjeđivala kroz projekat i kako ih kasnije angažovati u nastavi. U većini slučajeva, Romi koji su imali završenu srednju školu (u nekim slučajevima i samo osnovnu školu), izabrani su za romske asistente. U toku 2004/2005. školske godine, četiri romska asistenta bila su angažovana u predškolskoj jedinici »Jelena Četković« u Podgorici. Osam romskih asistenata bilo je angažovani u četiri osnovne škole koje su bile uključene u REI projekat, a evaluacija REI projekta pokazala je da je 62% od njih završilo srednju školu, dok je 37% završilo osnovnu školu¹¹¹. Iako njih četvoro imaju samo završenu osnovnu školu, oni su se dobro uklopili u rad sa

¹⁰⁹ Spisak korisnika programa može se vidjeti na <http://www.fsr.cg.yu./stipendisti.php>

¹¹⁰ Baza podataka sa brojevima dostupna na <http://www.fsr.cg.yu./stipendisti.php>

¹¹¹ *Evaluacioni izvještaj za REI projekat, 2005. god.*, str. 48-49.

savjetima, i tokom projekta su preuzimali i kompleksnije zadatke i radili su sa romskom i neromskom djecom¹¹².

Od romskih asistenata uključenih u REI projekat uglavnom se očekivalo da razviju samopouzdanje kod romske djece, i djeluju kao veza sa romskom zajednicom i pokretačka snaga za dugoročne efekte procesa integracija. Evaluacija REI projekta izvršena 2005. god. zapazila je da većina nastavnika iz škola koje zapošljavaju romske asistente u nastavi (90 %) osjeća da je angažovanje romskih asistenata u nastavnom procesu bilo dobrodošlo i neophodno, i da bi posebnu pažnju trebalo posvetiti njihovom daljem stručnom usavršavanju¹¹³. Time što djeci služe za primjer i time što djeluju kao promoteri školovanja među roditeljima i zajednicom, oni su prvenstveno pomogli da se prevaziđu jezičke barijere koje se smatraju glavnom preprekom uspješnoj integraciji (pogledati dio 4.6).

REI izvještaj navodi sledeće:

«Romski asistenti u nastavi imali su važnu ulogu u premošćavanju jezičke barijere među djecom u školi. Prema eksternoj evaluaciji projekta REI, 30% djece u vrtićima nije poznavalo jezik koji je dominantni dio komunikacije u socijalnom okruženju: crnogorski, srpski, hrvatski ili bošnjačko/muslimanski (u daljem tekstu: crnogorsko-srpski), a to znači da imaju problem u komunikaciji i integraciji. Ovaj problem je prevaziđen angažovanjem romskih asistenata u radu sa djecom, s jedne strane, a s druge i organizovanjem vaspitnih aktivnosti koje su podrazumijevale komunikaciju sa djecom, ali ne i eksplicitno jezičke vještine: npr. crtanje, pravljenje figura od različitih materijala i, konačno, organizovanje različitih vježbi što je, ponovo, romskoj djeci pomoglo da razviju osjećaj sigurnosti u zajednici, što je smanjilo socijalnu distancu među djecom i komunikacija je postala bogatija i spontanija. Romska djeca su brzo razvila vidljivi kapacitet da razumiju crnogorsko-srpski jezik (bosanski, muslimanski ili hrvatski) iako još uvijek nijesu bili u mogućnosti da njime govore»¹¹⁴.

Medjutim, izgleda, da asistenti nijesu imali zvaničan status u upravi škole, i nijesu zvanično ni bili zaposleni, jer škola nije imala nikakvu direktnu odgovornost kada je u pitanju njihovo angažovanje. Načini kako da se garantuje zvanično angažovanje romskih asistenata trenutno su predmet analiza u okviru REI projekta koji finansira REF (Fond za obrazovanje Roma). U okviru REI projekta kakav je trenutno u toku, romski asistenti su dobili skromnu nadoknadu od Ministarstva prosvjete i nauke, iz budžeta projekta, koja je iznosila mnogo manje od prosječne plate.

Struktura projekta je bila blago izmijenjena u narednoj fazi projekta (od 2005. god.). U budućnosti će romski asistenti u nastavi biti više uključeni u nastavni proces (na prim-

¹¹² *Evaluacioni izvještaj za REI projekat, 2005. god.*, str. 22.

¹¹³ *Evaluacioni izvještaj za REI projekat, 2005. god.*, str. 45.

¹¹⁴ Izvještaj o evaluaciji REI projekta

jer, pomagaće nastavnicima tokom redovnih časova, pomagati romskoj djeci u izradi domaćih zaataka i učestvovati u radu dopunske nastave), dok će neophodna komunikacija sa romskim roditeljima i odnos škola-zajednica biti dio zaduženja koje će dobiti facilitatori (pogledati dio 5.4). Facilitatori su uvedeni u nastavu da bi njegovali ovu saradnju i da bi spriječili moguću dekoncentraciju romskih asistenata u pogledu obaveza koje imaju u nastavnom procesu. Pet romskih posrednika angažovani su tokom školske 2005/2006 godine da bi obrazovali roditelje romske djece koja su obuhvaćena REI projektom na osnovu konkretno razradjenih vodiča za roditelje. Ove knjige napravljene su kao dio kontinuiranog procesa reforme obrazovanja uz podršku FOSI ROM.

Prema riječima jednog školskog inspektora, romski asistenti u nastavi veoma su korisni za proces školovanja romske djece. Medjutim, inspektor je takodje primijetio da bi asistenti trebalo da dođu iz redova romske elite. Pored toga, inspektor je preporučio da se romskim asistentima omogući stalno zaposlenje u školama, a ne da ih Ministarstvo prosvjete i nauke finansira od projekta do projekta.¹¹⁵

Status i mandat romskih asistenata konstantno se preispituju i unapređuju u saradnji partnera u projektu (koji se finansira posredstvom Fonda za obrazovanje Roma) kako bi se na taj način obezbijedila sistemska rješenja za profesionalno anagažovanje romskih asistenata u nastavi, budući da ovo postaje jedan od glavnih izazova implementacije projekta u predstojećem periodu.

3.5 Nastavni materijali i politika nastavnih planova i programa

Posljednjih par godina čine se napori da se promijeni sistem objavljivanja školskih udžbenika na način da se štampaju udžbenici koji bi bili kvalitetniji u pogledu sadržaja, dizajna i pedagoškog pristupa, a u skladu sa principima demokratije i multikulturalnosti koji se promovišu strategijom procesa obrazovne reforme. Trenutno se udžbenici na jezicima manjina štampaju na crnogorskom i albanskom jeziku. Uz to, univerzitetski program za albanske nastavnike počeo je u Crnoj Gori u oktobru 2004. godine kao rezultat zajedničkih napora MPN, Ministarstva za zaštitu ljudskih i manjiskih prava, Opštine Podgorica i Univerziteta Crne Gore.

Međutim, u obaveznom nastavnom programu za književnost i istoriju osnovnih škola nema eksplicitnog pominjanja romske manjine. Iz već navedenih razloga nije objavljen nijedan zvanični udžbenik na romskom jeziku iako je MPN pomoglo izradu dvojezičnog bukvara (romsko-crnogorskog) 2002. godine, u okviru posebne inicijative. U Crnoj Gori nema nijedne škole sa romskim nastavnim programom.

Upravo zbog jezičke barijere koja je prisutna kod velikog broja romske djece (pogledati odjeljak 4.5), velikog procenta romske djece koja odustaju od daljeg školovanja, kao i njihovog posebnog kulturnog nasljeđa, Akcioni plan za Dekadu uključuje i jedan cilj ko-

¹¹⁵ Intervju sa Nerminom Hajdarpašićem, školskim inspektorom, avgust 2006

jim se želi podržati razvoj kulturnog identiteta romske djece i mladih.¹¹⁶ Aktivnosti navedene u sklopu ovog cilja obuhvataju uključivanje elemenata romske kulture kao dijela stalne reforme nastavnih programa (pogledati Aneks 1 1.1), izradu posebnih programa obuke za nastavnike o romskoj kulturi i istoriji i izradu udžbenika o romskoj kulturi i tradiciji. Takođe se predviđa da se započne sa objavljivanjem literature koja je relevantna za obrazovanje na romskom jeziku i dvojezično i pruži podrška tom procesu. MPN je već podržalo izradu i štampu dvojezičnog časopisa za djecu na romskom jeziku koji se dostavlja romskoj djeci u izabranim osnovnim školama.

Po Zakonu o opštem obrazovanju, državne škole treba da dobijaju sredstva iz državnog budžeta „za (između ostalog) subvencionisanje udžbenika malog tiraža, kao i udžbenika za obrazovanje nacionalnih i etničkih manjina“.¹¹⁷ Međutim, čini se da nedostatak sredstava onemogućava primjenu ove odredbe u praksi.

Značaj pristupa romske djece udžbenicima ističe se u *Agendi ekonomskih reformi Vlade Republike Crne Gore* (2005), u kojoj se kao jedan od ciljeva navodi povećanje broja romske djece uključene u obrazovni sistem, između ostalog i time što će se posredstvom MPN obezbjeđivati besplatni udžbenici za romsku djecu upisanu u prvi razred osnovne škole.¹¹⁸ Slično tome, u *Akcionom planu Dekade za 2005.* predviđa se cilj obezbjeđivanja udžbenika po sniženim cijenama za siromašne romske učenike.¹¹⁹

MPN se obavezalo da će obezbijediti udžbenike za romske učenike u osnovnim školama kako bi podstaklo upis i spriječilo odustajanje od redovne nastave. U okviru inicijative „*Svi u školu*“, MPN je obezbijedilo besplatne udežbenike za romske učenike prvog razreda. Ova inicijativa traje već tri školske godine, od 2003/2004. Tokom školske 2004/2005, inicijativa je djelimično pomognuta sredstvima donatora. U toku školske 2005/2006, MPN obezbijedilo je udžbenike za 380 romskih prvaka. Međutim, ova inicijativa zavisi od raspoloživih sredstava i trenutnih prioriteta, na osnovu kojih se vrši godišnja raspodjela sredstava iz budžeta za obrazovanje. Od školske 2005/2006, ova pomoć je smanjena tako da pokriva samo romsku djecu iz porodica koje su korisnici socijalne pomoći. Ovim je broj ukupnog broja korisnika znatno smanjen s obzirom na to da je broj romskih porodica koje su korisnici socijalne pomoći znatno manji od ukupnog broja romskih porodica koje šalju djecu u školu i koje su ciljna kategorija ove inicijative.¹²⁰ Postoje i planovi da se razradi sistem pozajmljivanja knjiga, što bi omogućilo ostalim romskim učenicima, kao i djeci iz izbjegličkih romskih porodica, da koriste obezbjeđene udžbenike.

¹¹⁶ Vlada, *Akcionni plan Dekade*, cilj 6, str. 12-13.

¹¹⁷ *Evaluacioni izvještaj za Projekat REI za 2005*, str. 13.

¹¹⁸ Vlada, *Agenda ekonomskih reformi za 2002-2007*, Cilj 9, str. 156.

¹¹⁹ Vlada, *Akcionni plan Dekade*, Cilj 10, str. 16.

¹²⁰ Na osnovu ocjena projekta koji je finansirao FOSI, a sprovela romska NVO „Roma-Početak“ iz Nikšića, samo 25% romske djece koja pohađaju osnovne škole su korisnici programa socijalne pomoći. Baza podataka na http://www.fsr.cg.yu./aktivnosti_basadannideci.php

3.6 Obuka nastavnika i podrška

Posljednjih nekoliko godina sprovode se ekstenzivni programi obuke nastavnika u sklopu obrazovne reforme, tj. njene komponente koja se bavi obukom nastavnika.

Obuka nastavnika i stručno usavršavanje takođe je bilo ključna komponenta REI projekta. Značajan dio obuke ticao se tema kao što su multikulturalnost i tolerancija. Kao jedan od partnera u Projektu REI, NVO „Pedagoški centar Crne Gore“ sproveo je najveći broj obuka za nastavnike. Uz to, u okviru Projekta REI, programi obuke za unapređenje škole i obuke za nastavu bez predrasuda organizovani su za sve nastavnike predškolskih ustanova i osnovnih škola, dok se i dalje pruža ekstenzivna obuka u svim predškolskim ustanovama i osnovnim školama koje su bile obuhvaćene Projektom REI.

Ulažu se značajni naponi (u okviru Projekta REI i šire) kako bi se organizovala obuka iz metodologije „Korak po korak“, kojom se promoviše aktivno učenje (kao koncept koji je uveo UNICEF) i nastavne tehnike koje su usmjerene na dijete.¹²¹ Sprovedeno je i nekoliko drugih programa za obuku nastavnika. Tu je i aktivno učenje koje je, zajedno sa obukom „Korak po korak“, jedina obuka koja je prošla eksternu ocjenu u okviru reforme obrazovnog procesa.

Specifičnosti romske kulture i tradicije postali su dio službenog programa za obuku nastavnika koji realizuje NVO „Pedagoški centar Crne Gore“ kao partner u Projektu REI. Međutim, ovo je predviđeno i Akcionim planom Dekade.¹²² Do danas nije organizovana početna obuka u dvojezičnim tehnikama za nastavnike.

U Analizi potreba za REF konstatuje se sljedeće:

„Nedostaje saradnja sa Univerzitetom Crne Gore – Filozofskim fakultetom u vezi sa pitanjima koja se tiču strateških dokumenata, obrazovanja i podizanja svijesti među studentima (budući vaspitači, učitelji i nastavnici) o budućem obrazovanju djece Roma, Aškalija i Egipćana („RAE“), upoznavanjem sa specifičnostima kulture i tradicije RAE, borbi protiv predrasuda, eventualnom uvođenju posebnog predmeta pod nazivom 'Pedagoški rad sa posebnim kategorijama djece'“.¹²³

Na kraju ovog dokumenta nalazi se dug spisak preporuka za unapređenje obrazovanja nastavnika, među kojima je i „stalno stručno usavršavanje i obuka u pedagoškim metodama koje su usmjerene na dijete, obuka protiv predrasuda, kao i obuka za unapređenje škola“.¹²⁴

¹²¹ Metodologija „Korak po korak“ bazira se na metodama usmjerenim na učenika u kojoj se posebna pažnja posvećuje cjelokupnom razvoju djeteta i jednakom pristupu obrazovanju, a u okruženju i uz pristupe prilagođene pojedincu i kulturi. Vidjeti web strani International Step by Step Association: <http://www.issa.nl/index.html> (pristup ostvaren 30. oktobra 2007).

¹²² Vlada, *Akциони plan Dekade*: podcilj 2.4.2. Uključivanje elemenata romske kulture u nastavne programe za djecu.

¹²³ REF, *Studija analize potreba 2004*, str. 40.

¹²⁴ REF, *Studija analize potreba 2004*., str. 48.

3.7 Mehanizmi za monitoring diskriminacije

U Crnoj Gori ne postoji zakon za borbu protiv diskriminacije. Trenutno se čine naponi da se usvoji Zakon o borbi protiv diskriminacije, koji se pominje u kontekstu ispunjavanja zahtjeva za pristupanje EU. Takođe, na nacionalnom nivou ne postoji nijedno tijelo za borbu protiv diskriminacije koje bi imalo konkretnu odgovornost da vodi istragu u slučajevima diskriminacije i kažnjava počinioc. Kancelarija Ombudsmana postoji i suočava se za izvjesnim izazovima u radu usljed ograničenih finansijskih i ljudskih resursa.

U smislu procesuiranja eventualnih slučajeva diskriminacije, roditelji Romi se mogu direktno obratiti službenicima škole. Prvo se mogu obratiti učitelju djeteta, dok je sljedeća instanca školski pedagog i, na kraju, direktor škole.

Ne postoje, međjutim, zvanični podaci o broju žalbi koje su podnijeli romski roditelji, na primjer, u toku prošle školske godine ili na nivou pojedinih škola.

U Analizi potreba za REF preporučuje se pružanje podrške MPN «kako bi se obezbijedilo da nacionalno zakonodavstvo sadrži odredbe kojima se zabranjuje rasna segregacija i diskriminacija u obrazovanju i predvidi efikasne pravne lijekove za slučajeve kršenja tog zakona.¹²⁵

---

¹²⁵ REF, *Studija analize potreba 2004*, str. 49.

4. OGRANIČENJA U PRISTUPU OBRAZOVANJU

Pristup predškolskom obrazovanju ograničen je nedostatkom mjesta u postojećim ustanovama. Ovaj nedostatak u mnogo većoj mjeri pogađa romsku djecu zato što prioritet imaju porodice u kojima su oba roditelja zaposlena, što je rijedak slučaj među Romima. MPN bi trebalo da preduzme mjere kako bi revidiralo ovu politiku i obezbijedilo da romska djeca, kojima bi koristio pripremni rad u predškolskom obrazovanju, takođe budu među djecom koja su primljena. Nema podataka koji govore o tome da se romska djeca raspoređuju u zasebna odjeljenja u redovnim školama, iako ima škola sa većinskom romskom učeničkom populacijom u onim oblastima u kojima su Romi zastupljeni u velikom procentu u odnosu na ukupan broj stanovnika. Nedovoljan je broj istraživanja čiji je cilj da se utvrdi da li su romska djeca previše zastupljena u specijalnim školama za djecu sa poteškoćama u intelektualnom razvoju, iako se ovo pitanje tretira u Akcionom planu za Dekadu.

4.1 Strukturna ograničenja

Nedovoljan broj mjesta u predškolskim ustanovama predstavlja glavnu strukturnu prepreku u pristupu romske djece predškolskom obrazovanju. Biće neophodne dodatne investicije u infrastrukturu osnovnih škola ukoliko se želi ostvariti veći upis romske djece.

Ovakva potreba identifikovana je u Akcionom planu za Dekadu kroz cilj (izgradnje) „dodatnih zgrada i infrastrukture u područjima naseljenim Romima“.¹²⁶ Među navedenim aktivnostima nalazi se i izgradnja neophodnog prostora u školama i vrtićima zbog povećanog broja upisane djece.

U *Strategiji smanjenja siromaštva* iz 2003. godine konstatuje se da se: „uključivanje djece RAE u predškolske programe mora obezbijediti izgradnjom objekata na odgovarajućim mjestima, u blizini populacije RAE, što će biti važan preduslov za njihovu dalju obuhvaćenost osnovnim obrazovanjem“¹²⁷

Već se 2001. godine u *Knjizi promjena obrazovnog sistema Republike Crne Gore* ističe problem malog broja upisane djece u predškolske ustanove kako na nacionalnom nivou tako i za Rome.¹²⁸ U njoj se ističe nedostatak objekata za smještaj dodatnog broja djece, ako se uzme u obzir da se trenutno u svakoj predškolskoj jedinici nalazi u prosjeku 174 učenika.¹²⁹

Od 2001. godine došlo je do porasta kapaciteta u predškolskim ustanovama. 2004. bilo je 79 predškolskih jedinica (u 18 predškolskih ustanova)¹³⁰, što je poraslo na 87 jedi-

¹²⁶ *Akциони plan Dekade*, Cilj 7, str. 13.

¹²⁷ Vlada, *Strategija smanjenja siromaštva* 2003.

¹²⁸ MPN, *Knjiga promjena*, str. 79.

¹²⁹ MPN, *Knjiga promjena*, str. 78.

¹³⁰ Vlada, *Rješenje o mreži javnih obrazovnih ustanova*, 22. januar 2004.

nica 2005. godine.¹³¹ Školske 2005/2006 bilo je ukupno 11,845 djece u predškolskim ustanovama¹³² (od čega su bili 80 Romi¹³³), što znači da je u prosjeku bilo 136 djece u svakoj predškolskoj jedinici.

Nema dokaza o tome da je zaista i došlo do dotiranja sredstava za povećanje kapaciteta predškolskih ustanova i infrastrukture, u skladu sa navedenim dokumentima i Akcionim planom za Dekadu.

Akcionni plan Dekade takođe ističe potrebu za dodatnim investicijama u infrastrukturu osnovnoškolskog obrazovanja s obzirom na to da MPN smatra da je nedostatak mjesta/prostora glavna prepreka za upis u osnovnu školu, posebno u onim oblastima koja su pretežno naseljena romskim stanovništvom.

4.2 Pravni i administrativni zahtjevi

4.2.1 Postupak upisa

Predškolske ustanove

Postupak upisa u javne predškolske ustanove definisan je statutom predškolskih ustanova. Generalno govoreći, dokumenta koja se traže za završetak procedure upisa jesu izvod iz matične knjige rođenih, dokaz o izvršenoj imunizaciji i dokaz o zaposlenju roditelja.

Ovakav upisni postupak može biti težak za mnoge romske roditelje. Mnogi nemaju odgovarajuća sredstva identifikacije, niti dokaz o zaposlenju. Nedostatak ličnih dokumenata (prvenstveno u slučaju izbjegličke romske populacije) takođe znači i nemogućnost pristupa zdravstvenim uslugama kojima se ostvaruje redovna imunizacija.

Možda značajnija prepreka za Rome je činjenica da prilikom upisa prednost imaju djeca zaposlenih roditelja.¹³⁴ Visoka stopa nezaposlenosti u romskim zajednicama znači da će mali broj romske djece biti među onima koji imaju prioritet, čak i u slučajevima kada je suštinski važna njihova potreba za dodatnom pripremom koju pruža predškolsko obrazovanje. S obzirom na to da je broj mjesta u predškolskim ustanovama ograničen (pogledati odjeljak 4.1), djeca koja ne spadaju u prioritetnu kategoriju možda neće moći da prate predškolsku nastavu. MPN bi trebalo da ponovo razmotri propise za upis kako bi romska djeca imala prioritet kao i djeca zaposlenih roditelja.

Osnovno obrazovanje

Do kraja februara svake godine, opštine su u obavezi da naprave spisak djece na njihovoj

¹³¹ MONSTAT, *Godišnji podaci o obrazovanju, dostupni na engleskom jeziku na: <http://www.monstat.cg.yu/EngMeniGodisnjiPodaci.htm>* (pristup ostvaren 20. novembra 2006), (dalje u tekstu MONSTAT, *Godišnji podaci o obrazovanju*).

¹³² MONSTAT, *Godišnji podaci o obrazovanju*.

¹³³ Na osnovu informacija iz internog Projekta REI

¹³⁴ MONSTAT, *Godišnji podaci o obrazovanju*.

teritoriji koja će imati pravo na upis u osnovnu školu do kraja te kalendarske godine.¹³⁵ Upis u škole uslovljava se mjestom stanovanja u oblasti u kojoj se nalazi škola, ali nema dokaza da je ijedna škola ikada odbila zahtjev roditelja koji su željeli da svoje dijete upišu u neku drugu školu, a ne onu koja je najbliža mjestu stanovanja.

Postupak upisa u osnovne škole jednostavniji je nego za predškolske ustanove. Roditelji moraju da popune i podnesu zahtjev (na standardizovanom formularu) upravi škole, zajedno sa izvodom iz matične knjige rođenih i ljekarskim uvjerenjem.

Ljekarsko uvjerenje dobija se od odgovarajućeg doma zdravlja i njime se potvrđuje da je dijete psihički i fizički spremno za školu. Po Zakonu o opštem obrazovanju¹³⁶, organizuje se testiranje za upis u osnovnu školu. Komisija za obavljanje testova propisana je statutom škole i u njoj je obično školski psiholog. Djeca kod koje je zdravstvena ustanova koja izdaje ljekarska uvjerenja postavila preliminarnu dijagnozu intelektualnih/razvojnih teškoća upućuju se odgovarajućim komisijama za usmjeravanje djece.

Nema raspoloživih rezultata istraživanja o broju romske djece koja su isključena iz osnovnih škola zbog toga što nemaju lična dokumenta, a nema ni dokaza o tome da škole odbijaju romske učenike zato što nemaju dokumenta. Problem sa nedostatkom dokumenata prisutniji je u slučaju izbjegličke i raseljeničke romske populacije za koju važe nešto drugačije procedure za pribavljanje odgovarajućih ličnih dokumenata neophodnih za upis djece u formalni školski sistem.

Akcioni plan za Dekadu prepoznaje potrebu za postojanjem posebne upisne politike za Rome s obzirom na posebno okruženje u kojem žive.¹³⁷ U okviru ovog cilja navedeno je par aktivnosti, uključujući sljedeće:

- Standardizacija ili izrada instrumenata za pravilnu evaluaciju djece školskog uzrasta, pri čemu posebnu pažnju treba posvetiti posebnim potrebama Roma;
- Upis sve romske djece, s izuzetkom djece s teškim razvojnim teškoćama, u prvi razred osnovne škole;
- Dvostruko ili odloženo testiranje spremnosti za upis u školu (jedno u aprilu i drugo u avgustu) za romsku djecu, uz organizovanje programa pomoći (intenzivan program tokom ljeta kako bi se djeca pripremila za školu) za djecu koja nisu položila testove u aprilu mjesecu.

Srednje obrazovanje

Akcioni plan Dekade poziva na primjenu principa afirmativne akcije prilikom upisa u srednje škole i na fakultete.¹³⁸ U Planu se uvažava potreba za afirmativnom akcijom samo

¹³⁵ Zakon o osnovnom obrazovanju, Član 35.

¹³⁶ Zakon o opštem obrazovanju, Član 33.

¹³⁷ *Akcioni plan Dekade*, Izrada posebne upisne politike za romsku djecu, u okviru ciljeva 2, 3, 4, str. 10.

¹³⁸ Vlada, *Akcioni plan Dekade*, str. 7.

u pogledu srednjeg i visokog obrazovanja zbog izuzetno malog broja romskih učenika i studenata na ovim nivoima obrazovanja.

4.3 Troškovi

Istraživanje RAE domaćinstava, koje je uradio UNDP „potvrdilo je ranije pretpostavke o lošem stepenu obrazovanja većine populacije RAE¹³⁹ Među ispitanicima RAE populacije uzrasta od najmanje 6 godina, 63,1 odsto nije imalo nikakvog obrazovanja, dok je 21,3 odsto imalo nezavršeno osnovno obrazovanje. Najčešće navođeni razlog za nepohađanje škole bio je nedostatak materijalnih sredstava za pokrivanje troškova obrazovanja (kod 37,6 odsto ispitanika).¹⁴⁰

Prema posljednjem istraživanju domaćinstava koje je sproveo MONSTAT za 2005. godinu, na nacionalnom nivou se u prosjeku troši 1,68 odsto budžeta domaćinstva na obrazovanje (ili € 7,89).¹⁴¹ Nema raspoloživih podataka o prosječnoj potrošnji na obrazovanje u romskim domaćinstvima. Međutim, *Istraživanje RAE domaćinstava* utvrdilo je da 80,7 odsto romskih domaćinstava „smatra da je obezbjeđivanje hrane za domaćinstva, dugoročno gledano, ogroman problem“¹⁴² Ovim se sugerše da obrazovanje možda i nije pri vrhu liste prioriteta u budžetu romskih porodica.

Predškolske ustanove

U Crnoj Gori postoje javne i privatne predškolske ustanove, pri čemu i jedne i druge naplaćuju školarinu. U javnim predškolskim ustanovama, roditelji su dužni da učestvuju u troškovima obroka koji se služe u ustanovi. Cijene se utvrđuju na početku svake školske godine od strane menadžmenta date ustanove ili na nivou mreže ustanova.

Prosječna školarina za javne predškolske ustanove iznosi 30€ mjesečno. Poređenja radi, prosječna mjesečna plata u Crnoj Gori (od septembra 2006.) iznosi samo 248,34€. ¹⁴³ Ako se uzme u obzir visoka stopa nezaposlenosti među romskim stanovništvom¹⁴⁴, kao i činjenica da je većina u teškom ekonomskom položaju zbog nezaposlenosti i zavisnosti od socijalne pomoći, može se zaključiti da ovi troškovi predstavljaju prepreku za upis Roma.

¹³⁹ UNDP, *Istraživanje RAE domaćinstava 2003.*, str. 27.

¹⁴⁰ Među ostalim navedenim razlozima su: nedostatak motivacije (30,9 odsto), tradicija (7 odsto), i potreba da se zarađuje novac (6,9 odsto). UNDP, *Istraživanje romskih domaćinstava 2003.*, str. 27.

¹⁴¹ MONSTAT, *Istraživanje budžeta domaćinstva iz 2005.*, dostupno na engleskom jeziku na: <http://www.monstat.cg.yu/EngMeniGodisnjiPodaci.htm> (pristup izvršen 21. novembra 2006).

¹⁴² UNDP, *Istraživanje domaćinstava RAE 2003.*, str. 24.

¹⁴³ Ovo je iznos prosječne plate bez naknada i doprinosa. MONSTAT, *Prosječne plate po sektoru*, dostupno na engleskom jeziku na <http://www.monstat.cg.yu/EngMeniGodisnjiPodaci.htm> (pristup ostvaren 16. novembra 2006).

¹⁴⁴ Na primjer, nedavno istraživanje ukazuje na to da 69 odsto Roma nikada nije konkurisalo za neki posao. Zavod za zapošljavanje Crne Gore, *Istraživanje o ličnim dokumentima, obrazovanju i interesovanju Roma za zapošljavanje*, Podgorica, oktobar 2006., str. 16.

Svjesno ovog problema, MPN ide ka tome da se u potpunosti ukine obavezna upisnina za upis u predškolske ustanove one romske djece čiji su roditelji primaoci socijalne pomoći. Na osnovu Plana akcije za djecu (str. 33), tokom 2003. godine 650 djece je koristilo subvencionisane obroke u predškolskim ustanovama. (Radi se o djeci čiji su roditelji korisnici socijalne pomoći, kao i djeci bez roditeljskog staranja). Subvencije su iznosile 50 odsto cijene smještaja u predškolskim ustanovama. Izbjeglice i raseljena lica, međutim, nisu bili obuhvaćeni ovom subvencijom, tako da Romi koji su u ovakvom položaju ne mogu koristiti navedeni vid pomoći.

Školske 2003/2004, MPN je takodje obezbijedilo troškove prevoza oko 30 romske djece iz njihove zajednice u predškolsku ustanovu „Jelena Četković“ u Podgorici.

Međutim, čak i kada postoje ovakve subvencije, one zavise od raspoloživih budžetskih sredstava. Uz to, većina roditelja ne može da koristi ove subvencije.

Nema dokaza za postojanje slučajeva korupcije u vezi sa upisom djece u javne predškolske ustanove.

U Crnoj Gori ima 12 privatnih predškolskih ustanova. Mjesečne školarine kreću se od 90-130€, što znači da su ove ustanove uglavnom rezervisane za imućnije porodice.

Osnovne škole

U javnim obrazovnim ustanovama ne plaća se školarina, ali ima izvjesnih troškova koje roditelji treba da pokriju.

Troškovi roditelja za udžbenike, sveske i drugi materijal koji je učeniku neophodan za pohađanje škole prilično je visok. Troškovi za udžbenike iznose od oko 60€ za prvi razred do oko 115€ za osmi razred osnovne škole.¹⁴⁵ Međutim, još nisu izrađeni programi kojima bi se ovi troškovi pokrili (pogledati odjeljak 3.5).

4.4 Segregacija u stanovanju /geografska izolovanost

Prema rezultatima popisa stanovništva iz 2003. godine, 80,6 odsto Roma (2.097 lica) živi u urbanim, dok ostatak (504) živi u ruralnim područjima (pri čemu se izraz 'ruralno' uglavnom odnosi na predgrađa velikih gradova).

Podaci o broju Roma u Crnoj Gori iz popisa niži su od realnih (pogledati odjeljak 2.1). Međutim, *Istraživanje RAE domaćinstava* UNDP-a, po kome ima ukupno 20,000 Roma, iznosi slične podatke u vezi sa geografskom rasprostranjenosti, tj. konstatuje se da 88,6 odsto Roma živi u urbanim područjima, a 11,4 u ruralnim.¹⁴⁶ Takođe se kon-

¹⁴⁵ Nitza Escalera (Teachers College, Columbia University), Brandon Hall (Teachers College, Columbia University), Maja Kovačević, Fondacija Institut za otvoreno društvo, Predstavništvo Crna Gora, Dženana Trbić, Fond za otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, *Strukturna analiza obrazovnog sektora: Bosna/Hercegovina i Crna Gora*, oktobar, 2004.

¹⁴⁶ UNDP; *Istraživanje domaćinstava RAE 2003*, str. 17.

statuje da „većina RAE stanovništva živi u centralnom dijelu Crne Gore (68,7 odsto), 24,8 odsto na primorju, dok 6,5 odsto živi na sjeveru Republike“. U istraživanju se konstatuje sljedeće:

U Crnoj Gori, najveći broj RAE živi u prigradskim naseljima kao što su: Konik, Brlja, Komanski most, Vrela Ribnička itd. Izabrali su da se nastane u središnjim i primorskim oblastima Crne Gore zato što se u ovim mjestima više prihvataju njihovi zanati i trgovina nego u sjevernim opštinama. Uz to, temperature su na sjeveru Crne Gore veoma niske, što nije pogodno za njihov način života.¹⁴⁷

Međutim, romsko stanovništvo kako u ruralnim tako u urbanim područjima Crne Gore ima sličan kvalitet života. Većina RAE stanuje u objektima izgrađenim od čvrstog materijala (50,2%), nekih 42,8% živi u drvenim objektima, dok 4,5% živi u objektima izgrađenih od mješovitih materijala, a 1,2% u objektima od zemlje i recikliranih materijala. Mnoga RAE domaćinstva žive u neodgovarajućem okruženju: 47,5% RAE domaćinstava živi u neposrednoj blizini smetlišta, 22,3% živi u naseljima gdje se izlivaaju otpadne vode, 17% živi u oblastima zagađenog vazduha, dok 12,8% ima problema sa blatom.¹⁴⁸

U istom istraživanju se konstatuje da:

37,2 odsto RAE domaćinstava živi u naseljima gdje živi samo RAE stanovništvo i da još 32,7 odsto živi u naseljima gdje žive ljudi druge nacionalnosti, pri čemu su RAE većina, što potvrđuje zamisao stvaranja etnički homogenih i veoma siromašnih naselja uz minimalne šanse za bilo kakve promjene. Samo jedno od pet RAE domaćinstava (19 odsto) stanuje u naseljima u kojima su RAE manjina.¹⁴⁹

Izbjegličko naselje Konik

Nakon prvog dolaska romskih izbjeglica sa Kosova, formirana su dva izbjeglička naselja (Konik 1 i Konik 2) u predgrađu Konik u Podgorici, pod pokroviteljstvom UNHCR-a. Najbliža osnovna škola, „Božidar Vuković Podgoričanin“ (u Podgorici), nije bila u mogućnosti da smjesti svu romsku djecu iz izbjegličkih porodica. Roditelji takođe nisu bili spremni da šalju svoju djecu u ovu školu koja je od naselja udaljena dva do tri kilometra.

Kako bi se ovaj problem riješio, otvorena je zasebna jedinica osnovne škole „Božidar Vuković“ u drugom naselju (pogledati odjeljak 2.4). Nova predškolska jedinica otvorena je na Koniku 2005. godine kao područna jedinica predškolske ustanove „Ljubica Popović“ (u Podgorici). Ova predškolska jedinica nalazi se u blizini dva naselja, na nekih 3-4 km od najbliže predškolske ustanove „Jelena Četković“, koja se takođe nalazi u

¹⁴⁷ UNDP, *Istraživanje RAE domaćinstava za 2003*, str. 17-18.

¹⁴⁸ UNDP, *Istraživanje RAE domaćinstava za 2003*, str. 22.

¹⁴⁹ UNDP, *Istraživanje RAE domaćinstava za 2003*, str. 20.

predgrađu Konik. Broj romske djece zastupljene u obdaništu značajno je opao kada je otvoren zaseban objekat pod pokroviteljstvom nevladine organizacije u neposrednoj blizini naselja Konik.

4.5 Škola i postupak raspoređivanja djece u odjeljenja

Zakon o predškolskom obrazovanju¹⁵⁰ reguliše veličinu odjeljenja, u zavisnosti od uzrasta djece. U Zakonu se ne propisuje ukupan broj djece koji može biti smješten u jednoj predškolskoj ustanovi.

Redovne škole

U redovnim školama ne postoje odjeljenja namijenjena samo romskoj djeci. Romska djeca se raspoređuju u odjeljenja u skladu sa uobičajenim postupkom raspoređivanja, koji se zasniva na nekoliko kriterijuma među kojima su rod, etničko porijeklo i sposobnosti djeteta. Saglasnost roditelja nije relevantna za formiranje odjeljenja, a u školama gdje ima dosta romskih učenika, Romi se raspoređuju u mješovita odjeljenja u kojima su i učenici Romi i učenici druge nacionalnosti.

Postupak premještanja učenika iz jedne u drugu redovnu školu nesmetano se obavlja na osnovu zahtjeva koji roditelji podnose upravi škole. Odluka o prelasku iz jednog odjeljenja u drugo u okviru iste škole uglavnom zavisi od prirode i obrazloženja takvog zahtjeva. Pored nekoliko sporadičnih slučajeva zahtjeva za premještaj koji su podnijeli roditelji neromske nacionalnosti u školi „Božidar Vuković Podgoričanin“, u Podgorici (u kojoj se nalazi 40 odsto romskih učenika), u praksi nije bilo posebnih pokazatelja premještanja neromske djece iz škola sa većinskom romskom učeničkom populacijom („white flight“). Ovakvi slučajevi prije su izuzetak nego pravilo.

Škole su obavezne da organizuju dopunsku nastavu za učenike koji zaostaju u usvajanju gradiva.¹⁵¹ Odluka o obavezi pohađanja „dopunskih“ časova bazira se na procjeni učitelja o sposobnostima djeteta. S obzirom na to da su škole sa najvećim broja Roma na nacionalnom nivou uključene u Projekat REI, potrebno je poklanjati posebnu pažnju ovom procesu i stalno ga pratiti kako bi ovi „dopunski“ časovi bili u što većoj mjeri mješoviti. Ne postoje specijalni dopunski časovi koji se organizuju posebno za romske učenike.

Specijalne škole

Djeca sa posebnim potrebama se ili integrišu u formalni školski sistem ili smještaju u specijalne škole. U skladu sa zakonskim odredbama¹⁵², postupak usmjeravanja djece vrši organ lokalne uprave nadležan za prosvjetu, na predlog komisije za usmjeravanje djece

¹⁵⁰ Zakon o predškolskom obrazovanju, *Službeni list br. 64/02*, 28. novembar 2002, Čl. 24.

¹⁵¹ Zakon o osnovnom obrazovanju, Član 15, stav 1.

¹⁵² Zakon o obrazovanju djece sa posebnim potrebama, *Službeni list br. 80/04*, 29. decembar 2004, Član 18. Na engleskom jeziku dostupan na websajtu MPN <http://www.mpn.vlada.cg.yu/vijesti.php?akcija-vijesti&id=10055> (pristup ostvaren 25. septembra 2007).

sa posebnim potrebama. Komisija u svom sastavu ima stručnjake kao što su pedijatar i ljekari odgovarajuće specijalnosti, psiholog, pedagog, defektolog i socijalni radnik.

Roditelji imaju pravo žalbe MPN na rješenje Komisije za usmjeravanje djece. Za preispitivanje rješenja Komisije za usmjeravanje djece, Ministarstvo formira drugostepenu Komisiju u čijem sastavu su ovog puta pedijatar i ljekari odgovarajuće specijalnosti, zatim psiholog, pedagog, defektolog, socijalni radnik i učitelj, odnosno vaspitač. Na osnovu preporuke koju drugostepena Komisija daje MPN, MPN donosi konačno rješenje o usmjeravanju djeteta sa posebnim potrebama.¹⁵³ Kriterijume za usmjeravanje definiše Ministarstvo prosvjete i nauke u dogovoru sa Ministarstvom zdravlja. U praksi, postupak usmjeravanja unekoliko se razlikuje zato što odgovornost za kategorizaciju još nije prenesena sa nivoa MPN na nivo lokalne uprave. Očekuje se da će komisije koje treba da se osnuju u opštinama početi sa radom u januaru 2007. godine i primjenjivati opisani postupak.

U Akcionom planu Dekade navodi se podcilj „Premještaja u redovne škole romske djece koja su pogrešno upisana u specijalne škole“. Na spisku aktivnosti navode se: (1) ponovno testiranje romske djece i premještaj u redovne škole djece koja su pogrešno usmjerena u specijalne škole. (2) izrada specijalnih kratkoročnih privremenih programa posle kojih će djeca imati pravo na premještaj u odgovarajući razred redovne škole.¹⁵⁴ Međutim, po riječima službenika MPN¹⁵⁵, nije došlo do značajnog broja premještaja tokom posljednjih par godina iz specijalne u redovne škole, dok su svi zahtjevi za premještajem bili da se djeca sa posebnim potrebama premjeste iz redovnih škola u specijalne škole. Međutim, ne postoje zvanični podaci o ovim premještajima.

4.6 Jezik

Od ukupnog broja romskih osnovaca, 49 odsto su izbjeglice i raseljena lica.¹⁵⁶ Prepoznata je potreba za aktivnostima čak na predškolskom nivou kojima bi se prevazišle jezičke barijere sa kojima se ova djeca susreću, kao i kako bi se olakšao proces njihove uspješne integriranja u osnovnu školu. Sve porodice govore albanski, ali većina govori i Romski (78,9 odsto). Jedna značajna i pozitivna napomena je to da iako porodice i dalje upotrebljavaju romski jezik kao svoj glavni jezik komunikacije, takođe uvode i jezik zajednice - crnogorski i srpski - a u 39 odsto porodica oba jezika koriste u jednakoj mjeri; ove porodice, dakle, aktivno pripremaju svoju djecu za ulazak u školski sistem i lakše prevazilaženje jezičkih barijera - kako bi dobro naučili jezik kojim će se služiti u obrazovnom procesu.¹⁵⁷

¹⁵³ Zakon o obrazovanju djece sa posebnim potrebama, *Službeni list br. 80/04*, 29. decembar 2004, Član 18-25.

¹⁵⁴ *Akcioni plan Dekade*, str. 10.

¹⁵⁵ Razgovor sa g-djom Milijanom Miliđrag (Ministarstvo prosvjete i nauke) zaduženom za postupak usmjeravanja, na osnovu informacija koje smo dobili od specijalnih škola.

¹⁵⁶ Vlada Republike Crne Gore, *Strategija smanjenja siromaštva*, neobjavljeni prvi nacrt.

¹⁵⁷ REI, *Evaluacioni izvještaj*, str. 19.

Trenutno nema saradnika ili učitelja Roma koji govore romski jezik ili koji izvode nastavu na romskom jeziku ili primjenjuju dvojezične tehnike (pogledati odjeljak 3.4). Angažovanje romskih asistenata u REI Projektu osmišljeno je kako bi se premostio jezički jaz s obzirom na to da su prošli specijalnu obuku u tehnikama koje su se fokusirale kako na borbu protiv predrasuda tako i na rad u zajednici. Romski saradnici u nastavi („RTA“) koji su bili angažovani u prvim fazama projekta REI stekli su značajno znanje i iskustvo, što je prepoznato u narednoj fazi REI Projekta koja se finansira od strane REF-a.

Po UNDP-ovom *Istraživanju RAE domaćinstava* iz 2003. godine:

Jedna trećina RAE porodica (33,1 odsto) služi se samo romskim jezikom i još jedna trećina se služi podjedanko romskim i crnogorskim jezikom (33,1 odsto), dok 14,1 odsto govori albanski, 7,4 odsto govori samo crnogorski, a 2,6 odsto ispitanika služi se romskim u kombinaciji sa nekim drugim jezikom (obično albanskim).¹⁵⁸

Pitanje jezika od suštinskog je značaja za mlađu populaciju (ispod 10 godina starosti), što im takođe otežava uključivanje u redovni obrazovni sistem.¹⁵⁹

Sveobuhvatna analiza osnovnog obrazovanja UNICEF-a iz 2001. godine¹⁶⁰ takođe ukazuje na to da romska djeca ulaze u školu u socijalnom i obrazovnom smislu nepripremljena, „bez elementarnog poznavanja jezika na kome se izvodi nastava“. Uzimajući u obzir činjenicu da tako mali broj romske djece može da pohađa predškolske pripremne programe, u ovom dokumentu takođe se apeluje na „inkluziju romske djece u predškolske ustanove kada je god moguće i što je ranije moguće, kao i na potrebu postojanja raznolikih predškolskih programa prilagođenih kulturnim specifičnostima ove populacije.“

Ne postoje dokazi o eventualnom pogrešnom postavljanju dijagnoze za romsku djecu i njihovom usmjeravanju u specijalne škole zbog nedovoljnog poznavanja jezika većinskog naroda u vrijeme ispitivanja. Međutim, nedovoljno poznavanje jezika većinskog naroda može se posmatrati kao jedan od elemenata zbog kojeg dolazi do ranog odustajanja od redovnog pohađanja škole.

U evaluacionom izvještaju REI Projekta konstatuje se sljedeće:

Bilo je i problema u komunikaciji sa djecom predškolskog uzrasta i djecom uzrasta osnovne škole koji su govorili isključivo romskim jezikom. Zahvaljujući angažovanju romskih asistenata u nastavi ovi problemi donekle su smanjeni, ali upravo ova činjenica predstavlja prepreku za integrisanje djece u vaspitne grupe i odjeljenja, kao i za uticaj obrazovanja na njihov

¹⁵⁸ *Istraživanje RAE domaćinstava za 2003*, str. 20.

¹⁵⁹ *Istraživanje RAE domaćinstava za 2003*, str. 15.

¹⁶⁰ UNICEF, *Sveobuhvatna analiza osnovnog obrazovanja*, str. 93.

razvoj. Nepoznavanje jezika na kojem se odvija obrazovni i vaspitni proces nameće potrebu za dužim i pažljivim procesom uvođenja djece i temeljitijim obrazovnim strategijama kako bi se takva djeca zadržala u sistemu obrazovanja i vaspitanja.¹⁶¹

Prvi problem sa kojim se Romi srijeću jeste činjenica da 30 odsto njih ne zna jezik na kojem se odvija najveći dio komunikacije u socijalnom okruženju, a to su crnogorski, srpski, hrvatski ili bosanski/muslimanski (dalje u tekstu crnogorsko-srpski), što znači da imaju problem kako sa komunikacijom tako i integrisanjem. [...] Od ograničenog poznavanja jezika, karakterističnih kratkih rečenica i tihog govora, razvili su pune, spontane rečenice koje su izgovarali bez stidljivosti i učestvovali u složenijim oblicima komunikacije.¹⁶²

---

¹⁶¹ *Evaluacioni izvještaj za Projekat REI za 2005*, str. 12.

¹⁶² *Evaluacioni izvještaj za Projekat REI za 2005*, str. 13.

5. PREPREKE NA PUTU KA KVALITETNOM OBRAZOVANJU

Generalno govoreći, škole u Crnoj Gori imaju lošu infrastrukturu, ali nema podataka o tome da li su škole sa velikim učešćem Roma u gorem položaju. Podaci o uspjehu u školi koji ostvaruju romska djeca dostupni su kroz REI Projekat, ali nisu sveobuhvatni. Međutim, oni ipak ukazuju na izvjestan napredak u uspjehu među romskom djecom. Trebalo bi uspostaviti mehanizme za mjerenje postignuća romske djece, kao što su standardizovani testovi u okviru nacionalnog sistema testiranja. U Crnoj Gori je u toku opsežna reforma nastavnih programa, ali nije jasno kakav će uticaj ove promjene imati na Rome. MPN bi trebalo da sprovede monitoring kako bi ocijenilo u kojoj mjeri reforme unapređuju konkretno kvalitet obrazovanja za Rome. REI se takođe posebno bavi obukom iz oblasti diferenciranih tehnika, koje bi trebalo da imaju dugoročne efekte za Rome i sve učenike. Ozbiljnu prepreku na putu unapređenja obrazovanja Roma predstavlja nedostatak prave komunikacije i saradnje između romskih zajednica i škola; REI je učinio napore da više angažuje romske roditelje u svakodnevnom radu škola. Međutim, i ovo je dugoročan proces koji zahtijeva praćenje. Školske inspekcije su dobile nešto drugačija ovlašćenja usljed procesa reforme obrazovanja koji je u toku. Bez obzira na njihovu novu ulogu, potrebno je da pružaju značajnu i stalnu podršku i daju povratne informacije nastavnicima angažovanim u inicijativama vezanim za Rome. Uz to, nove reformske ustanove moraju nastaviti sa izgradnjom svojih kapaciteta kako bi garantovale obrazovanje visokog kvaliteta za romsku djecu.

5.1. Školski objekti i ljudski resursi

5.1.1 Školska infrastruktura

Podaci o školskoj infrastrukturi su dostupni na nacionalnom nivou, ali ne postoji cjelovito istraživanje kojim bi se ocijenila ili uporedila infrastruktura u školama sa većinskom romskom učeničkom populacijom sa infrastrukturom drugih škola u Crnoj Gori.

U okviru obrazovne reforme, čine se naponi da se poboljša postojeća mreža škola kako bi one bolje odgovorile potrebama reformisanog nastavnog procesa. Glavne potrebe u oblasti infrastrukture definisane su u dokumentu MPN iz 2003. pod nazivom *Školska infrastruktura i neophodne investicije*. U dokumentu se ukazuje na loše krovne konstrukcije, loše stanje vrata i prozora, loše grijanje, vodoinstalaciju i kanalizaciju, koji predstavljaju glavne nedostatke u infrastrukturi postojećeg školskog sistema. Takođe se ukazuje na to da potrebne investicije u školsku infrastrukturu iznose 8 miliona eura.

Međutim, u ovom dokumentu ne upućuje se posebno na škole sa velikim procentom romskih učenika.

5.1.2 Ljudski resursi

Čini se da ne postoji nedostatak ljudskih resursa u školama koje uglavnom pohađaju romski učenici, niti problem sa fluktuacijom zaposlenih. Što se tiče nastavnika koji rade

u školama sa većim procentom romskih učenika, tokom protekle tri godine dosta napora se ulagalo kako bi nastavnici bili spremni da bolje odgovore posebnim potrebama romske djece. Gotovo svi nastavnici prošli su neki vid obuke koji se pruža kako u okviru reforme obrazovnog procesa (aktivno učenje, inkluzivno obrazovanje, Korak po korak) tako i kroz Projekat REI (unapređenje škola, borba protiv predrasuda, kritičko mišljenje).

5.2 Uspjeh u školi

Što se tiče stalnog praćenja postignuća učenika, 2006. godine izvršeno je ispitivanje na nacionalnom nivou iz predmeta jezik i matematika i to među učenicima koji su završili treći razred osnovne škole. Ispitivanje je obuhvatilo učenike od 9-10 godina i imalo je za cilj da izmjeri njihovo znanje i vještine i to u prvom redu kako bi se uporedila dostignuća u „starom“ i reformisanom sistemu osnovnog obrazovanja. Ispitivanjem su obuhvaćene 24 škole i 1,749 učenika (među kojima je 200 učenika koji pohađaju škole na albanskom jeziku). Međutim, nema detaljnih podataka o procentu romskih učenika koji su bili obuhvaćeni ispitivanjem, niti o njihovom postignućima.

Podaci raspoloživi u okviru evaluacije Projekta REI iz 2005. godine govore da je 52 odsto romske djece obuhvaćene projektom ocijenjeno ocjenom „dovoljno“ u prvom razredu osnovne škole, kao i da se ovaj procenat zadržao na kraju petog razreda¹⁶³. Jedna trećina romske djece ostvarila je rezultate ocijenjene kao „dobre“ tokom implementacije projekta. 6,4 odsto romskih učenika ocijenjeno je ocjenom „vrlodobar“ u prvom razredu, a 9 odsto u drugom razredu. I na kraju, 2 odsto učenika koji su učestvovali u ispitivanju dobilo je ocjenu „odličan“. Evaluacioni izvještaj pokazuje da je školski uspjeh Roma lošiji od učenika druge nacionalnosti. U izvještaju se konstatuje da je:

„Prosječan opšti uspjeh romskih učenika u prvom istraživanju bio 2,67, dok je kod učenika druge nacionalnosti iznosio 4,01. Međutim, posebno je važna informacija da je došlo do pozitivnih promjena u opštem uspjehu obje kategorije učenika. U toku drugog ispitivanja, kao što pokazuje tabela, prosječan uspjeh romskih učenika povećao se na 2,97, a učenika ne-romske nacionalnosti na 4,18. Porast uspjeha malo je veći među romskom djecom i ovo se može izraziti kao prosječno povećanje od nešto manje od pola ocjene u opštem uspjehu svakog romskog djeteta“.¹⁶⁴

Razlozi za ovo prvenstveno su jezička barijera i nedostatak podrške u porodičnom okruženju (zbog toga što siromaštvo mnogo više pogađa romske porodice), čime se daje prioritet drugim aktivnostima, umjesto aktivnostima vezanim za obrazovanje i uspjeh u školi.

Nema zvaničnih podataka o učešću romskih učenika u republičkim takmičenjima iz različitih predmeta, niti podataka o procentu funkcionalne pismenosti među romskim

¹⁶³ Evaluacioni izvještaj za Projekat REI 2005, str. 39.

¹⁶⁴ Evaluacioni izvještaj za Projekat REI 2005, str. 39-40.

učenima u četvrtom razredu. Preliminarno testiranje PISA obavljeno je u martu-aprilu 2005. u pet osnovnih škola i 35 srednjih škola u Crnoj Gori. Međutim, ono se nije odnosilo na poseban uzorak romskih učenika. Glavno testiranje završeno je u aprilu 2006, ali rezultati još nisu dostupni.

Istraživanje UNDP-a i objavljivanje *Lica siromaštva, lica nade* pokazuje da je 73 odsto Roma starosti od 15 do 24 godina nepismeno, 61 odsto u kategoriji od 25 do 43 godina, 52 odsto u kategoriji od 35 do 44 godine i 45 odsto u kategoriji preko 45 godina starosti.¹⁶⁵

5.3 Standardi nastavnih programa

U Crnoj Gori postoji jedinstveni nastavni program na nivou republike. Do četvrtog razreda osnovne škole očekuje se sticanje funkcionalne pismenosti.

Reforma nastavnog programa je u toku u okviru procesa obrazovne reforme (pogledati Aneks 1.3). Reforma nastavnog programa usvojila je koncept tzv. „otvorenog nastavnog programa“ u smislu da se uvodi mogućnost da škola učestvuje u definisanju do 20 odsto programa i prilagodi ga potrebama okruženja konkretne škole. Ovo i dalje ostaje jedna mogućnost koju treba ispitati u praksi posebno u odnosu na škole sa značajnim brojem romskih učenika, gdje je obrazovni proces i dalje izazov.

Iskustvo iz Projekta REI ukazuje na to da je potrebno da nastavnici donekle prilagode zadatke kulturnim specifičnostima romske djece, organizuju dodatne časove, podstiču djecu da jedni drugima pomažu i uvedu individualizovanu nastavu. Ovakva vrsta prilagođavanja, međutim, nije korisna samo za romsku djecu već za svu djecu, i oslikava promjenu u pedagoškoj paradigmi. Čini se da je kvalitet saradnje između nastavnika i romskih saradnika u nastavi (pogledati odjeljak 3.4) važan faktor u školama sa velikim brojem romskih učenika. Stoga je potrebno uložiti dalje napore da se poboljša uspjeh nastavnika u radu sa romskim učenicima kao i da se povećaju sposobnosti romskih saradnika u nastavi.

Istraživanja sprovedena na tri lokacije odabrane za studije slučaja upućuje na to da su zahtjevi nastavnog plana i programa takvi da djeca moraju učiti i izvan učionice. Mnoga romska djeca, koja žive u siromaštvu i neodgovarajućim uslovima, u domu nemaju povoljno okruženje za učenje; ako se uzme u obzir nizak stepen obrazovanja među odraslim Romima, često niko od odraslih ne može da pruži podršku i pomoć za učenje kod kuće.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Izvor

¹⁶⁶ Opservacije iz studija slučaja za Berane, Nikšić i Podgoricu, novembar, 2006.

5.4 Praksa u učionici i pedagogija

Od uvođenja novih nastavnih planova i programa, stalno se nude različiti oblici obuke nastavnika prije zasnivanja radnog odnosa i tokom rada, kojima se promoviše pristup u kojem je dijete u središtu pažnje i pristup interaktivne pedagogije (Korak po korak, Aktivno učenje, Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje), kojima se uvode savremeni trendovi u obrazovnu pedagogiju. Međutim, s obzirom na to da nije obavljena ocjena/evaluacija obuke, Zavod za školstvo je nedavno obavio istraživanje (pod pokroviteljstvom Svjetske banke)¹⁶⁷ čiji je cilj da istakne tendencije u pedagoškoj praksi i ukaže na pravce njenog unapređenja.

Studija ističe opšte zadovoljstvo oblicima i obimom obuke učitelja i nastavnika koja je ponuđena u okviru reformskih aktivnosti. Pa ipak, pitanja saradnje sa roditeljima u obrazovnom procesu, rad sa djecom s posebnim potrebama i bolja korelacija/veza između obuke prije rada i one uz rad ostaju i dalje ključni izazovi u prelazu sa nastavnog plana usmjerenog na sadržaj na plan usmjeren na ciljeve, kao što je predviđeno reformskim procesom.

Iskustvo iz REI Projekta govori o značajnom nivou posvećenosti i razumijevanju potrebe da se koriste posebne tehnike učenja i predavanja u radu sa romskom djecom. Postoji veća vjerovatnoća da će do prelaska sa tradicionalnih metoda nastave na interaktivni i do otvorenosti prema novim konceptima pedagoškog rada doći u integrisanim učionicama u kojima su zajedno romski i drugi učenici. Pa ipak, kvalitet saradnje sa roditeljima, ograničena finansijska sredstva i nesigurna održivost inicijativa vezanih za Rome, često predstavljaju prijetnju uspješnom sprovođenju politika vezanih za Rome, čak i na nivou učionice. Diferencirana nastava primjenjuje se u školama uključenim u REI Projekat kao koncept u većem obimu nego što je to slučaj sa školama koje nisu uključene u REI. Iako individualizacija obrazovne prakse i usmjeravanje pažnje na potrebe i interesovanja djece treba da se odvija kao dio diferencirane nastave, njena primjena zavisi od entuzijazma učitelja i nastavnika i njihove spremnosti da prihvate nov način rada.

Mentorski programi postoje i predviđeni su kao nastavak obrazovne reforme, ali se propisi koji regulišu sistem mentorske podrške nikada nisu poštovali. Ne postoji sistematičan mentorski program koji bi pružio posebnu pomoć niti učiteljima i nastavnicima koji rade sa Romima, niti ostalim nastavnicima. U okviru REI Projekta, mentorski rad obavlja se u vidu posjeta na radnom mjestu, hospicovanja časova i razmjene znanja između učitelja i nastavnika koji su uključeni u sprovođenje projekta. Međutim, ovaj rad ograničen je ograničenim finansijskim sredstvima i činjenicom da pitanje mentorstva nije na odgovarajući način riješeno u postojećim propisima koji regulišu hijerarhiju obrazovnog kadra.

¹⁶⁷ "Analiza obuke učitelja i nastavnika osnovne škole za primjenu novih nastavnih planova i programa/odgovori na mnoge sumnje", *List "Prosvjetni rad"*, br. 11-12, 6. septembar, 2007. na <http://www.prosvjetnirad.cg.yu> (pristup ostvaren 12. novembra 2007).

5.5 Odnosi između škole i zajednice

5.5.1 Odnosi između škole i nastavnika

U principu, romski roditelji imaju jednak pristup upravljačkim strukturama škole. Međutim, neučestvovanje romskih roditelja je, između ostalih razloga, posljedica nedostatka povjerenja u škole, nedostatka resursa u romskim domaćinstvima zbog čega su male šanse da se ulaže u obrazovanje, nedostatka mogućnosti u društvu nakon završetka škole. Razlozi za ovo često su i niži stepen obrazovanja romskih roditelja i opšti nedostatak svijesti o raznim načinima na koje mogu biti uključeni. „Udruženje roditelja“ je nevladina organizacija koja je formirana u okviru procesa obrazovne reforme i između ostalog ima zadatak da radi na promovisanju učešća roditelja u obrazovnom procesu.

Svjesni neobrazovanosti romskih roditelja i njene povezanosti sa razumijevanjem značaja koje obrazovanje ima za njihovu djecu, u MPN su izradili program adaptiranog osnovnog obrazovanja za odrasle, koji se sprovodi u centrima za obrazovanje odraslih, kao i u osnovnim školama.

Eksterna evaluacija Projekta REI ocjenjivala je impresije nastavnika na osnovu njihove saradnje sa roditeljima romskih učenika koji su pohađali škole obuhvaćene početnim Projektom REI.¹⁶⁸ Nastavnici nisu bili zadovoljni kvalitetom i obimom te saradnje zato što je manje od dva odsto roditelja dolazilo na sastanke organizovane u školi. Ova veoma slaba saradnja (koju je izrazilo 90,4 odsto ispitanih nastavnika) odnosila se na lošu razmjenu informacija sa roditeljima romske djece o ponašanju djece, zdravstvenim problemima, potrebi da se škola redovno pohađa, materijalnim problemima djece, uslovima rada i odnosima između roditelja i djece. Nastavnici su izrazili utisak da je potrebno pojačati komunikaciju između roditelja i škole, kao i pružiti podršku romskim roditeljima. Ovakva potreba nastala je kao rezultat jezičke barijere, a moguće i zbog određenog stepena nepovjerenja romskih roditelja prema školi. Od 2005. godine, angažovano je pet romskih facilitatora kako bi se obrazovali romski roditelji i romska djeca uključena u Projekat REI (pogledati i odjeljak 3.4). Facilitatori, kao novi akteri čiji je zadatak unapređenje komunikacije između škole i zajednice, mogli bi se pokazati kao dobri posrednici između roditelja i nastavnika pod uslovom da prođu odgovarajuće programe obuke.¹⁶⁹

Za razliku od toga, u istraživanju NVO „SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja – Nikšić“ o obrazovanju romske djece škole se pozivaju da:

Preuzmu punu odgovornost u skladu sa zakonima i propisima, s obzirom na to da nisu iscrpile sva neophodna sredstva kako bi se obezbijedilo pravovremeno uključivanje romske djece u školski sistem (kada napune 6-7

¹⁶⁸ *Evaluacioni izvještaj Projekta REI 2005*, str. 45.

¹⁶⁹ *Evaluacioni izvještaj Projekta REI 2005*, str. 21.

godina) kao i da škole učine mjestom koje je toplo i gdje se osjećaju da su dobrodošli.¹⁷⁰

Poziva se i na dodatno osnaživanje romskih roditelja uopšte, a posebno romskih majki, kako bi se ostvarilo konzistentno upisivanje djece i, što je još važnije, redovno praćenje pohađanja škole, što je preduslov za uspjeh u školi i kasniju integraciju.

5.5.2 Školski upravni odbori

Školama upravljaju upravni odbori koji u prosjeku imaju devet članova. Sastav odbora uglavnom se definiše statutom škole i trebalo bi da obuhvati dva predstavnika MPN, jednog predstavnika opštine, četiri nastavnika, odnosno zaposlena, dva predstavnika roditelja, dva predstavnika učenika i dva predstavnika socijalnih partnera.¹⁷¹

Najvažnije nadležnostima Odbora uključuju sljedeće:¹⁷²

- usvajanje godišnjeg plana rada i podnošenje izvještaja o njegovom ostvarivanju;
- analizu vannastavnih programa i njihovih rezultata;
- usvajanje školskih statuta, dokumenata o internoj organizaciji i sistematizaciji radnih mjesta;
- usvajanje godišnjeg finansijskog plana i periodičnih, odnosno godišnjih računovodstvenih izvještaja;
- donošenje odluka o promjeni naziva i sjedišta škole na osnovu saglasnosti osnivača;
- donošenje odluka o pravima zaposlenih, učenika ili drugih korisnika usluga, u svjetvu drugostepenog organa i u skladu sa zakonom.

Nalazi istraživanja koje je obavila NVO „SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja – Nikšić“ ukazuju na to da 68,5 odsto ispitanih romskih roditelja smatra da je saradnja sa školom koju njihovo dijete pohađa „dobra“, 22,6 odsto da je „loša“, a 8.9 odsto da je „prosječna“. Ovo istraživanje takođe je ustanovilo da 68,8 odsto romskih roditelja redovno posjećuju školu kako bi provjerili uspjeh svoje djece, dok 31,2 odsto to ne čini.¹⁷³

5.6 Diskriminatorni stavovi

Ispitivanje koje je obavljeno na lokalnom nivou u svrhe ovog izvještaja ustanovilo je da roditelji, učitelji, nastavnici i djeca generalno govoreći smatraju da se prema romskoj i neromskoj djeci postupa jednako u učionici. U skladu sa Zakonom o opštem obra-

¹⁷⁰ NVO „SOS telefona za žene i djecu žrtve nasilja – Nikšić“, *Istraživanje o uključenosti romske djece u obrazovni sistem*, Nikšić 2006, str. 25.

¹⁷¹ Zakon o opštem obrazovanju, Član 73.

¹⁷² Zakon o opštem obrazovanju, Član 73.

¹⁷³ NVO „SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja – Nikšić“, *Istraživanje o uključenosti romske djece u obrazovni sistem*, Nikšić 2006, str. 68-69.

zovanju, direktori škola mogu biti razriješeni dužnosti po osnovu širenja nacionalne ili vjerske netolerancije.¹⁷⁴

Jedan roditelj romske nacionalnosti u Nikšiću potvrdio je da u školi „Mileva Lajović“ učitelji i nastavnici tretiraju romsku djecu na isti način kao i djecu drugih nacionalnosti i dodao je da se učitelji i nastavnici veoma lijepo ponašaju prema romskim učenicima; došlo je do slučaja diskriminisanja, ali pošto se majka, ispitanica, žalila, ponašanje nastavnika se promijenilo.¹⁷⁵ Još jedna majka djeteta iz iste škole prijavila je da je njenu kćerku diskriminisao jedan nastavnik, ali je nastavnik, nakon nekoliko pritužbi, takvo svoje ponašanje promijenio.¹⁷⁶

Romski učenik četvrtog razreda škole u Nikšiću kazao je da se osjećao jako uvrijeđenim kada je nastavnik njemu i njegovim drugovima iz razreda, takođe Romima, kazao «Ti Ciganine, i ti Ciganine, i ti Cigančice, dođite na dodatnu nastavu u subotu u 5 sati popodne.»¹⁷⁷

U Podgorici, romski roditelj čije je dvoje djece upisano u školi „Božidar Vuković Podgoričanin“ kazala je da kada god bi otišla u školu, zaposleni «su je lijepo prihvatili; nisu bili grubo ili neljubazni, kao nastavnici u [drugoj lokalnoj školi]»¹⁷⁸ Nekoliko drugih romskih roditelja hvalilo je školu i kazalo da nema prigovora.¹⁷⁹

5.7 Školske inspekcije

Prosvjetna inspekcija

Tekuća reforma obrazovnog procesa poziva na odvajanje administrativne kontrole i inspekcija, kao i uspostavljanje nezavisne Prosvjetne inspekcije. Ovaj organ imao bi manji broj zaposlenih i predstavljao nezavisni organ uprave zadužen za praćenje sprovođenja nacionalnih nastavnih programa.

Prosvjetna inspekcija nadležna je za kontrolu sprovođenja zakona, ostalih propisa i upravnih akata i finansiranje obrazovnih institucija kako bi se osiguralo ostvarivanje prava učenika i studenata i ostalih učesnika u obrazovanju. U ostvarivanju svojih odgovornosti, Inspekcija ostvaruje tijesnu saradnju sa MPN i Zavodom za školstvo. Radom Inspekcije upravlja Glavni inspektor, dok aktivnosti i zadatke sprovode školski inspektori.

Inspekcija nema isti značaj kakav je imala prije obrazovne reforme. Praćenje obrazovnog procesa sada obavlja zajedno sa Zavodom za školstvo, koji ima razvojnu ulogu u procesu obezbjeđivanja kvaliteta.

¹⁷⁴ Zakon o opštem obrazovanju, čl. 111, stav 10.

¹⁷⁵ Intervju sa Delijom Minirom, roditeljem, studija slučaja, Nikšić.

¹⁷⁶ Intervju sa Berišom Nerdjivanom, roditeljem, studija slučaja, Nikšić.

¹⁷⁷ Intervju sa romskim učenicom u školi Milena Lajović, studija slučaja, Nikšić.

¹⁷⁸ Intervju sa Nusretom Omeričić, roditeljem, avgust 2006, studija slučaja, Podgorica.

¹⁷⁹ Intervju sa roditeljima Romima, avgust 2006, studija slučaja, Podgorica.

Zavod za školstvo

Od 1995. godine, Zavod za školstvo nalazi se u nadležnosti MPN. Trenutno Zavod prati postignuća romskih učenika, uglavnom u vezi sa sprovođenjem Projekta REI i priprema se za osnivanje sveobuhvatne baze podataka o postignućima romskih učenika u školi. Zavod je takođe zadužen za definisanje modaliteta za poboljšanje nastavnog procesa u školama koje pohađaju romski učenici. Najveći do informacija prikupljenih u svrhe ovog izvještaja dobijen je upravo od Zavoda za školstvo.

Centar za stručno obrazovanje

Reformom je uveden i eksterni završni ispit i obezbjeđenje kvaliteta, što je u nadležnosti Zavoda za školstvo i Centra za stručno obrazovanje (pogledati i Aneks 1.3). Ove institucije nadležne su za ocjenu kvaliteta ostvarenih standarda na različitim nivoima obrazovnog sistema.

Ispitni centar

Ispitni centar Crne Gore je još jedna od institucija osnovanih u okviru procesa reforme obrazovanja. Njegov je zadatak da sprovodi eksterne provjere znanja putem testiranja, istraživanja i ispita na nacionalnom nivou. Testovi koji se rade na nacionalnom nivou predstavljaju standardizovane oblike ocjene znanja, vještina i kompetencija iz odabranih predmeta na kraju trećeg i četvrtog razreda osnovne škole. Organizuju se i ispiti na nacionalnom nivou kako bi se ocijenilo postignuće učenika iz odabranih predmeta na kraju osnovne i srednje škole. Ispitni centar zadužen je i za obuku autora testova i za sprovođenje ispita. Svrha rezultata ispita koji su u nadležnosti Ispitnog centra uglavnom je da posluže kao informacije kreatorima politike, usklađivanju sadašnje obrazovne politike i uvođenju neophodnih promjena u sistem obrazovanja. Prvo ispitivanje na nacionalnom nivou za učenike reformisane osnovne škole obaviće se 2010. godine, a pilot testovi planiraju se za 2007. godinu. Cilj je da Ispitni centar ima ulogu važne pokretačke snage u unapređenju kvaliteta obrazovanja, nakon što poboljša sopstvene postojeće kapacitete i bude prepoznat kao važna referentna tačka u procesu oblikovanja strategija u obrazovanju.

ANEKS 1. ADMINISTRATIVNA STRUKTURA

A1.1 Struktura i organizacija

A1.1.1 Reforma obrazovnog sistema

Reforma obrazovnog sistema u Crnoj Gori započela je 2000. godine. Detaljan opis reformi nalazi se u sljedećim dokumentima:

- *Knjiga promjena obrazovnog sistema Republike Crne Gore* (usvojena u novembru 2001.)¹⁸⁰
- *Strateški plan obrazovne reforme za 2003-2004.* (usvojen u januaru 2003)¹⁸¹ i
- *Strateški plan obrazovne reforme za 2005-2009*¹⁸²

Zakonodavstvo usvojeno za sprovođenje strategije reforme obrazovnog sistema promovisalo je novi koncept obrazovanja u Crnoj Gori:

- *Zakon o opštem obrazovanju*
- *Zakon o predškolskom obrazovanju*
- *Zakon o osnovnom obrazovanju*
- *Zakon o srednjoj školi*
- *Zakon o stručnom obrazovanju*
- *Zakon o obrazovanju odraslih*

Reforma obrazovnog sistema ima za cilj da uvede nove modele kvalitetnog obrazovanja. Njeni osnovni principi su sljedeći: decentralizacija, jednake mogućnosti, pravljenje izbora na osnovu individualnih sposobnosti, uvođenje evropskih standarda, primjena sistema kvaliteta, razvoj ljudskih resursa, doživotno učenje, fleksibilnost, mogućnosti za premještanje u okviru školskih programa, kompatibilnost nastavnih programa sa nivoom obrazovanja, i postepeno uvođenje promjena.¹⁸³

U praksi, principi koji su uvedeni kroz obrazovnu reformu imali su za rezultat:

- prenošenje određenih funkcija sa MPN na neke novoosnovane institucije, uključujući Zavod za školstvo, kao i Centar za stručno obrazovanje i Ispitni centar
- veće angažovanje i podršku roditelja i lokalne zajednice u radu škola

¹⁸⁰ MPN, *Knjiga promjena*.

¹⁸¹ Ministarstvo prosvjete i nauke, *Strateški plan obrazovne reforme za 2003/04*, Podgorica, januar 2003.

¹⁸² Vlada, *Strateški plan obrazovne reforme za 2005-2009*.

¹⁸³ Ministarstvo prosvjete i nauke, MPN, *Knjiga promjena*, str. 14-18.

- uvođenje pokazatelja i standarda kvaliteta po prvi put u istoriji crnogorske prosvjete
- uvođenje otvorenih i fleksibilnih nastavnih programa
- uvođenje izbornih predmeta u osnovne i srednje škole
- izradu udžbenika bez ideoloških, vjerskih i drugih predrasuda
- promovisanje pristupa obrazovanju u kojem je fokus na djetetu

A1.1.2 Nivoi obrazovanja

U skladu sa Zakonom o opštem obrazovanju iz 2002. godine, crnogorski obrazovni sistem sastoji se od predškolskog obrazovanja, osnovnog obrazovanja, srednjeg obrazovanja, stručnog obrazovanja i obrazovanja odraslih.¹⁸⁴ Kao što se vidi iz Tabele A1, reformom obrazovnog sistema uvedene su promjene u nivoe obrazovanja i razrede.

---

¹⁸⁴ Zakon o opštem obrazovanju, Član 1.

Tabela A1. Nivoi obrazovanja u Crnoj Gori

Nivoi obrazovanja (ISCED 1997)		Nivoi obrazovanja	
0	Predškolsko obrazovanje	Predškolsko obrazovanje: Uzrast: 0-5/6	
1	Osnovno obrazovanje (Prva faza osnovne škole)	<i>Prije obrazovne reforme:</i>	<i>Reformisani sistem osnovnog obrazovanja:</i>
		Niža osnovna škola: Razredi 1-4, Uzrast: 7-10	Prva faza osnovne škole: Ciklusi 1 i 2, Razredi 1-6, Uzrast: 6-11
2	Niže srednje obrazovanje (2. faza osnovne škole)	Viša osnovna škola: Razredi: 5-8, Uzrast: 11-14	Druga faza osnovne škole: Ciklus 3, Razredi 7-9, Uzrast: 12-14
3	Više srednje obrazovanje	Srednja škola: Razredi 1-3/4, Uzrast: 15-17/18	
4	Više škole posle završene srednje škole, bez sertifikata	Više škole, ne-tercijarno obrazovanje (trajanje: 2 godine)	
5	1. faza tercijarnog obrazovanja	Visoko obrazovanje, fakulteti i umjetničke akademije, (dodiplomske studije (BA), trajanje 3/4 godine i magistarske studije (MA), 2 godine)	
6	2. faza tercijarnog obrazovanja	doktorske studije (Phd) (trajanje 3 godine)	

Izvor: *Strukturna analiza obrazovnog sektora: Bosna i Hercegovina i Crna Gora, oktobar 2004, str.6*

Zavod za statistiku – MONSTAT - pruža detaljne podatke o broju učenika i obrazovnih ustanova u Crnoj Gori. Od 1. septembra 2006, broj učenika u predškolskim ustanovama i osnovnim i srednjim školama iznosio je 118,805 (pogledati Tabelu A2). Mreža škola sastojala se od 87 predškolskih ustanova, 457 osnovne škole i 47 srednje škole (pogledati Tabelu A3).

Tabela A2. Broj učenika u predškolskim ustanovama, osnovnim i srednjim školama (2002-2005)

Vrsta škole	Broj učenika			
	2002/2003	2003/2004	2004/2005	2005/2006
Predškolske ustanove	12.173	11.534	11.761	11.845
Redovne osnovne škole	74.233	73.673	74205	74.859
Redovne srednje škole	32.403	31.962	32.078	32.100
Total	118.809	117.169	118.044	118.804

Izvor: MONSTAT, Godišnji podaci o obrazovanju

Tabela A3. Broj predškolskih ustanova, osnovnih i srednjih škola (2002-2005)

Broj školskih ustanova	2002/2003	2003/2004	2004/2005	2005/2006
Predškolske ustanove	75	78	82	87
Redovne osnovne škole	475	469	457	457
Srednje škole	44	45	47	47

Izvor: MONSTAT, Godišnji podaci o obrazovanju

Predškolsko obrazovanje

Predškolsko obrazovanje organizuje se u predškolskim ustanovama – jaslicama (za djecu uzrasta od 0-3 godine) i vrtićima (za djecu uzrasta 3-6 godina). Predškolsko obrazovanje sprovodi se kroz cjelodnevne, poludnevne ili tročasovne obrazovne programe (pogledati Tabelu A4).

U skladu sa Zakonom o osnovnom obrazovanju, djeca sa posebnim potrebama (tj. sa teškoćama u učenju) treba da se integrišu kako u predškolsko tako i u osnovno obrazovanje “pod uslovom da je nadležna komisija dala saglasnost na njihovo integrisanje”.

Osnovno obrazovanje

Osnovno obrazovanje sprovodi se u javnim ili privatnim osnovnim školama; roditelji ili staratelji imaju pravo da izaberu oblik obrazovanja za svoju djecu.¹⁸⁵ Osnovno obrazovanje je obavezno za svu djecu od 6 do 15 godina, a obavezno obrazovanje traje devet godina.¹⁸⁶ Obrazovnom reformom je pomjerena starosna granica za odlazak u školu jednu godinu unaprijed; djeca koja napune 6 godina u toku kalendarske godine u kojoj počinje školska godina moraju se upisati u osnovnu školu. Nema zakonskih odredaba

¹⁸⁵ Zakon o osnovnom obrazovanju, Član 3.

¹⁸⁶ Zakon o osnovnom obrazovanju, Član 4.

o gornjoj starosnoj granici za upis u prvi razred. Međutim, osnovno obrazovanje djece starije od 15 godina mora se sprovesti u posebnim odjeljenjima osnovne škole ili u školama za obrazovanje odraslih.¹⁸⁷

Nakon obrazovne reforme, osnovna škola ima devet razreda (pogledati Tabelu A1). Osnovno obrazovanje podijeljeno je na tri ciklusa: 1. ciklus (od I-III razreda), 2. ciklus (od IV-VI razreda) i 3. ciklus (od VII-IX razreda). Svaki ciklus zahtijeva različitu vrstu obrazovnog procesa i ima različite zahtjeve u pogledu normi. Osnovno obrazovanje također je organizovano u dvije faze: prva faza odgovara prvom i drugom ciklusu (od 6-11 godina), a druga faza odgovara trećem ciklusu (od 12-14 godina).

2002. godine, od 478 osnovnih škola u Crnoj Gori (168 glavnih škola sa 309 područnih jedinica u seoskim područjima), u 22 odsto škola bilo je manje od 60 učenika (ukupno, manje od 2% ukupnog broja učenika osnovnih škola).¹⁸⁸

Učenici svakog razreda dijele se u odjeljenja. Veličina odjeljenja redovnih osnovnih škola ograničena je na najviše 30 učenika (izuzetno 33).¹⁸⁹

Srednje škole

Srednje škole mogu se osnivati kao srednje škole (gimnazije), umjetničke škole¹⁹⁰ ili stručne škole.

2003/2004. godine bilo je 81 gimnazija sa 9,918 učenika.¹⁹¹ Srednje škole pružaju opšte obrazovanje iz prirodnih i društvenih nauka i predstavljaju osnov za dalje obrazovanje. Školovanje traje četiri godine. Srednje škole upisuju djecu koja su završila osnovno obrazovanje i koja nisu starija od 17 godina, u skladu sa kriterijumima propisanim Zakonom o srednjim školama.¹⁹² Eksterno ispitivanje, ili 'maturski ispit', polaže se iz obaveznih i izbornih predmeta na kraju srednje škole.

Stručno obrazovanje nudi tri stepena obrazovanja: niže stručno obrazovanje (u trajanju od dvije godine), opšte stručno obrazovanje (u trajanju od tri do četiri godine, u zavisnosti od programa) i više stručno obrazovanje. Sve četvorogodišnje stručne škole pružaju četvrti stepen stručne spreme, tj. srednje obrazovanje potrebno za rad i/ili dalje školovanje. Među stručnim školama su: građevinska, mašinska, poljoprivredna, šumarska, medicinska, ekonomska, ugostiteljska, poslovna, pomorska i druge škole. Trogodišnje stručne škole pružaju treći stepen stručne spreme. *Obrazovanje za dalje specijalizacije* odgovara

¹⁸⁷ Zakon o osnovnom obrazovanju, Član 7.

¹⁸⁸ 280 škola ima manje od 30 učenika, 145 manje od 10 učenika, dok 10 škola ima samo jednog učenika. Vlada, *Strategija smanjenja siromaštva 2003*, tačka 13, str. 50.

¹⁸⁹ Zakon o osnovnom obrazovanju, Član 23.

¹⁹⁰ *Umjetničke škole* predviđaju četvrti stepen stručne spreme iz likovne umjetnosti, muzike i baleta. Školovanje traje četiri godine. MONSTAT.

¹⁹¹ MONSTAT, *Statistički godišnjak za 2005*, str. 181.

¹⁹² Zakon o srednjim školama, *Službeni list br. 64/02*, 28. novembar 2002, Član. 13.

petom stepenu stručne spreme i stiče se u četvorogodišnjim stručnim školama.”¹⁹³

Opšte srednje škole otvorene su za djecu koja su završila osnovno obrazovanje i nisu starija od 17 godina. U nekim okolnostima, dijete ispod 18 godina starosti može se upisati na osnovu saglasnosti nastavničkog vijeća. Upis je u nadležnosti Komisije za upis, koju formira stručno tijelo propisano statutom škole. Testiranje prilikom upisa nije obavezno ali se može organizovati u slučajevima kada škola ima mogućnosti i prostora za takvo ispitivanje.¹⁹⁴

Specijalne škole

U skladu sa Zakonom o osnovnom obrazovanju, djeca sa posebnim potrebama *moгу* se integrisati u redovne osnovne škole “na osnovu rješenja nadležne Komisije da se mogu integrisati u redovnu nastavu” (pogledati odjeljak 2.4.1)¹⁹⁵ Isti član propisuje da:

Djeca sa teškoćama u razvoju, kojima je potrebno prilagođeno izvođenje obaveznog nastavnog programa uz dodatnu stručnu pomoć, ili kojima je potreban specijalni obrazovni program, steći će osnovno obrazovanje u skladu sa Zakonom o osnovnom obrazovanju i ostalim propisima.

Obrazovanje djece sa teškoćama u učenju sprovodiće se tako da škole prilagode metode i oblike rada i omoguće učenje kroz dopunsku nastavu i druge oblike individualne i grupne pomoći.

Tabela A4. Specijalne škole (2004/2005)

Vrsta škole	Škole	Broj odjeljenja	Učenika	
			Ukupno	ž. roda
Specijalne osnovne škole	12	47	261	127
Specijalne srednje škole	3	24	136	58

Izvor: MONSTAT, *Statistički godišnjak za 2005*, str. 180

¹⁹³ MONSTAT, *Statistički godišnjak za 2005*, str. 179.

¹⁹⁴ Zakon o osnovnom obrazovanju, Član 33.

¹⁹⁵ Zakon o osnovnom obrazovanju, Član 9.

A1.2 Nacionalne strukture koje se bave obrazovanjem manjina

A1.2.1 Zakonodavstvo

Član 67 Ustava Republike Crne Gore (u daljem tekstu: „Ustav“)¹⁹⁶ garantuje „zaštitu nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta članova nacionalnih i etničkih grupa“, što treba da se „ostvaruje u skladu sa međunarodnom zaštitom ljudskih i građanskih prava“. Član 68 garantuje članovima nacionalnih i etničkih grupa „pravo na slobodnu upotrebu maternjeg jezika i pisma, pravo na obrazovanje, i pravo na informisanje na svom maternjem jeziku“ i propisuje da nastavni program obrazovnih institucija treba da obuhvati istoriju i kulturu nacionalnih i etničkih grupa.

Zakon o manjinskim pravima i slobodama (2006) ide dalje u naporima da preciznije definiše prava manjina u obrazovanju. U njemu se konstatuje da manjine i njihovi predstavnici „imaju pravo na obrazovanje na svom maternjem jeziku i da imaju pravo na odgovarajuću zastupljenost njihovog jezika u opštem i stručnom obrazovanju, u zavisnosti od broja učenika i finansijskih mogućnosti Republike“¹⁹⁷ Takođe se propisuje da se ovo pravo ostvaruje na svim nivoima obrazovanja, kao i u specijalnim školama i specijalnim odjeljenjima u redovnim školama, kao i to da nastavni programi za predmete koji se predaju na manjinskim jezicima moraju obuhvatati teme iz istorije, umjetnosti, književnosti, tradicije i kulture odgovarajućeg manjinskog naroda.¹⁹⁸

Zakon takođe propisuje osnivanje Savjeta za manjine, čija je nadležnost da daju mišljenja odgovarajućim organima zaduženim za usvajanje nastavnih programa o programima za predmete koji se predaju na manjinskim jezicima.

A1.2.2 Prosvjetni organi

U Crnoj Gori postoji nekoliko organa koji se konkretno bave pitanjima u vezi sa pristupom Roma obrazovanju. Ovim se odražava potreba da se poboljša opšti status Roma u Crnoj Gori, kao i ističe svijest o tome da je obrazovanje glavno sredstvo za njihovu uspješnu integraciju. Ovi organi imaju različite uloge; neki su orjentisani na kreiranje politike, a neki imaju konkretne dužnosti i odgovornosti u vezi sa obrazovanjem manjina.

Ministarstvo prosvjete i nauke

Ministarstvo je podijeljeno na osam sektora, uključujući i Sektor za obrazovanje nacionalnih i etničkih grupa (pogledati odjeljak 1.2).¹⁹⁹

¹⁹⁶ Ustav Republike Crne Gore (dalje „Ustav“), Član 67.

¹⁹⁷ Zakon o manjinskim pravima i slobodama, *Službeni list br. 31/06*, 12. maj 2006, Član 13.

¹⁹⁸ Zakon o manjinskim pravima i slobodama, Član 15.

¹⁹⁹ Ostali sektori su: Sektor za obrazovanje, Sektor za predškolsko obrazovanje; Sektor za osnovno obrazovanje; Sektor za opšte srednje obrazovanje; Sektor za srednje stručno obrazovanje; Sektor za obrazovanje djece sa posebnim potrebama; Sektor za obrazovanje odraslih. Ministarstvo prosvjete i nauke, *Knjiga promjena*, str. 20.

Od 1995. godine, Zavod za školstvo funkcioniše u okviru Ministarstva prosvjete i nauke.²⁰⁰ 2003. godine, Ministarstvo prosvjete i nauke postavilo je pomoćnika ministra zaduženog za obrazovanje nacionalnih i etničkih grupa.²⁰¹ Ovo je rezultat svijesti o potrebi da se doprinese ukupnom pristupu obrazovanju za Rome, posebno nakon konferencije na kojoj je inaugurisana Dekada inkluzije Roma. Pomoćnik ministra zadužen je za sve aspekte inkluzije romske djece u formalne obrazovne sisteme, naročito za uvođenje i sprovođenje Projekta Romaks aobrazovna inicijativa“ (pogledati odjeljak 3.2) i sve druge aspekte sprovođenja Dekade inkluzije Roma.

Međutim, pomoćnik ministra ima ograničene ljudske i finansijske kapacitete i zavisi u velikoj mjeri od Zavoda za školstvo – organa zaduženog za ocjenu i osiguranje kvaliteta kada su u pitanju programi koji se odnose na obrazovanje Roma. Pomoćnik ministra nema zaseban budžet, pored opšteg budžeta MPN, koji bi koristio za aktivnosti koje su u njegovoj nadležnosti uprkos obimu ovih aktivnosti i nadležnosti u vezi sa obrazovanjem manjina.

Među ostalim organima koji posluju u sferi obrazovanja su:

Republički savjet za zaštitu prava nacionalnih i etničkih grupa: u skladu sa Članom 76 Ustava, Savjet se osniva „u svrhe očuvanja i zaštite nacionalnog, etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta nacionalnih i etničkih grupa kao i za ostvarivanje njihovih prava propisanih Ustavom“. Na čelu Savjeta koji ima ulogu kreatora politike nalazi se Predsjednik Republike.

Skupštinski odbor za ljudska prava i slobode: nadležan je za debate o relevantnom zakonodavstvu i sugestije u vezi sa pitanjima i zakonodavnim intervencijama koje su relevantne za ljudska prava i manjine.

Nacionalni forum „Obrazovanje za sve“²⁰² pripojen je MPN. Njegov je cilj da doprinese punoj implementaciji tzv. šest dakarskih ciljeva. Jedan od tih ciljeva odnosi se na potrebu da se obezbijedi širenje i poboljšanje sveobuhvatne brige i obrazovanja za djecu u ranoj fazi razvoja, naročito za najranjiviju i najugroženiju djecu. Radi se o organu koji se uglavnom bavi politikom i koji nema konkretnih aktivnosti vezanih za obrazovanje manjina, posebno Roma.

A1.3 Zakonske uloge i odlučivanje

Ministarstvo prosvjete i nauke utvrđuje i sprovodi državnu obrazovnu politiku. Ministarstvo je odgovorno za strukturu i finansiranje obrazovnog sistema, osnivanje i upravljanje javnim obrazovnim ustanovama, kao i izradu nacrtu odgovarajućeg zakonodavstva, predlaganje amandmana i sprovođenje usvojenog zakonodavstva.

²⁰⁰ Internet sajt Zavoda za školstvo: <http://www.zavodzaskolstvo.org/cg/aktivnosti/>

²⁰¹ Zamjenik je takođe zadužen za uvođenje informacione tehnologije i međunarodnu saradnju.

²⁰² Nacionalni forum „Obrazovanje za sve“ uspostavljen je u Crnoj Gori nakon konferencije „Obrazovanje za sve“ koja je održana pod pokroviteljstvom UNESCO-a u Dakaru 2000. godine, koja je uvela projekat „Obrazovanje za sve“.

Međutim, nakon obrazovnih reformi, značajan broj odgovornosti i nadležnosti prenesen je sa MPN na tri novoosnovana stručna tijela, koja predstavljaju različite faze obrazovanja:

- Savjet za opšte obrazovanje;
- Savjet za stručno obrazovanje, i
- Savjet za obrazovanje odraslih.

Tri savjeta osniva Vlada na period od šest godina.²⁰³ Sastav svakog savjeta definiše se Zakonom o opštem obrazovanju.²⁰⁴

Savjet za opšte obrazovanje zadužen je da predloži potkomisije za obrazovanje nacionalnih i etničkih grupa. On ima važne nadležnosti u vezi sa nastavnim programima (vidi niže u tekstu). Ostale glavne odgovornosti Savjeta su kao što slijedi²⁰⁵:

Savjet za opšte obrazovanje:

- usvaja: predmetne i ispitne kataloge (standarde) znanja u oblasti osnovnog i srednjeg opšteg obrazovanja, kao i za opšteobrazovne predmeta u oblasti stručnog obrazovanja; raspored rada za stručne saradnike; standarde znanja za osnovno i srednje obrazovanje; metodologiju za pripremu udžbenika za predškolsko obrazovanje, osnovno obrazovanje, srednje opšte obrazovanje, kao i za ošteobrazovne predmete u oblasti stručnog obrazovanja, kao i za djecu i mlade sa posebnim potrebama;
- uspostavlja: program obuke za glavnu obuku; kompletnu validnost i jednaku vrijednost obrazovnih programa privatnih institucija u oblasti predškolskog obrazovanja, osnovnog obrazovanja i u oblasti srednjeg opšteg obrazovanja u poređenju sa odgovarajućim državnim validnim obrazovnim programima;
- predlaže: standarde školskog prostora, nastavnih pomagala i opreme za rad institucija u kojima se odvija opšte obrazovanje; norme i standarde za vannastavno osoblje; profil i stručnu spremu nastavnika;
- daje saglasnost na: udžbenike i nastavna sredstva za predškolsko obrazovanje, osnovno obrazovanje, srednje opšte obrazovanje, kao i za opšte predmete za stručno obrazovanje, kao i za djecu i mlade sa posebnim potrebama;
- daje mišljenja o: opštim pitanjima u vezi sa obrazovanjem; usklađenosti našeg obrazovnog sistema sa obrazovnim sistemom razvijenih demokratskih država; statusu i razvoju obrazovanja i obuke;
- vrši druge poslove i zadatke u skladu sa zakonom i osnivačkim dokumentima Savjeta.

²⁰³ Zakon o opštem obrazovanju, Član 29.

²⁰⁴ Zakon o opštem obrazovanju, Članovi 32-34.

²⁰⁵ Zakon o opštem obrazovanju, Član 35.

A1.3.1 Nastavni programi

Nacionalni programi za sve školske nivoe imaju dva dijela: opšti dio i posebni dio. *Opšti* dio nastavnog programa utvrđuje Savjet za opšte obrazovanje. *Posebne* djelove utvrđuje i predlaže Ministarstvo, tj. jedan od tri nadležna savjeta koji su zaduženi za taj određeni segment obrazovnog sistema:

- Savjet za opšte obrazovanje: za nastavne programe za predškolsko i osnovno obrazovanje, kao i opšte srednje obrazovanje.
- Savjet za stručno obrazovanje: za nastavne programe za stručno obrazovanje.
- Savjet za obrazovanje odraslih: za nastavne programe za obrazovanje odraslih.

Nastavni programi za stručno obrazovanje usvojeni su u skladu sa standardima za određene profesije koje zajedno utvrđuju Ministarstvo prosvjete i nauke i Unija poslodavaca.

Nastavne programe predlaže odgovarajući Savjet i odobrava MPN.

A1.3.2 Kontrola kvaliteta

Kvalitet obrazovnog rada u institucijama ocjenjuju Zavod za školstvo (za opšte obrazovanje) i Centar za stručno obrazovanje (u slučaju stručnog obrazovanja).

Eksterni završni ispit i obezbjeđivanje kvaliteta u nadležnosti su Zavoda za školstvo i Centra za stručno obrazovanje, koji su zaduženi za ocjenjivanje kvaliteta standarda koji su ostvareni na različitim nivoima obrazovnog sistema.

Za različite nivoe stručnog obrazovanja zahtijevaju se različiti završni ispiti.²⁰⁶

Zavod za školstvo takođe je zadužen za razvojne, savjetodavne, istraživačke i stručne aktivnosti u vezi sa svim nivoima obrazovanja. Nakon izmjena Zakona o opštem obrazovanju 2005. godine, osnovan je i Ispitni centar Crne Gore kako bi sprovodio eksternu provjeru postignuća studenata.²⁰⁷

A1.3.3 Osnivači škola

Javne obrazovne ustanove mogu se osnivati u skladu sa kriterijumima odobrene mreže javnih obrazovnih ustanova, koju propisuje Vlada na osnovu odgovarajućih standarda i kriterijuma.

Javne obrazovne ustanove može osnivati Država ili lokalna uprava, domaće ili strano pravno ili fizičko lice. U slučaju kada je osnivač Država ili organ lokalne uprave, oni su zaduženi i za izdavanje akata o osnivanju (ili prestanku rada) javne ustanove osnovane pod njihovim pokroviteljstvom.

²⁰⁶ Zakon o stručnom obrazovanju, *Službeni list br. 64/02*, 28. novembar 2002, Član 80-83.

²⁰⁷ Zakon o izmjenama Opšteg Zakona o obrazovanju i vaspitanju, *Službeni list br. 31/05*, 18. maj 2005, Član 12.

U teoriji, škole imaju određenu autonomiju u vezi sa pitanjima koja se odnose na ljudske resurse i nastavne programe. U skladu sa glavnim konceptom procesa obrazovne reforme i uvedenog principa decentralizacije, škole mogu da odlučuju o 20% ukupnog nastavnog programa po predmetima i uživaju punu slobodu izbora od većeg broja različitih aktera koji se mogu odrediti kao akteri za izvođenje tog dijela nastavnog programa.

Direktore škola imenuje i smjenjuje osnivač škole (centralna ili lokalna vlast), a nastavnici se angažuju rješenjem direktora škole. Oba postupka podrazumijevaju prethodno javno oglašavanje konkursa. Rješenja koja se odnose na ljudske resurse na nivou škole zasnivaju se na aktu o internoj organizaciji date škole.

A1.4 Finansiranje škola

Na osnovu zakona, obrazovne ustanove mogu se finansirati iz sljedećih izvora:

- javni prihodi (iz državnog ili opštinskog budžeta);
- sredstva osnivača;
- školarine u privatnim ustanovama;
- naknade roditelja;
- prihod od nekretnina (zakupnina);
- profit od prodaje usluga i proizvoda; i
- donacija, sponzorstava, zadužbina i drugih izvora.²⁰⁸

Međutim, javno obrazovanje uglavnom se finansira iz centralnog državnog budžeta.

Udio BDP zemlje koji se izdvaja za obrazovanje porastao je sa 5,6 odsto 2001. godine na 7,2 odsto 2003. godine; međutim, tokom ovog perioda, udio državnog budžeta koji se izdvaja za potrebe obrazovanja pao je sa 30,6 odsto (2001) na 22,8 odsto (2003).²⁰⁹

2003. godine, od ukupnog iznosa sredstava državnog budžeta koji se izdvaja za obrazovanje, 55,6 odsto usmjereno je za osnovno i predškolsko obrazovanje. Prosječno izdvajanje po učeniku u obaveznom (osnovnom) obrazovanju iznosilo je 492€ tokom 2001/2002 i 601€ tokom 2002/2003. Prosječno izdvajanje po učeniku za srednje obrazovanje iznosilo je 684€ 2001. godine i 630€ 2003. godine.²¹⁰

Opšti zakon o obrazovanju propisuje osnovne namjene sredstava koja se izdvajaju za javne obrazovne ustanove.²¹¹ Budžetska sredstva za obrazovanje dodjeljuju se obrazovnim ustanovama na osnovu broja zaposlenih, što odgovara broju učenika, obimu rada na-

²⁰⁸ Zakon o opštem obrazovanju, Član 135.

²⁰⁹ Vlada, *Strategija za smanjenje siromaštva 2003*, str. 49, tačka 9.

²¹⁰ Vlada, *Strategija za smanjenje siromaštva 2003*, str. 49, tačka 11.

²¹¹ Opšti zakon o obrazovanju, Član 136.

tavnika, zakonodavnom okviru i drugim zahtjevima, nivou obrazovanja, mreži obrazovnih ustanova i drugim uslovima.²¹²

MPN planira troškove za obrazovanje na osnovu bruto plata zaposlenih (76 odsto ukupnog iznosa); materijalnih troškova, sredstava za investicije i rekonstrukciju objekata i sredstava za finansiranje programa i opreme Univerziteta Crne Gore.²¹³

Zakonski propisi u prethodnom periodu definisali su centralizovani način finansiranja obrazovanja i nisu obavezivali lokalne zajednice da učestvuju u troškovima za obrazovanje. Uprkos promjenama zakonodavstva do kojih je u međuvremenu došlo i kojima se promoviše novi decentralizovani koncept finansiranja, sprovođenje i dalje dosta skromno napreduje zato što češće u finansiranju troškova obrazovanja i dalje predstavlja diskreciono pravo lokalne uprave.

Na nivou MPN ne postoje razdijeljeni podaci o potrošnji po učeniku u oblasti obrazovanja manjina, ili posebno Roma. Projekat „Romska obrazovna inicijativa“ (REI) (pogledati odjeljak 3.2) ima bazu podataka posebno za romske učenike u predškolskim ustanovama i osnovnim školama obuhvaćenim Projektom. Ovu bazu podataka vodi Zavod za školstvo. Međutim, ovaj projekat sproveden je u samo tri opštine i ne pruža podatke na nacionalnom nivou.

Institucije koje se finansiraju u potpunosti iz javnih prihoda nemaju pravo da od učenika zahtijevaju da učestvuju u pokrivanju troškova u obrazovanju. Sredstva se dotiraju odgovarajućim institucijama na osnovu *skale normi i standarda* koje MPN usvaja na predlog nadležnog Savjeta.

Obaveze nastavnika i saradnika, kriterijumi za osnivanje savjetodavne službe, bibliotečke, administrativne i računovodstvene službe, kao i kriterijumi za formiranje razreda i grupa, u svrhe utvrđivanja materijalnih troškova, kao i standardi za prostor i opremu takođe se regulišu *skalom normi i standarda*. Ona predstavlja osnovu za usvajanje odgovarajućih internih akata obrazovnih ustanova kojima se definiše sistematizacija radnih mjesta. Na osnovu *skale normi i standarda* lokalna uprava može da obezbijedi dio sredstava koji se može opredijeliti za tekuće investiciono održavanje, investicije za ustanove ili materijalne troškove, odnosno troškove za energente u javnim obrazovnim ustanovama čiji je osnivač Republika.

Decentralizacija

Zakon o opštem obrazovanju iz 2005.²¹⁴ uvodi učešće lokalne uprave kao način da se promoviše učešće lokalne zajednice u finansiranju i upravljanju obrazovnih ustanova. Prenosjenje finansijskih obaveza na opštinsku upravu definisano je kao jedan od ciljeva obrazovne reforme u poglavlju o decentralizaciji u dokumentu Ministarstva prosvjete i

²¹² Vlada, *Strategija za smanjenje siromaštva 2003*, str. 49, tačka 10.

²¹³ Vlada, *Strategija za smanjenje siromaštva 2003*, str. 49, tačka 8.

²¹⁴ Zakon o opštem obrazovanju, Član 5.

nauke pod nazivom *Strateški plan obrazovne reforme za 2005-2009*.²¹⁵ Međutim, ovaj cilj još nije ostvaren u praksi te je finansiranje obrazovnog sektora i dalje centralizovano. U praksi, lokalna uprava nudi besplatan zakup zemljišta za izgradnju javnih obrazovnih ustanova na opštinskom nivou. Međutim, ovakva mogućnost zavisi od slobodne volje opštinskih vlasti, odnosno od raspoloživih sredstava.

---

²¹⁵ Ministarstvo prosvjete i nauke, *Strateški plan obrazovne reforme za 2005-2009*, Podgorica, 2005, str. 12.

ANEKS 2. STUDIJE SLUČAJA

A 2.1 Studija slučaja: Berane

A2.1.1 Administrativna jedinica

Opština Berane ima 35.068 stanovnika, što predstavlja 5,7 odsto ukupnog broja stanovnika Crne Gore. Od navedenog broja, 11.776 žive u samom gradu,²¹⁶ koji se nalazi 150km sjeveroistočno od glavnog grada Podgorice. Opština Berane u svom sastavu ima 27 mjesne zajednice i 51 naselje. Ovo je jedna od najsiriomašnjih opština u Crnoj Gori s obzirom na to da se industrijska proizvodnja postepeno smanjivala tokom proteklih deset godina.²¹⁷

Etnička pripadnost stanovništva prikazan je u Tabeli A5 (na osnovu samoopredjeljenja):²¹⁸

---

²¹⁶ Popis za 2003., Zavod za statistiku Republike Crne Gore (MONSTAT). Rezultati nacionalne i etničke pripadnosti mogu se naći dvojezičnom dokumentu (engleski/crnogorski), *Knjiga 1. Nacionalna ili etnička pripadnost – Podaci o naseljima i opštinama (Book 1. „National or ethnic Affiliation - Data bz Settlements and Municipalities“)*, koji se može naći na sajtu <http://www.monstat.cg.yu/Popis> (dalje u tekstu, Popis iz 2003., *Knjiga 1*), str. 12-16 (pristup ostvaren 12. novembra 2007).

²¹⁷ Sjeverni region Crne Gore generalno je multietničkog sastava, dok je, s druge strane, većina stanovništva, Srbi, podržavala dalje jedinstvo Republike Srbije i Crne Gore, što je za posljedicu imalo tenzije između političkog centra (Podgorice) i Berana.

²¹⁸ Profil opštine Berane, Regionalni biznis centar Berane, može se pogledati na <http://www.nasme.cg.yu/projekti/podrska/profil%20opstine%20RO.pdf> (pristup ostvaren 7. jula 2007).

Tabela A5. Etnička pripadnost stanovništva u opštini Berane

Etnička grupa	Procenat ukupnog broja stanovnika	Broj stanovnika
Crnogorci	25,52	8.950
Srbi	46,51	16.309
Bošnjaci	16,15	5.662
Muslimani	6,56	2.301
Romi	0,34	119
Ostali ³⁰⁷	0,76	268
Neopredijeljeni	3,39	1.188
Nepoznato	0,77	271
Ukupno	100,00	35.068

Izvor: Web strana Regionalnog biznis centra u Beranama, http://www.nasme.cg.yu/projekti/ipodrska/PROFIL_OPSTINE_BERANE-PDF.pdf (pristup ostvaren 14. novembra 2007)

Kao što se vidi iz Tabele A5, zvanični podaci govore da 119 Roma živi u opštini Berane, ali po istraživanju rađenom za ovaj izvještaj, prisutne su razlike između zvaničnih podataka i procjene broja Roma koji žive u ovoj oblasti zbog broja neregistrovanih izbjeglica, kao i Roma koji se tako ne izjašnjavaju.²²⁰ Predstavnik nevladine organizacije domicilnih stanovnika "AZRA" dao je sljedeću opasku:

Nema tako puno domicilnih stanovnika u Beranama. Ima 318 Egipćana i Roma, na osnovu podataka koje sam dobio iz kompjutera, ali ovo nije sasvim tačno s obzirom na to da su neki od njih registrovani ovdje, a neki od njih žive u Njemačkoj ili negdje drugo u inostranstvu. Ovdje u Beranama, ima trenutno dvadeset domicilnih porodica ... takođe i oko petnaest ljudi koji ovdje žive, a nisu registrovani.²²¹

²¹⁹ Među ostalima su i Jugosloveni, Albanci, Egipćani, Italijani, Makedonci, Mađari, Njemci, Rusi, Slovenci, Hrvati itd.

²²⁰ Izbjeglice sa Kosova, iz Bosne i Hercegovine često nisu registrovani; drugi Romi se mogu izjasniti kao „REA“; ili neke druge etničke pripadnosti.

²²¹ Intervju sa Acom Rizvanovićem iz NVO „AZRA“, neformalnim liderom romskog naselja Talum, u Beranama, avgust, 2006.

A2.1.2 Romi i zajednica

U Beranama, romska zajednica fizički je izdvojena cjelina. Po riječima romskog saradnika u obdaništu u Beranama, koji je takođe angažovan u nekim aktivnostima nevladine organizacije, postoje dva romska naselja,²²² Riversajd (200 ljudi, uglavnom izbjeglica)²²³ i Talum (318 izbjeglica i domicilnog stanovništva).²²⁴ Romska naselja su predgrađa, ali u administrativnom smislu pripadaju gradu Berane. Po riječima predstavnika kolektivnog centra Riversajd, u tom centru ima 200 Roma i Egipćana.

Po riječima romskih lidera i saradnika, za romsku zajednicu se ne izdvajaju sredstva iz lokalnog budžeta. Nekih korisnih akcija bilo je jedino od strane Centra za socijalni rad, u vidu prikupljanja knjiga i odjeće za romske porodice.²²⁵

Nema romskih predstavnika u lokalnim skupštinama niti institucionalnih mehanizama kojima bi se obezbijedilo učesće Roma u lokalnoj upravi, po riječima intervjuisanih romskih lidera. Kako kaže jedan predstavnik:

Promovisali su me za prvog Roma u Crnoj Gori koji će raditi u lokalnoj upravi, međutim, nikada nisam bio prihvaćen, mada se ja i dalje trudim. [...] Ne žele da me prihvate i stalno za to krive moj nivo obrazovanja.²²⁶

Takodje je kazao i da je opština u međuvremenu zaposlila radnika koji nije romske nacionalnosti.

Broj Roma koji se upisuju u školu se povećava zbog broja izbjeglih lica sa Kosova, kao i visoke stope nataliteta.²²⁷

Po riječima jednog romskog lidera, oko 90 odsto romske djece govore romski jezik.²²⁸ Romski saradnik u nastavi kazao je da polovina Roma govori albanski, a druga polovina romski.²²⁹ Lokalni romski lider u naselju Riversajd pomenuo je da je maternji jezik većine ljudi u naselju albanski, ali da ipak polovina njih razumije romski.²³⁰

²²² Intervju sa Zenom Dubović, pomoćnikom u obdaništu u Beranama, Berane, avgust, 2006.

²²³ Intervju sa Saljajem Sadri, predstavnikom kolektivnog centra Riversajd, Berane, avgust, 2006.

²²⁴ Intervju sa Acom Rizvanovićem iz NVO AZRA, neformalnim liderom romskog naselja Talum, Berane, avgust 2006.

²²⁵ Intervju sa Saljajem Sadri, Acom Rizvanovićem i Zenom Dubović, Berane, avgust, 2006.

²²⁶ Intervju sa Acom Rizvanovićem, Berane, avgust, 2006.

²²⁷ Intervju sa Saljajem Sadirom, Acom Rizvanovićem, Zenom Dubović, Kosom Guberinić i Svetlanom Pešić, Berane, avgust, 2006.

²²⁸ Intervju sa Acom Rizvanovićem, Berane, avgust, 2006.

²²⁹ Intervju sa Zenom Dubović, Berane, avgust, 2006.

²³⁰ Nepoklapanje između procjena tri intervjuisana romska lidera rezultat je nepoznavanju činjenice da postoji još jedna romska zajednica gdje nema romskog lidera, ili nasumičnim pretpostavkama intervjuisanih romskih lidera.

Fizički uslovi u romskoj zajednici jako su loši. Po riječima jednog stanovnika:

Nema pijaće vode u Riversajdu, a rijeka koja prolazi kroz naselje koristi se za pranje. U Talumu, neke od kuća su u pristojnom stanju, a neke u jako lošem. Zbog izuzetno loših uslova, romske porodice u ovim naseljima prinuđene su da se stalno sele.²³¹

Jedan od lokalnih predstavnika dodao je da su tek nedavno dobili struju.²³² Put u Riversajdu jako je loš i opasan za djecu. Dom zdravlja nalazi se na nekih 500 metara od naselja, a osnovna škola je na jedan do tri kilometra od naselja. Svi roditelji moraju da idu po djecu u školu jer nema prevoza.²³³

Većina Roma ima sezonsko zaposlenje. Izvor prihoda za većinu porodica jeste recikliranje papira, prosjačenje, skupljanje materijala i kopanje kanala. Budžet prosječne romske porodice (pet to šest osoba) iznosi 60-70 eura mjesečno; šestočlana porodica može imati pravo i na nekih 130 eura socijalne pomoći. Van sezone, prihodi su manji (oko 15-20 eura mjesečno). U Beranama, svi Romi su jako siromašni, ali oko 10-15 porodica su u boljem položaju. Uopšte nema bogatih porodica.²³⁴

Odnosi između romske i neromske populacije u Beranama smatraju se ograničenim i službenim. Jedina mjesta gdje postoji mogućnost za interakciju jeste dom zdravlja ili ulica, a kontakti, ukoliko ih uopšte ima, svode se na običan pozdrav.²³⁵ Nekada romske porodice pozivaju neromske porodice na sahrane. Na osnovu ličnog iskustva, jedan je stanovnik rekao da ima diskriminacije, naročito u državnim institucijama, po osnovu „razlike u boji kože”.²³⁶

A2.1.3 Obrazovanje

Školska i obrazovna mreža

U Opštini Berane postoji jedno obdanište, 13 osnovnih i 4 srednje škole dok visokoškolskih institucija nema.²³⁷ Po riječima nastavnika, ukupan broj romskih učenika je 108, koji su upisani u OŠ „Radomir Mitrović” u Beranama. Od ovih 108 učenika, 80 su uzrasta od 1-4. razreda, dok je 28 uzrasta od 5-8.²³⁸

²³¹ Intervju sa Zenom Dubović, Berane, avgust, 2006.

²³² Intervju sa Saljajem Sadri, Berane, avgust, 2006.

²³³ Intervjui sa Acom Rizvanovićem, Saljajem Sadri i Zenom Dubović, Berane, avgust, 2006.

²³⁴ Procjena prihoda data je na osnovu ličnog mišljenja dvojice intervjuisanih romskih lidera i romskog saradnika, Berane, avgust, 2006.

²³⁵ Izjave intervjuisanih romskih lidera Aca Rizvanovića i Saljaja Sadri, Berane, avgust, 2006.

²³⁶ Intervju sa Zenom Dubović, Berane, avgust, 2006.

²³⁷ Profil Opštine Berane, Regionalni biznis centar Berane, može se pogledati na http://www.nasme.cg.yz/projekti/ipodraska/PROFIL_OPSTINE_BERANE-PDF.pdf (accessed 14. novembar 2007).

²³⁸ Intervjui sa Kosom Guberinić i Sverlanom Pešić, nastavnicima u OŠ „Radomir Mitrović”, avgust, 2006.

Odlučivanje i finansiranje u školama

Autonomija škole u pogledu nastavnih programa i politike ljudskih resursa u OŠ „Radomir Mitrović” ograničena je. Plate zaposlenih i druga ključna pitanja definišu se na državnom nivou, a nadzor vrši Ministarstvo prosvjete i nauke. Jedino je proces zapošljavanja novog kadra u nadležnosti školskog odbora. Škola se u potpunosti finansira od strane Ministarstva prosvjete i nauke.²³⁹

Škola i postupak raspoređivanja po razredima

Postoje propisi za upis u školu koji se vezuju za prebivalište djeteta. Međutim, u Beranama, romska populacija se podstiče da svoju djecu šalje u OŠ „Radomir Mitrović”, a po riječima direktora ove škole:

Iako roditelji imaju pravo da izaberu u školu u koju žele da upišu svoje dijete, cijela romska populacija se podstiče da upiše djecu u ovu školu [Radomir Mitrović]. Ovo je škola koju je Ministarstvo prosvjete i nauke odredilo za jedan od centara u Crnoj Gori (uz Nikšić i Podgoricu) u kojima će se sprovoditi Romska obrazovna inicijativa.²⁴⁰

Po riječima pedagoga u školi „Radomir Mitrović”, broj romskih učenika od 1-8 razreda iznosi kao što pokazuje Tabela A6:

Tabela A6. Romski učenici od 1-8. razreda u OŠ „Radomir Mitrović”

Razred	Broj romskih učenika
1	33
2	21
3	11
4	15
5	7
6	11
7	5
8	5
Ukupno	108

Izvor: Intervju sa Milutinom Šćekićem, Berane, avgust, 2006.

²³⁹ Intervju sa Šatom Hajdarpašićem, direktorom OŠ „Radomir Mitrović”, Berane, avgust, 2006.

²⁴⁰ Intervju sa Šatom Hajdarpašićem, Berane, avgust, 2006.

Postoji nekoliko kriterijuma za podjelu djece i formiranje odjeljenja. Kao što je direktor škole pomenuo, među kriterijumima su slučajni izbor, želje roditelja i učenika i ocjena sposobnosti učenika.

Troškovi

Direktor škole „Radomir Mitrović” je ocijenio da su troškovi pohađanja ove škole najmanje 10-15 eura mjesečno. Procjena pedagoga zaposlenog u istoj školi je da troškovi iznose 200 eura za prvi mjesec škole i 50 eura mjesečno za ostale mjesece tokom školske godine.²⁴¹

Direktor je kazao da su „knjige donekle besplatne samo za učenike u reformisanim²⁴² razredima koji su primaoci socijalne pomoći. Stoga, finansijska pomoć za knjige daje se samo u reformisanim školama”.²⁴³ Jedan roditelj je rekao „Nikada nisam plaćao za knjige, niti za drugi školski pribor”.²⁴⁴

Akademski uspjeh

Nacionalni ispiti ili testovi za završetak/početak školovanja u ključnim momentima u sistemu obično se organizuju u 5, 8 i 12. razredu. Po riječima direktora škole „Radomir Mitrović”:

Obično, učenici koji redovno pohađaju nastavu uspješno završe razred uz pomoć nastavnika. Međutim, u slučaju dužeg odsustva, učenici se tretiraju kao učenici koji su odustali od daljeg školovanja. Takođe, neki od tih [učenika koji su duže vrijeme odsutni] imaju neriješen status u razredu, što automatski znači da nisu završili razred. Broj ovih slučajeva je mali, dok je procenat učenika koji završe četvrti razred mnogo veći i iznosi preko 90 odsto.²⁴⁵

Procenat ponavljanja razreda među romskim učenicima iznosi oko 5 odsto. Nema romskih predstavnika iz ove škole u nekom od školskih takmičenja,²⁴⁶ što se pripisuje teškim uslovima života romske djece.²⁴⁷ Međutim, neki romski učenici uspješno su uključeni u sportska takmičenja koja se organizuju u školama.²⁴⁸

²⁴¹ Procjena troškova škole dali su direktor, Šato Hajdarpašić, i pedagog, Milutin Šćekić, Berane, 2006.

²⁴² Reformisane škole uvedene su 2005. godine. U reformisanim školama obrazovanje traje 9 godina (od 1-9. razreda), dok je u starom školskom sistemu obrazovanje trajalo 8 godina (od 1-8. razreda).

²⁴³ Intervju sa Šatom Hajdarpašićem, Berane, 2006.

²⁴⁴ Intervju sa jednim roditeljem, Berane, 2006.

²⁴⁵ Intervju sa Šatom Hajdarpašićem, Berane, 2006.

²⁴⁶ Intervju sa Šatom Hajdarpašićem, Berane, 2006.

²⁴⁷ Intervju sa Milutinom Šćekićem, pedagogom u školi „Radovan Mitrović“, Berane, 2006.

²⁴⁸ Intervju sa Milutinom Šćekićem, Berane, 2006.

Pismenost među romskim učenicima u četvrtom i osmom razredu je solidna, na nivou neromskih učenika, konstatovao je direktor. Većina romskih učenika nauči da čita i piše do trećeg razreda, kako nas je obavijestio pedagog.²⁴⁹

Odnosi između škole i zajednice

Dva predstavnika roditelja članovi su školskog odbora u školi „Radomir Mitrović”. Po riječima školskog pedagoga i dva nastavnika, romski roditelji uključeni su u aktivnosti škole preko skupštine roditelja. Međutim, romski roditelji rijetko odgovaraju na pozive koje im škole šalju, a koje se tiču angažovanja roditelja u školskim aktivnostima, problemima i sastancima roditelja.²⁵⁰ Iako su neki romski roditelji istakli da nisu uopšte uključeni u aktivnosti škole, jedan roditelj je rekao „Ja jedino dobijam pozive za roditeljske sastanke i uvijek odem.”²⁵¹

Pojavni oblici segregacije

Integracija je opšteprihvaćena kao važna vrijednost u Beranama, kao način prevazilaženja socijalnih i kulturnih razlika.²⁵² Po riječima zaposlenih u školi, nema segregacije romske djece u školi „Radomir Mitrović” i čak i kada bi bilo više romskih učenika u odjeljenju, segregacija bi bila izbjegnuta.

Lokalni romski lideri smatraju da je za romsku djecu bolje da ostanu u redovnim školama sa drugom neromskom djecom, zato što integracija poboljšava uspjeh romske djece. Romski lideri i romski asistent u nastavi potvrdili su da u školi „Radomir Mitrović” nema segregacije.²⁵³ I sami romski učenici kazali su da se prema njima ne odnose drugačije nego prema njihovim drugovima iz razreda koji nisu romske nacionalnosti, kao i da ne bi željeli da idu u razred u kojem su samo romska djeca. Mogućnost da uče u mješovitom okruženju pomogla im je da se osjećaju dijelom cjeline bez bilo kakvih nejednakosti.²⁵⁴

Romski asistenti u nastavi / školski medijatori

U školi radi jedan romski asistent u nastavi, koji je izbjeglica sa Kosova i koji ima diplomu srednje škole. Po riječima direktora škole, asistent je „prošao kroz nekoliko seminara kako bi mogao da nam pomogne u realizaciji i integraciji romske djece u našoj školi.”²⁵⁵

²⁴⁹ Intervju sa Milutinom Šćekićem, Berane, 2006.

²⁵⁰ Intervju sa zaposlenima u školi „Radovan Mitrović”, Berane, 2006.

²⁵¹ Intervju sa jednim romskim roditeljem, Berane, 2006.

²⁵² Spisak intervjuisanih učesnika dat je u prilogu na kraju ovog dokumenta.

²⁵³ Izjave tri romska lidera, Berane, avgust, 2006.

²⁵⁴ Po riječima romske djece (djevojčica je završila četvrti razred, a dječak osmi razred), Berane, avgust, 2006.

²⁵⁵ Intervju sa Šatom Hajdarpašićem, Berane, 2006.

Nema udžbenika o romskoj istoriji i kulturi u ovoj školi,²⁵⁶ niti dvojezičnog nastavnog programa. Međutim, školski pedagog je rekao da bi bio više nego zadovoljan kada bi mogao da učestvuje u takvom programu kako bi pomogao romskim učenicima i olakšao im obrazovanje.²⁵⁷

Obuka i pružanje podrške nastavnicima

Po riječima direktora škole, organizovano je nekoliko seminara za nastavnike o realizaciji programa u novoreformisanim školama. Cilj seminara jeste da se pomogne školi i zaposlenima da bolje razumiju ciljeve reformisanja škole kako bi oni sa svoje strane mogli da pomognu u uspješnoj realizaciji. Školski pedagog takođe je pomenuo seminar koji je organizovan za nastavnike koji rade sa romskim učenicima.²⁵⁸

Direktor je rekao da nema radionica namijenjenih nastavnicima i učenju romskog jezika, kao i da su sami nastavnici rekli da nisu spremni da učestvuju u bilo kakvim predavanjima ove vrste, čak i da se radi samo o jednom: „Ne mogu više; već sam previše umorna od svega”.²⁵⁹

Upis, ostanak i završetak

Po riječima romskog asistenta, na godišnjem nivou 5-10 djece ne biva upisano u prvi razred: „Ove godine, od 35 djece koja su trebala biti upisana u prvi razred, petoro njih se nije upisalo.”²⁶⁰ Predstavnik Roma iz Riversajda rekao je „S izuzetkom jedne porodice, sva ostala djeca iz Riversajda idu u školu.”²⁶¹ Međutim, jedan drugi predstavnik rekao je da se „više od polovine djece ne upiše u školu”.²⁶²

U Beranama postoji samo jedno formalno obdanište (s 14 romske djece). Ukupno, 15 djece nije upisano ni u jedno obdanište, ali bi trebalo, 45 djece nalazi se u „neformalnom”, obdaništu NVO „Djeca-Enfants”, dok je 14 djece u formalnom obdaništu. Troje romske djece upisano je u specijalnu školu.²⁶³

Po riječima romskog saradnika, romska djeca u predškolskoj ustanovi u prosjeku provedu oko godinu dana, ili najviše dvije. Djevojčice obično ostaju do četvrtog ili petog razreda i onda odlaze zato što roditelji smatraju da su djevojčice tog uzrasta spremne za udaju. Samo mali broj djece završi osmi razred, po riječima saradnika: „Nadam se da će polovina učenika upisanih ove godine i završiti.”²⁶⁴

²⁵⁶ Intervju sa Šatom Hajdarpašićem, Berane, 2006.

²⁵⁷ Intervju sa Milutinom Ščekićem, Berane, 2006.

²⁵⁸ Intervju sa Milutinom Ščekićem, Berane, 2006.

²⁵⁹ Intervju sa Kosom Guberinić i Svetlanom Pešić, Berane, 2006.

²⁶⁰ Intervju sa Zenom Dubović, Berane, 2006.

²⁶¹ Intervju sa Saljajem Sadri, Berane, 2006.

²⁶² Intervju sa Acom Rizvanovićem, Berane, avgust, 2006.

²⁶³ Intervju sa Zenom Dubović, Berane, 2006.

²⁶⁴ Intervju sa Zenom Dubović, Berane, 2006.

Po riječima direktora škole, 5 odsto učenika odustalo je od školovanja tokom školske 2005/2006. godine.²⁶⁵ Međutim, po riječima romskih lidera i romskih saradnika u nastavi, realan broj učenika koji odustaju od školovanja je veći.²⁶⁶

Strukturna ograničenja na pristup

Ne postoji podatak o procentu romske djece u zajednici koja ne ispunjavaju pravne zahtjeve za upis u obdanište ili školu bilo usljed nedostatka dokumenata bilo zbog drugih prepreka. Međutim, po riječima direktora i školskog pedagoga, ima mnogo djece koja su izbjeglice i čiji roditelji imaju teškoća da obezbijede neophodna dokumenta kako bi upisali svoju djecu u školu. Međutim, zahvaljujući NVO „Djeca-Enfants” u Rožajama, kao i fleksibilnoj upisnoj politici u školi „Radomir Mitrović”, ova barijera je u izvjesnoj mjeri uklonjena.

Jezik

Po riječima školskog pedagoga, prilikom organizovanja obaveznog testiranja za upis na raspolaganju je romski prevodilac. On je takođe kazao da je nivo poznavanja jezika na kome se daju uputstva prilikom upisa u obdanište i školu kod romske djece solidan: „Znaju jezik dovoljno dobro i ukoliko imaju teškoća da nešto razumiju, prevodilac je tu da im pomogne. Takođe imaju priliku da govore sa drugom neromskom djecom.”²⁶⁷

A.2.2 Studija slučaja: Nikšić

A2.2.1 Administrativna jedinica

Grad Nikšić nalazi se u nikšićkoj dolini, u podnožju planine Trebjese. Grad je centar Opštine Nikšić (75,282 stanovnika), najveće opštine u Crnoj Gori po teritoriji koju zauzima. Nikšić je drugi po veličini grad u Crnoj Gori sa 58,212 stanovnika i predstavlja važan industrijski, kulturni i obrazovni centar. Lokalna željezara (*Nikšićka Željezara*), rudnik boksita, pivara (*Nikšićka pivara*) i mnoga druga preduzeća nalaze se u gradu. Ove glavne kompanije borile su se za opstanak nakon propadanja socijalističke privrede, ali su se uspjele oporaviti od tog perioda i većina njih je sada već privatizovana ili će to uskoro biti.

Nikšić je administrativni centar Opštine Nikšić, koja obuhvata gusto naseljenu plodnu dolinu zvanu Župa, i ima oko 75,282 stanovnika.²⁶⁸ Sam Nikšić ima 58,212 stanovnika. U Tabeli A7 dat je pregled strukture stanovništva po etničkoj pripadnosti.²⁶⁹

²⁶⁵ Intervju sa Šatom Hajdarpašićem, Berane, 2006.

²⁶⁶ U vezi sa ovim pitanjem nema bližih niti tačnijih podataka.

²⁶⁷ Intervju sa Milutinom Ščekićem, Berane, 2006.

²⁶⁸ Po popisu iz 2003. godine.

²⁶⁹ Podaci vezani za Opštinu Nikšić mogu se pogledati na <http://visit-montenegro.com> (pristup ostvaren 17. jula 2007).

Tabela A7. Etnička pripadnost

Etnička pripadnost	Broj	Procenat
Crnogorci	47.154	62,64
Srbi	20.129	26,74
Muslimani	695	0,92
Romi	335	0,44
Jugosloveni	267	0,35
Bošnjaci	147	0,20
Hrvati	132	0,18
Ostali	436	0,58
Neopredijeljeni	5.214	6,93
Nema podataka	772	1,03
Ukupno	75.282	100

Izvor: *Zvanični turistički websajt Crne Gore, <http://www.visit-montenegro.com/cites-Nikšić.htm> (pristup ostvaren 12. novembra 2007).*

A2.2.2 Romi i zajednica

U Nikšiću živi 131 romska porodica (kako domicilnih, tako i romskih izbjeglica sa Kosova, iz Hrvatske i Bosne), koje žive u sljedećim homogenim romskim zajednicama:

- Budo Tomović I: 11 romskih porodica;
- Budo Tomović II: 33 romske porodice;
- Željezara: 7 romskih porodica;
- Naselje pod Trebjesom: 42 romske porodice;
- Brlja: 31 romska porodica.

Sedam romskih porodica živi u mješovitim naseljima zajedno sa neromskim porodicama.²⁷⁰ Međutim, po riječima jednog romskog lidera, 300 romskih porodica živi u naselju „Pod Trebjesom“,²⁷¹ dok je jedan drugi romski lider kazao da ukupno 700 Roma

²⁷⁰ Web strana „SOS telefona“ iz Nikšića, na <http://www.sosnk.org> (pristup ostvaren 4. jula, 2007).

²⁷¹ Intervju sa Berišom Azemom, iz NVO „Unija Roma pod Trebjesom“, Nikšić, 2006.

živi u naseljima „Budo Tomović“ i „Željezara“²⁷² Po riječima trećeg romskog lidera „tokom 2000. godine obavljeno je istraživanje po kojem je u Nikšiću bilo 1,268 Roma. Međutim, broj se mijenja i sada iznosi oko 1,000 zato što je dosta Roma otišlo iz ovog kraja.“²⁷³

Procjene broja registrovanih domaćinstava takođe su različite – jedan romski lider kazao je da ima 70 registrovanih domaćinstava, dok je druga osoba rekla da taj broj iznosi od 180 do 200.²⁷⁴

Po riječima tri intervjuisana romska lidera, iz lokalnog budžeta se ne izdvajaju sredstva za romsku zajednicu. Nema romskih predstavnika u lokalnim skupštinama niti institucionalnih mehanizama kojima bi se obezbijedilo učešće Roma u lokalnoj upravi, po riječima intervjuisanih romskih lidera.

Na zvaničnoj web strani Opštine Nikšić kaže se da je, po zvaničnoj školskoj dokumentaciji, u školskoj 2005/2006. godini bilo 121 djece RAE populacije (Roma, Aškalija i Egipćana) u redovnim osnovnim školama, dok je 79 RAE djece obrazovano po programu za odrasle. U srednjoj školi ima samo tri RAE učenika.²⁷⁵ Po riječima jednog romskog lidera, u Nikšiću ima 400-450 romske djece uzrasta od 0-18 godina.²⁷⁶ Jedan drugi romski lider dao je sljedeće podatke, izložene u Tabeli A8, o Romima predškolskog i školskog uzrasta:

Tabela A8. Populacija predškolskog i školskog uzrasta

3-6 godina	40-50
7-10 godina	30
11-14 godina	50
15-18 godina	30
Ukupno	150-160

Izvor: Intervju sa Beriša Lazem, Nikšić, 2006.

Lideri romskih naselja „Pod Trebjesom“ i „Brlja“ su kazali da 40 odsto romske djece govori romski i albanski u ovim naseljima.²⁷⁷ Lider naselja „Željezara“ kazao je da „je

²⁷² Intervju sa Hajrušaj Tahinom iz NVO „Unija Roma iz Budo Tomović“ i liderom romskog naselja Željezara, Nikšić, 2006.

²⁷³ Intervju sa Beganaj Veseljom iz NVO „Početak“ i liderom romske zajednice Brlja, Nikšić, 2006.

²⁷⁴ Nije jasno da li se druga procjena odnosi na Opštinu Nikšić ili na grad Nikšić. Intervju sa Tahinom Hajrušaj i Veseljom Beganaj, Nikšić, 2006.

²⁷⁵ Lokalni plan za djecu, Opština Nikšić, maj, 2007, na http://www.Nikšić.cg.yu/LokalnaUprava/drustvene_djelatnosti/obavjestenja/20070517_lpa.doc (pristup ostvaren 17. jula 2007).

²⁷⁶ Intervju sa Veseljom Beganajem, Nikšić, 2006.

²⁷⁷ Intervju sa Beriša Azem i Veseljom Beganajem, Nikšić, 2006.

romski jezik maternji jezik u ovoj zajednici i da se češće govori romski kod kuće. Oko 70-80 odsto romske djece govore svojim [romskim] jezikom.²⁷⁸

Stanje infrastrukture (putevi, priključak na kanalizaciju, plin, struja i prevoz) različita je u različitim romskim zajednicama. U naselju „Pod Trebjesom“, infrastruktura je dobra.²⁷⁹ Međutim, po riječima lokalnog lidera, infrastruktura u naselju „Željezara“ veoma je loša: neke porodice nisu priključene na kanalizacioni sistem, dok je pristup prevozu ograničen.²⁸⁰ U naselju „Brlja“, infrastruktura je „solidna“. Putevi su dostupni, a kuće imaju struju i pijaću vodu, ali nisu priključene na sistem kanalizacije.²⁸¹ Razdaljina između ovih romskih zajednica i javnih ustanova kao što su škole, bolnica ili domovi zdravlja značajna je – između jednog i tri kilometra²⁸² - dok nedostatak lokalnog prevoza dodatno otežava situaciju.

Tri romska lidera dala su prilično različite procjene o broju Roma koji imaju formalno zaposlenje. Po riječima lidera naselja „Pod Trebjesom“, 80 odsto Roma koji žive imaju radna mjesta s pola radnog vremena i, po njegovoj procjeni, u Nikšiću oko 65 odsto Roma ima stalno radno mjesto.¹ Po riječima romskog lidera naselja „Željezara“ „nema tako puno Roma bez stalnog zaposlenja. Možda samo deset Roma ima sezonske poslove.“²⁸³ Za razliku od njega, lider naselja „Brlja“ rekao je da „oko 100 Roma ima stalno zaposlenje. Veoma mali broj Romkinja je zaposleno. Tek nekoliko Roma radi po osnovu ugovora.“²⁸⁴ Oni koji rade obično rade u komunalnim službama ili u lokalnoj željezari, pri čemu prihod dopunjavaju recikliranjem materijala. Po riječima jednog predstavnika, novac koji šalju rođaci iz inostranstva važan je izvor prihoda za većinu porodica.²⁸⁵ Prosječan budžet domaćinstva tipične romske porodice (od 5 do 6 članova) iznosi od 200 do 250 eura.

Većina Roma u Nikšiću živi u siromaštvu, a uslovi u kojima žive mogu se opisati kao uslovi „na nivou preživljavanja“. Po riječima lidera naselja „Pod Trebjesom“ „25 odsto nemaju ništa; njihov jedini izvor prihoda je skupljanje flaša. Ostatak stanovnika živi na ivici egzistencije. Možda je samo pet porodica koje su finansijski malo boljeg stanja.“²⁸⁶ U naselju „Željezara“, po riječima lidera ove zajednice, „ima mnogo siromašnih porodica, više od 40 odsto. Preostali broj stanovnika radi i nalazi neki način da preživi.“²⁸⁷ Lider

²⁷⁸ Intervju sa Hajrušaj Tahinom, Nikšić, 2006.

²⁷⁹ Intervju sa Beriša Azem, Nikšić, 2006.

²⁸⁰ Intervju sa Hajrušaj Tahinom, Nikšić, 2006.

²⁸¹ Intervju sa Veseljom Beganajem, Nikšić, 2006.

²⁸² Intervju sa Veseljom Beganajem, Nikšić, 2006.

²⁸³ Intervju sa Hajrušaj Tahinom, Nikšić, 2006.

²⁸⁴ Intervju sa Veseljom Beganajem, Nikšić, 2006.

²⁸⁵ Intervju sa Veseljom Beganajem, Nikšić, 2006.

²⁸⁶ Intervju sa Beriša Azem, Nikšić, 2006.

²⁸⁷ Intervju sa Hajrušaj Tahinom, Nikšić, 2006.

naselja „Brlja“ kazao je da je „99,5 odsto [stanovnika] siromašno. Pola odsto su srednja klasa i oni, recimo, žive pristojno. Samo četiri ili pet porodica imaju svoje kuće.“²⁸⁸

U Nikšiću, po riječima sve trojice romskih lidera, socijalni i međuetnički odnosi između romskih i neromskih zajednica koje žive u susjedstvu su dobri. Romske i neromski susjedi rade zajedno, pomažu se, posjećuju, naročito kada se radi o sahranama, svadbama i vjerskim proslavama.²⁸⁹

A2.2.3 Obrazovanje

Školske i obrazovne mreže

U Opštini Nikšić postoje 22 osnovne škole, četiri srednje škole, jedna škola muzičkog obrazovanja i izvjestan broj predškolskih ustanova. Nema specijalnih škola za djecu s posebnim potrebama, s izuzetkom radionice „Igračkoteka“ Nikšić.²⁹⁰ U opštini ima 6,441 djece (Roma i druge nacionalnosti) uzrasta od 0-6 godina, 7,833 djece uzrasta od 7-14 godina, što ukupno iznosi 14,274 djece mlađe od 15 godina. Uz to, ima 3,041 djece (Roma i druge nacionalnosti) uzrasta od 15-18 godina, što znači da je ukupan broj djece školskog uzrasta u opštini 17,315.²⁹¹

Tabela A9. Upis u osnovnu školu, Opština Nikšić, 2006.

	Predškolske ustanove	Osnovno obrazovanje
Odsto – dječaci	48,55	51,51
Odsto – djevojčice	51,45	48,49
Broj dječaka	502	4.402
Broj djevojčica	536	4.144
Ukupan broj	1.038	8.546

Izvor: *Lokalni plan za djecu, Opština Nikšić, maj, 2007. godine, dostupan na http://www.niksic.cg.yu/LokalnaUprava/drustvene_djelatnosti/obavjestenja/20070517_lpa.doc (pristup ostvaren 14. novembra 2007).*

²⁸⁸ Intervju sa Veseljom Beganajem, Nikšić, 2006.

²⁸⁹ Intervju sa Beriša Azem, Hajrušaj Tahir i Veseljom Beganaj, Nikšić, 2006.

²⁹⁰ Po Zvaničnom sajtu Nikšića, u ovoj radionici ima 25-40 djece (Roma i drugih). Lokalna opština ne izdvaja nikakav budžet za ovu radionicu. Međutim, Udruženje djece s posebnim potrebama finansijski podržava ovu radionicu. Takođe, ima brojnih donacija koje ova radionica dobija preko različitih međunarodnih projekata.

²⁹¹ Lokalni plan za djecu, Opština Nikšić, maj, 2007. godine, dostupan na http://www.niksic.cg.yu/LokalnaUprava/drustvene_djelatnosti/obavjestenja/20070517_lpa.doc (pristup ostvaren 17. jula 2007).

Procjene o broju romske djece koja se nikada nisu upisala u školu različite su kod različitih romskih lidera. u zavisnosti od poznavanja situacije u sopstvenoj zajednici. Po riječima lidera naselja „Pod Trebjesom“, oko 15-20 odsto romske djece nikada se nisu upisala u bilo kakvu školu. Neka od ove romske djece čak nisu registrovana u lokalnoj opštini.²⁹² Lider naselja „Željezara“ kazao je da nije sasvim siguran koliko je romske djece koja nikada nisu bila u školi, ali da po njegovom mišljenju taj broj iznosi oko 100.²⁹³ Predstavnik naselja „Brlja“ rekao je da je „broj te djece [koja nikada nisu bila upisana] veliki. Ima oko 200 djece koja su sada previše stara, ali koja nikada nisu bila upisana ni u jednu školu.“²⁹⁴

Otrprike 50 romske djece je, kako se navodi, upisano u neformalne predškolske ustanove koje vode nevladine organizacije.²⁹⁵ U Nikšiću nema specijalnih škola, a romski lideri koji su intervjuisani nisu znali nijedno od romske djece koji su pohađali specijalnu školu.

Broj Roma koji su upisani u OŠ „Mileva Lajović“ je u porastu. Po riječima jednog romskog lidera, „1997-1998. godine, bilo je osmoro [romske] djece u redovnom obrazovnom sistemu. Danas ih ima 100-200 u osnovnim školama, tri u srednjoj školi i tri na fakultetu. Napredak je ostvaren u toku proteklih pet ili šest godina. Godišnji porast broja stanovnika iznosi 15-20 odsto.“²⁹⁶ Direktor ove škole kazao je da je 2005/2006. godine 78 romskih učenika upisano u ovu školu. U prvom razredu bilo je 25 romskih učenika, od 1-4. razreda ukupno 59, dok je od 5-8. razreda bilo 19 romskih učenika.²⁹⁷

Tabela A10. Upis u školu „Mileva Lajović“, Nikšić

	Osnovno obrazovanje	Niža srednja škola
Dječaci	Ukupno 1.334	694
Djevojčice		640
Broj romske djece	66	17

Izvor: Intervju sa Željkom Drinčićem, direktorom škole «Mileva Lajović», Nikšić, 2006.

Škola «Mileva Lajović» jedna je od tri škole u zemlji koja primjenjuje program «Romska obrazovna inicijativa u Crnoj Gori». U okviru Programa organizovana je radionica za RAE roditelje kako bi se kod njih povećala svijest o značaju obrazovanja, kao i dodatni časovi i predavanja za romske učenike, kako bi se poboljšao njihov uspjeh u školi.

²⁹² Intervju sa Beriša Azem, Nikšić, 2006.

²⁹³ Intervju sa Hajrušaj Tahiro, Nikšić, 2006.

²⁹⁴ Intervju sa Veseljom Beganajem, Nikšić, 2006.

²⁹⁵ Izjave dobijene od dva romska lidera.

²⁹⁶ Intervju sa Veseljom Beganajem, Nikšić, 2006.

²⁹⁷ Intervju sa Željkom Drinčićem, direktorom škole «Mileva Lajović», Nikšić, 2006.

Škola i postupak podjele djece po odjeljenjima

Upis u predškolsku ustanovu u okviru škole «Mileva Lajović» vrši se uz pomalo neformalnu proceduru, po riječima direktora ove škole:

Nema obdaništa; međutim, jednu učionicu smo ustupili kako bi je mogla koristiti djeca iz naše lokalne zajednice i djeca koja će se kasnije upisati u našu školu. Postupak upisa u ovom improvizovanom obdaništu reguliše centralno obdanište [...], djeca se obično raspoređuju u zavisnosti od mjesta stanovanja. Početkom marta dobijemo spisak djece koja pripadaju našoj školi po mjestu stanovanja i po mjesnoj zajednici kojoj ta djeca pripadaju. Zatim, početkom aprila, djeca prolaze kroz obavezno testiranje.²⁹⁸

Direktor je dodao da je tokom proteklih par godina prilikom upisa ova škola davala prioritet željama djece i roditelja, a ne mjestu stanovanja.

Po riječima direktora, jedini kriterijum za raspoređivanje djece u školu «Mileva Lajović» jeste želja da se dobiju odjeljenja izbalansiranog sastava u pogledu roda i socijalnog statusa.²⁹⁹

Uspjeh u školi

Po riječima direktora škole, do 2003. godine romski učenici su obično prekidali svoje obrazovanje u četvrtom razredu; od tada, mnogi romski učenici prešli su iz četvrtog u peti razred.³⁰⁰ Jedan nastavnik iz ove škole potvrdio je da nema ponavljanja razreda, s izuzetkom onih romskih učenika koji ne dođu na testiranje znanja.³⁰¹ «Nema razlika u uspjehu romskih i neromskih učenika,» po riječima nastavnice.³⁰²

Direktor je kazao da 3-5 romskih učenika godišnje ponavlja razred i da su to obično učenici od petog do osmog razreda. «Na kraju školske 2005/2006. godine, oko 84 odsto romskih učenika uspješno je završilo razred», po riječima direktora škole.³⁰³

Romski učenici u prosjeku provode u školi od četiri do šest godina, po riječima dva predstavnika Roma,³⁰⁴ dok po riječima jednog drugog predstavnika, romska djeca obično ne provedu u školi više od osam godina.³⁰⁵

Odnosi između škole i zajednice

Jedan nastavnik je istakao da se svi roditelji pozivaju na roditeljske sastanke i, po riječima

²⁹⁸ Intervju sa Željkom Drinčićem, Nikšić, 2006.

²⁹⁹ Intervju sa Željkom Drinčićem, 2006.

³⁰⁰ Intervju sa Željkom Drinčićem, Nikšić, 2006.

³⁰¹ Intervju sa Marinom Lonsović, nastavnicom u školi «Mileva Lajović», Nikšić, 2006.

³⁰² Intervju sa Marinom Lonsović, Nikšić, 2006.

³⁰³ Intervju sa Željkom Drinčićem, 2006.

³⁰⁴ Intervju sa Beriša Azemom i Veseljom Beganajem, Nikšić, 2006.

³⁰⁵ Intervju sa Hajrušaj Tahinom, Nikšić, 2006.

tog nastavnika, romski roditelji redovno dolaze u školu i surađuju sa školskim pedagogom, direktorom, nastavnicima i logopedom.³⁰⁶ Nekoliko romskih roditelja potvrdilo je da dolaze na sastanke koje škola organizuje, kao i na dodatne sastanke koje organizuje NVO „Save the Children“.³⁰⁷

Romski saradnici u nastavi / školski medijatori

U periodu za koji je rađen izvještaj, u ovoj školi nije bilo romskih asistenata u nastavi ili medijatora, ali, po riječima direktora, imali su dva asistenta u toku školske 2004/2005. godine, koje je imenovalo Ministarstvo prosvjete i nauke. Ovi asistenti su imali ulogu medijatora između romskih roditelja i zaposlenih u školi, pomagali su u prikupljanju dokumenata za upis romske djece, ali i pomagali u promovisanju redovnog pohađanja škole od strane romskih učenika, po riječima direktora ove škole.³⁰⁸ Nije dato objašnjenje zašto saradnici više ne rade u školi.

Nastavni materijal

Direktor škole je rekao da je škola dobila nešto besplatnih knjiga, od čega je polovina odmah data romskim učenicima, dok je druga polovina ostavljena u školskoj biblioteci. Romskim učenicima je dozvoljeno da te knjige koriste i zatim ih vrate u biblioteku na kraju školske godine. Međutim, 2006. godine škola nije dobila besplatne knjige, s izuzetkom romskih učenika koji su primaoci socijalne pomoći.³⁰⁹ Posredstvom romskog lidera, škola je dobila nekoliko knjiga za biblioteku, među kojima su priče i bajke koje su napisali Romi.

Obuka i podrška nastavnicima

Nekoliko različitih vrsta obuke je organizovano za nastavnike u školi «Mileva Lajović», među kojima je obuka nastavnika za rad u devetogodišnjoj školi, seminar o inkluzivnom obrazovanju, kao i neki projekti za zaposlene. Nije rađena evaluacija nastavnog osoblja, ali je školu obišao inspektor sa zadatkom da ocijeni organizaciju škole.³¹⁰

Nema obuke iz dvojezične nastave, niti se takvi programi nude u školi.

Jezič

Romska djeca koja su izbjeglice koja su tek stigla u Nikšić³¹¹ imaju teškoća sa izražavanjem na jeziku na kojem im se predaje u školi. Pa ipak, ne postoji program dvojezične nastave u ovoj školi.

³⁰⁶ Intervju sa Marinom Lonsović, Nikšić, 2006.

³⁰⁷ Intervju sa Delijom Minirom, Hajruši Camilom i Beriša Nerdjivanom, romskim roditeljima, Nikšić, 2006.

³⁰⁸ Intervju sa Željkom Drinčićem, 2006.

³⁰⁹ Intervju sa Željkom Drinčićem, 2006.

³¹⁰ Intervju sa Željkom Drinčićem, Nikšić, 2006.

³¹¹ Romi koji su izbjegli sa Kosova, iz Bosne i Hrvatske, ili Romi koji se izjašnjavaju kao REA.

A2.3 Studija slučaja: Podgorica

A2.3.1 Administrativna jedinica

Podgorica je glavni grad i najveći grad u Republici Crnoj Gori. Po popisu iz 2003. godine, Opština Podgorica ima 169.132 stanovnika, od čega 136.473 živi u urbanim cjelinama. Opština Podgorica zauzima 10,4 odsto teritorije Crne Gore i 27,3 odsto stanovnika. Pored toga što je administrativni centar Crne Gore, Podgorica je i ekonomski, kulturni i obrazovni centar. Etnički sastav stanovništva opštine prikazan je u Tabeli A11:

Tabela A11. Etnička struktura, Podgorica, 2003.

Etnička pripadnost	Broj	Procenat
Crnogorci	96.343	56,96
Srbi	44.423	26,26
Albanci	9.296	5,49
Muslimani	4.399	2,60
Bošnjaci	2.307	1,36
Romi	1.389	0,82
Hrvati	709	0,42
Neopredijeljeni ⁴⁰⁰	6.978	4,12
Ostali	1.834	1,08
Nema podataka	1.233	0,73
Ukupno	169.132	100

Izvor: Službena web strana grada Podgorice, na <http://www.podgorica.cg.yu/Prva.1.htm> (pristup ostvaren 17. jula 2007).

U Podgorici, neki djelovi romske zajednice fizički su izdvojeni, dok na nekim mjestima formiraju kvartove u samom gradu.³¹³ Lokalni romski lideri procijenili su da u romskim naseljima (zajednicama) živi sljedeći broj stanovnika:

- Kamp 1: naseljeno isključivo romskim izbjeglicama, ima 300 stanovnika;
- Kamp 2: samo romske izbjeglice, ima oko 320 stanovnika (tj. 56 porodica);

³¹² Broj 'neopredijeljenih' u velikoj mjeri utiče na postojeće razlike u podacima o broju Roma koji žive u Podgorici.

³¹³ Do ovoga dolazi kada se uvećava broj gradskog stanovništva, te se onda uvećava i teritorija grada. Oblasti koje su ranije bile predgrada sada se smatraju oblastima blizu centra grada. Tako su romska naselja postali kvartovi u samom gradu.

- Njemačka kuća: zgrada koju je izgradila fondacija HELP u kojoj su smještene samo romske izbjeglice (22 porodice);
- Vrela Ribnička: sa domicilnim Romima, u naselju uglavnom žive Romi, ali i značajan broj neromskog stanovništva;
- Konik: naselje je uglavnom naseljeno Romima, ali i značajnim brojem neromskog stanovništva;
- Doljani: neromsko naselje u kome živi i devet romskih porodica.³¹⁴

Zvanični statistički podaci govore da u Podgorici živi 1,389 Roma. Međutim, po riječima predstavnika NVO, ovaj podatak nije precizan. Predstavnik organizacija „Romsko vrijeme“ i „Udruženje romskih novinara u Crnoj Gori“ ističe da pošto se riječ «Romi» koristi kao skraćeni naziv za raznovrsnu populaciju pod nazivom RAE populacija (Romi, Aškalije i Egipćani), dolazi do zabune prilikom prikupljanja podataka. Ovaj predstavnik pomenuo je sopstveno iskustvo; iako se on i njegova porodica izjašnjavaju kao Romi, «Kada su me zamolili da popunim upitnik, ispitivač je rekao «Da li da vas upišem kao Crnogorce?» Prosto iz razloga što je to tako rekao, ja sam jednostavno odgovorio «Da, upišite nas kao Crnogorce.»³¹⁵ Predstavnica NVO „Udruženje žena Roma i Kovača – Žensko srce“, koja radi kao saradnica u nastavi u školi «Božidar Vuković Podgoričanin» u Podgorici na Koniku i u Fondaciji za stipendiranje Roma, kazala je da po posljednjoj registraciji Roma ima 2,240, ali da su se mnogi od njih od tada vratili na Kosovo, a da se nisu ispisali iz registra.³¹⁶

Procjene o broju registrovanih romskih domaćinstava takođe se razlikuju; po riječima jednog predstavnika, procenat neregistrovanih porodica mogao bi biti čak 40 odsto.³¹⁷

Po riječima sva tri intervjuisana romska lidera, nema predstavnika romske populacije u lokalnoj skupštini, niti postoje institucionalni mehanizmi koji bi obezbijedili učešće Roma u lokalnoj upravi. Pa ipak, romski lider je dodao da postoje neke inicijative za uključivanje jednog predstavnika Roma u svaku mjesnu zajednicu³¹⁸ u Podgorici.³¹⁹

Po riječima jednog romskog lidera,³²⁰ nema izdvajanja iz lokalnog budžeta za romsku

³¹⁴ Intervjui sa Behijom Ramovićem, Hadi Kabasi i Darkom Sejđovićem, romskim predstavnicima, Podgorica, avgust, 2006.

³¹⁵ Intervju sa Darkom Sejđovićem, predstavnikom NVO „Romsko vrijeme“ i „Udruženje romskih novinara u Crnoj Gori“, Podgorica, avgust, 2006.

³¹⁶ Intervju sa Behijom Ramovićem, saradnikom u nastavi u školi “Božidar Vuković Podgoričanin” na Koniku i u Fondaciji za stipendiranje Roma, predstavnik NVO „Udruženje žena Roma i Kovača – Žensko srce“, Podgorica, avgust, 2006.

³¹⁷ Intervju sa Darkom Sejđovićem, Podgorica, avgust, 2006.

³¹⁸ Mjesna zajednica je manja administrativna jedinica unutar svake opštine.

³¹⁹ Intervju sa Behijom Ramovićem, Podgorica, avgust, 2006.

³²⁰ Intervju sa Hadi Kabasijem, Podgorica, avgust, 2006.

zajednicu, dok drugi predstavnik kaže da su neka sredstva podijeljena, ali da novac ide u «pogrešne» ruke.³²¹

A2.3.2 Romi i zajednica

Po riječima jednog romskog lidera, nema mnogo Roma u ovoj oblasti koji govore romski: «Možda oko 10 odsto REA populacije govori romski jezik. Sve Aškalije i Egipćani govore albanski, dok svi Romi govore romski.»³²² Međutim, još jedan romski lider misli da 70 odsto romske djece govori romski, dok je djeci koja su izbjegla sa Kosova albanski maternji jezik.³²³ Treći romski lider potvrdio je, pak, da je maternji jezik Egipćanima albanski. U kampovima većina stanovnika govori albanski i romski (70 odsto te populacije govori romski, dok 65-70 odsto govori albanski).³²⁴

Infrastruktura, kao što su putevi, priključenje na kanalizacionu mrežu, plin, struju i uslovi prevoza, najgora je u dva kampa. Jedan romski lider je objasnio: «Put ka Njemačkoj kući je dobar, ali je opasan zato što svako vozi jako brzo, a put nije osvijetljen. Što se tiče kampova, nisam zadovoljan. Veoma često se kanalizacija začepi, a onda nastaje pravi haos! Pošto žene obično u blizini peru robu, moguće je da će se stanovništvo zaraziti. Problem je i neredovan odvoz smeća, zbog čega dolazi do značajnog gomilanja smeća. Put ka Kampu 1 i Kampu 2 takođe je u veoma lošem stanju. Naselja su neosvijetljena. Problem je utoliko veći što se specijalna odjeljenja škole «Božidar Vuković Podgoričanin» nalaze u Kampu 2.»³²⁵

Razdaljina između romskih zajednica i javnih ustanova kao što su škole, bolnice i domovi zdravlja prilično je velika, «ali to nije od ključnog značaja za Rome», kazao je jedan romski lider, Darko Sejdović. Međutim, jedan drugi romski lider kazao je da je od Kampova 1 i 2 škola udaljena tri do četiri kilometra, i da po njenom mišljenju «mora postojati neka vrsta prevoza za djecu iz ovih romskih naselja.» Od romskih zajednica u ovom gradu škola je udaljena sedam do osam kilometara.³²⁶

Po riječima predstavnika Roma, glavno zanimanje zaposlenih Roma je rad u Gradskoj čistoći. Glavni izvor prihoda za Rome koji nemaju redovna primanja predstavlja prikupljanje sekundarnog materijala, prosjačenje na ulicama, kao i recikliranje. Neki Romi imaju sezonske ili honorarne poslove, kao što su rad na poljima. Procjene o prosječnom budžetu romske porodice kreće se od 100 eura ili manje u slučaju porodica primaoca socijalne pomoći, do 400 eura ili više.³²⁷

³²¹ Intervju sa Behijom Ramovićem, Podgorica, avgust, 2006.

³²² Intervju sa Darkom Sejdovićem, Podgorica, avgust, 2006.

³²³ Intervju sa Behijom Ramovićem, Podgorica, avgust, 2006.

³²⁴ Intervju sa Hađi Kabasijem, Podgorica, avgust, 2006.

³²⁵ Intervju sa Hađi Kabasijem, Podgorica, avgust, 2006.

³²⁶ Intervju sa Behijom Ramovićem, Podgorica, avgust, 2006.

³²⁷ Intervju sa Behijom Ramovićem, Hađi Kabasi i Darkom Sejdovićem, Podgorica, avgust, 2006.

Iako su se predstavnici Roma složili da u Podgorici žive i bogate i siromašne romske porodice, mišljenja o broju ovih grupa različita su. Po riječima jednog romskog lidera, «Izuzetno siromašni Romi su uglavnom stanovnici Kampova 1 i 2, Romi izbjeglice. Većina domicilnih Roma živi pristojno, a neki među njima (nekih 70 porodica) čak imaju kuće na dva ili tri sprata. Članovi njihovih porodica žive u inostranstvu (u Italiji ili Njemačkoj). Domicilni Romi ne poštuju Rome izbjeglice. Obično, domicilni Romi druge Rome nazivaju imenima kao «smeće» ili «prljavi». Ostali domicilni Romi žive dovoljno dobro, a oni koji zaista nemaju ništa, bar dobijaju mjesečnu socijalnu pomoć.»³²⁸ Međutim, jedan drugi predstavnik je rekao da «Od deset romskih porodica, tri žive izuzetno siromašno, dok je od preostalog broja polovina bogatih, a druga polovina živi sasvim dobro.»³²⁹

Nema prijavljenih slučajeva tenzije između romskih i neromskih zajednica. Srijeću se na javnim mjestima kao što su ulice, lokalni prevoz, bolnice, itd. Neromsko stanovništvo obično dolazi na romske slave, zato što su one interesantne. Ponekad neromski stanovnici pozivaju Rome na njihove slave, ali ne tako često. Jedini problemi konstatovani su između nekih domicilnih Roma i Roma izbjeglica, i to tako što su domicilni Romi bili neprijateljski raspoloženi prema Romima izbjeglicama.³³⁰

A.2.3.3 Obrazovanje

Mreža školskih i drugih obrazovnih institucija

Većina visokoškolskih institucija u Crnoj Gori nalazi se u Podgorici. U ovom gradu nalazi se sjedište Univerziteta Crne Gore, tu je i Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, kao i kulturna ustanova DANU. Posljednjih godina, pojavio se izvjestan broj privatnih visokoškolskih ustanova, te su se tako povećale mogućnosti za obrazovanje u Podgorici. Opština Podgorica ima 34 osnovne škole i 10 srednjih škola, uključujući jednu gimnaziju. Narodna biblioteka «Radosav Ljumović» smatra se najvećom bibliotekom u Crnoj Gori.³³¹

Ne postoji sistematska evidencija romske djece koja se upisuju u škole u Podgorici; lokalni romski lideri nisu mogli da potvrde čak ni to da li je broj u porastu ili u padu.³³²

Procjene broja romske djece koja se nikada nisu upisala u školu razlikuju se od jednog do drugog romskog lidera koji je intervjuisan zato što su njihove pretpostavke bazirane na onome što znaju o sopstvenim romskim naseljima. Stoga, po riječima jednog romskog lidera, do 55 odsto romske djece nikada se nije upisalo u školu, dok je posebno

³²⁸ Intervju sa Hađi Kabasijem, Podgorica, avgust, 2006.

³²⁹ Intervju sa Darkom Sejdovićem, Podgorica, avgust, 2006.

³³⁰ Intervju sa Hađi Kabasijem i Behijom Ramović, Podgorica, 2006.

³³¹ Zvanični websajt na <http://www.podgorica.cg.yu> (pristup ostvaren 17. jula 2007).

³³² Intervju sa Hađi Kabasi, Behijom Ramović i Darkom Sejdovićem, Podgorica, avgust, 2006.

velika vjerovatnoća da će djevojčice ostati van škole.³³³ Jedan drugi predstavnik kazao je da 20 odsto romske djece nikada nije bilo upisano u školu, dok je treći kazao da se sva romska djeca upišu, ali da nakon par mjeseci oko 20-30 odsto odustane od daljeg školovanja.³³⁴

Procjene se razlikuju u i pogledu broja romske djece koja pohađaju «neformalne» vrtiće koje vode NVO i koje država ne računa kao formalno obrazovanje. Po riječima romskog lidera Darka Sejdovića, oko 30 odsto romske djece upisuje se u «neformalne» vrtiće. Po riječima intervjuisane romske liderke Behije Ramović, u vrtiću u kom ona radi ima 30 romske djece. Ona misli da je 5 odsto romske djece upisano u «neformalne» vrtiće. I konačno, intevjuisani romski lider Hađi Kabasi dao je sljedeći podatak: «Vrtić u Kampu 2 (upisano 74 djece) vodi Crveni krst, dok je u Kampu 1 upisano 100 romske djece. Vjerujem da ima oko 300 romske djece (uzrasta od 3-6 godina) u oba kampa koja nisu upisana u ovaj neformalni vrtić.»³³⁵

Škola «Božidar Vuković Podgoričanin» je redovna škola koja ima jedno područno odjeljenje za Rome, koje se nalazi u romskom naselju Kamp 2. Romski djeca iz Kampa 1 i Kampa 2, Njemačke kuće i privatnog smještaja upisuju se u ovu školu; ovaj područni ogranak škole ima devet razreda u koje se upisuju RAE djeca izbjeglice (od 1-4 razreda). U budućnosti će imati i četvrti razred zbog lošeg stanja na putevima i zabrinutosti da bi djeci prilagođavanje na redovnu školu moglo predstavljati teškoću. Trenutno, pošto djeca RAE populacije završe treći razred u područnom odjeljenju škole u Kampu 2, mogu da nastave svoje obrazovanje u redovnim školama, prema riječima školskog inspektora.³³⁶

Direktor škole dao je sljedeće podatke o upisu djece u tu školu:

Tabela A12. Upis djece u školu «Božidar Vuković Podgoričanin», Podgorica

	Predškolsko obrazovanje	Osnovno obrazovanje
(%) - Dječaci	55	50
(%) - Djevojčice	45	50
(%) - romski dječaci	55	65
(%) - romske djevojčice	45	35

Izvor: Intervju sa Zoranom Kalezićem, direktorom škole «B.V. Podgoričanin», Podgorica, avgust, 2006.

³³³ Intervju sa Darkom Sejdovićem, Podgorica, avgust, 2006.

³³⁴ Intervju sa Hađi Kabasijem, Podgorica, 2006.

³³⁵ Intervju sa Hađi Kabasijem, Podgorica, 2006.

³³⁶ Intervju sa Nerminom Hajderpašićem, školskim inspektorom, Podgorica, avgust, 2006.

Uspjeh u školi

Po riječima direktora škole, «Sva romska djeca koja žele da se upišu u prvi razred bivaju primljena; 70-80 odsto romskih učenika završi četvrti razred, dok 10-20 odsto upisanih romskih učenika završi osmi razred.»³³⁷ Nekih 10-20 romskih učenika ponavljaju razred svake godine.³³⁸

Po riječima školskog pedagoga, znanje jezika je među romskom djecom veoma loše prilikom upisivanja u školu;³³⁹ međutim, do četvrtog razreda romski učenici tečno čitaju i pišu, pomenuo je direktor.³⁴⁰

Odnosi između škole i zajednice

Romski roditelji su uključeni preko Savjeta roditelja i pozivaju se na roditeljske sastanke koji se organizuju u školi. Po riječima jednog nastavnika, iako se romski roditelji pozivaju na roditeljske sastanke, mali je broj onih koji zaista i prisustvuju.³⁴¹ Iskustvo jedne nastavnice, međutim, govori da romski roditelji prisustvuju svakom sastanku.³⁴² Roditelj, čije je troje djece upisano u područno odjeljenje u Kampu 2, kazao je da je pozivan u školu svake nedjelje, kao i da je obavještavan o rezultatima djece svake nedjelje.³⁴³

Pojavni oblici segregacije

Po riječima jednog romskog lidera, 260 romske djece upisuje se u odvojenu romsku školu (prvi, drugi i treći razred), dok je 170 romske djece odvojeno u romskom obdaništu.³⁴⁴ Po ovim procjenama proizilazi da se više od polovine romskih izbjeglica do šestog razreda upisuje u odvojenu romsku školu.

Konstatovane su izvjesne nepravilnosti prilikom upisa u specijalne škole, gdje su se djeca upisivala u specijalne škole samo zato što ne znaju crnogorski jezik,³⁴⁵ ili, kao što je pomenuo jedan romski lider, «Jedan romski dječak poslat je u specijalnu školu samo zato što je nosio naočari.»³⁴⁶ Dodala je da se oko 10 odsto romske djece upisuje u specijalne škole, što je nerealno.³⁴⁷

Po riječima direktora, neki neromski učenici prebacili su se u drugu školu iz škole

³³⁷ Intervju sa Zoranom Kalezićem, direktorom škole "B.V. Podgoričanin", Podgorica, avgust, 2006.

³³⁸ Intervju sa Zoranom Kalezićem, Podgorica, avgust, 2006.

³³⁹ Intervju sa Dževadom Đurkovićem, pedagogom u školi "B.V. Podgoričanin", Podgorica, avgust, 2006.

³⁴⁰ Intervju sa Zoranom Kalezićem, Podgorica, avgust, 2006.

³⁴¹ Intervju sa Jasminkom Krgović, nastavnicom u školi "B.V. Podgoričanin", Podgorica, avgust, 2006.

³⁴² Intervju sa Tamarom Nedović, Podgorica, avgust, 2006.

³⁴³ Intervju sa Muharemom Bajazitajem, Podgorica, avgust, 2006.

³⁴⁴ Intervju sa Hađi Kabasijem, Podgorica, 2006.

³⁴⁵ Intervju sa Darkom Sejdovićem, Podgorica, avgust, 2006.

³⁴⁶ Intervju sa Behijom Ramović, Podgorica, avgust, 2006.

³⁴⁷ Intervju sa Behijom Ramović, Podgorica, avgust, 2006.

«B.V.Podgoričanin» zbog velikog broja romskih učenika u toj školi.³⁴⁸ Pedagog ove škole, G. Dževad Đurković, kazao je da ima prebacivanja romskih učenika iz dopunskih odjeljenja u redovna, ali jedino prije nego što nastava počne. Nakon toga, nema više prelazaka, objasnio je g-din Đurković.

Direktor škole je konstatovao da bi za romske učenike koji su izbjeglice bilo mnogo bolje da ostanu u zasebnim razredima gdje se pristup može prilagoditi njihovim potrebama, pošto je njihovo znanje jezika veoma loše. Po riječima jedne intervjuisane majke, Romkinje, nastavnici u školi ne prave nikakve razlike među djecom.³⁴⁹

Romski saradnici u nastavi / školski medijatori

U školi «B.V.Podgoričanin» rade dva romska asistenta u nastavi, ali nisu zaposleni za stalno. Njih plaća Ministarstvo prosvjete i nauke. Dva romska saradnika zadužena su za prevođenje, odnose između škole i romskih roditelja i druge probleme u komunikaciji. Bio je slučaj kada je nakon insistiranja romskih asistenata u nastavi, romski učenik koji je odustao od školovanja ponovo upisan u školu.³⁵⁰

Nastavni materijali i politika nastavnih programa

Tokom 2005/2006. godine, škola je dobila besplatne knjige za romsku populaciju, a sljedeće godine neke knjige koje su vraćene koristili su učenici drugog razreda. Nažalost, po riječima direktora, nema dovoljno udžbenika za sve romske učenike.³⁵¹

Romski učenici nemaju pristup udžbenicima o romskoj istoriji i kulturi, zato što takvih knjiga nema u školi. Ne postoji dvojezični nastavni program.

Obuka i podrška nastavnicima

Obrazovni seminar za nastavnike «Korak po korak» u ovoj školi je organizovan od strane druge organizacije.³⁵² Školski pedagog je kazao da je bio na seminaru o integrisanju romske populacije, ali da nikada nije bio na obuci iz dvojezične nastave.³⁵³ Pedagog je rekao da su seminari o dvojezičnoj nastavi neophodni zato što romska populacija pokušava da se integriše sa neromskom populacijom.³⁵⁴

Po riječima direktora škole, samo jedan nastavnik govori romski jezik; dok su neki zaposleni u školi odbijali da pokušaju da «nauče novi jezik», drugi su istakli da bi bili spremni da uče romski.³⁵⁵

³⁴⁸ Intervju sa Zoranom Kalezićem, Podgorica, avgust, 2006.

³⁴⁹ Intervju sa g-đom Bajazitaj, roditeljem, Podgorica, avgust, 2006.

³⁵⁰ Intervju sa Zoranom Kalezićem, Podgorica, avgust, 2006.

³⁵¹ Intervju sa Zoranom Kalezićem, Podgorica, avgust, 2006.

³⁵² Intervju sa Zoranom Kalezićem, avgust, 2006.

³⁵³ Intervju sa Dževadom Đurkovićem, Podgorica, avgust, 2006.

³⁵⁴ Intervju sa Dževadom Đurkovićem, Podgorica, avgust, 2006.

³⁵⁵ Intervjui sa Dževadom Đurkovićem, Zoranom Kalezićem i nastavnicom Tamarom Nedović, Podgorica, avgust, 2006.

ANEKS 3. SPISAK CITIRANIH ZAKONA

Svi izvori su iz *Službenog lista Republike Crne Gore*.

Ustav

Ustav Republike Crne Gore, *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 48/92, 13. oktobar 1992.

Zakoni

2006.

Zakon o manjinskim pravima i slobodama, *Službeni list br. 31/06*, 12. maj 2006.

2005.

Zakon o izmjenama i dopunama Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju, *Službeni list br. 31/05*, 18. maj 2005.

2002.

Zakon o obrazovanju odraslih, *Službeni list br. 64/02*, 28. novembar 2002. dostupno na engleskom jeziku na vebsajtu Ministarstva prosvjete i nauke na: <http://www.vlada.cg.yu/eng/minprosv/vijesti.php?akcija=rubrika&rubrika=34> (21. novembar 2006.)

Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, *Službeni list br. 64/02*, 28. novembar 2002, dostupno na engleskom jeziku na vebsajtu Ministarstva prosvjete i nauke na: <http://www.vlada.cg.yu/eng/minprosv/vijesti.php?akcija=rubrika&rubrika=34> (pristup ostvaren 21. novembra 2006.)

Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, *Službeni list br. 64/02*, 28. novembar 2002. dostupno na engleskom jeziku na vebsajtu Ministarstva prosvjete i nauke na: <http://www.vlada.cg.yu/eng/minprosv/vijesti.php?akcija=rubrika&rubrika=34> (pristup ostvaren 21. novembra 2006.)

Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, *Službeni list br. 64/02*, 28. novembar 2002. dostupno na engleskom jeziku na vebsajtu Ministarstva prosvjete i nauke na: <http://www.vlada.cg.yu/eng/minprosv/vijesti.php?akcija=rubrika&rubrika=34> (pristup ostvaren 21. novembra 2006.)

Zakon o srednjim školama, *Službeni list br. 64/02*, 28. novembar 2002. dostupno na engleskom jeziku na vebsajtu Ministarstva prosvjete i nauke na: <http://www.vlada.cg.yu/eng/minprosv/vijesti.php?akcija=rubrika&rubrika=34> (pristup ostvaren 21. novembra 2006.)

Zakon o stručnom obrazovanju, *Službeni list br. 64/02*, 28. novembar, 2002.
dostupno na engleskom jeziku na veb sajtu Ministarstva prosvjete i nauke na:
<http://www.vlada.cg.yu/eng/minprosv/vijesti.php?akcija=rubrika&rubrika=34> (pristup
ostvaren 21. novembra 2006.)

ANEKS 4. BIBLIOGRAFIJA

Dokumenta kojima se definiše politika:

2006.

Vlada Republike Crne Gore, *Nacionalni plan akcije za mlade*, 12. oktobar 2006.

2005.

Vlada Republike Crne Gore, *Agenda ekonomskih reformi u Crnoj Gori 2002 – 2007*, Podgorica, april 2005. na engleskom dostupno na: <http://www.gom.cg.yu/files/1126172740.pdf>, (pristup ostvaren 21. novembra 2006),

Vlada Republike Crne Gore, *Strategija smanjenja siromaštva – prvi izvještaj 2003- 2004*, Podgorica, jul, 2005.

Ministarstvo prosvjete i nauke, *Strateški plan reforme obrazovanja 2005-2009*, Podgorica, 2005.

Vlada Republike Crne Gore, Zavod za školstvo, *Strateški plan Zavoda za školstvo 2005-2007*, Podgorica, FOSI, 2005, na engleskom dostupno na: http://www.osim.cg.yu/fosi_rom_en/download/strategic_plan.pdf (pristup ostvaren 21. novembra 2006.)

Vlada Republike Crne Gore, Zavod za školstvo, *Vodič kroz Zavod za školstvo*, Podgorica 2005.

Vlada Republike Crne Gore, *Strategija za rješavanje pitanja izbjeglica i interno raseljenih lica u Crnoj Gori*, april 2005, na engleskom dostupno na: [http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/\(httpDocuments\)/7062D4D20F0601C3802570B70059FAA0/\\$file/Strategy.pdf](http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/(httpDocuments)/7062D4D20F0601C3802570B70059FAA0/$file/Strategy.pdf) (pristup ostvaren 21. novembra 2006)

Vlada Republike Crne Gore, *Nacionalni akcioni plan za Dekadu inkluzije Roma 2005-2015 u Republici Crnoj Gori*, Podgorica, januar 2005. na engleskom dostupno na: <http://www.romadecade.org/Action%20Plans/Montenegro%20AP%20engleski.pdf> (pristup ostvaren 21. novembra 2006)

2004.

Vlada Republike Crne Gore, *Nacionalni plan akcije za djecu*, mart 2004, na engleskom dostupno na: http://www.unicef.org/scg/NPA_MN1.pdf (1. dio) i http://www.unicef.org/scg/NPA_MN2.pdf (2. dio) (pristup ostvaren 21. novembra)

Vlada Republike Crne Gore, *Rješenje o mreži javnih obrazovnih ustanova*, 22. januar 2004.

Ministarstvo prosvjete i nauke, *MEIS (Montenegrin Educational Information System) -*

Glavni projekat informacionog sistema obrazovanja u Crnoj Gori, Podgorica, 2004.

2003.

Vlada Republike Crne Gore, *Strategija smanjenja siromaštva*, 16. novembar 2003, na engleskom dostupno na: http://www.seerecon.org/serbiamontenegro/documents/progress_report_montenegro/prsp_montenegro.pdf (pristup ostvaren 21. novembra 2006)

Zavod za statistiku Republike Crne Gore (MONSTAT). *Knjige rezultata Popisa 2003. god.*, Podgorica 2003., dostupno na: <http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm>

Vlada Republike Crne Gore, *Položaj Roma u Crnoj Gori* (6. maj 2003), dokument pripreman za konferenciju “Roma in an expanding Europe – challenges for the future” održanoj u Budimpešti, 30. juna – 1. jula 2003.

Ministarstvo prosvjete i nauke, *Sporazum o saradnji između Ministarstva prosvjete i nauke Vlade Republike Crne Gore, Fondacije Institut za otvoreno društvo – Predstavništvo u Crnoj Gori (FOSI ROM) i Dječjeg fonda Ujedinjenih Nacija (UNICEF)*, potpisan u februaru 2003, na engleskom dostupno na: http://www.osim.cg.yu/fosi_rom_en/download/roma_memorandum.rtf (pristup ostvaren 21. novembra)

Ministarstvo prosvjete i nauke, *Strateški plan reforme obrazovanja za period 2003-2004*, Podgorica 2003, na engleskom dostupno na: http://www.seerecon.org/serbiamontenegro/documents/progress_report_montenegro/strategic_plan_education_montenegro.pdf (pristup ostvaren 21. novembra 2006)

Ministarstvo prosvjete i nauke, *Školska infrastruktura i neophodne investicije*, Podgorica 2003, na engleskom dostupno na: <http://www.gom.cg.yu/files/1059655558.doc>

Ministarstvo prosvjete i nauke – Savjet Crne Gore za nastavni program, *Smjernice za reviziju nastavnih programa*, Podgorica 2003.

2002.

Ministarstvo prosvjete i nauke – Savjet Crne Gore za nastavni program, *Ispitivanje nastavnih programa u Crnoj Gori – istraživački podaci*, Podgorica 2002.

2001.

Ministarstvo prosvjete i nauke, *Knjiga promjena obrazovnog sistema Republike Crne Gore*, Podgorica, 2001, na engleskom (kratka verzija) dostupno na: <http://www.gom.cg.yu/files/1065602807.pdf> (pristup ostvaren 21. novembra 2006).

Ostala dokumenta:

Milka Oljača, Milja Vujacic, Borko Vujcic, *Evaluacioni izvještaj o projektu Romska obrazovna inicijativa u Crnoj Gori*, Podgorica 2005, str. 14, na engleskom dostupno na: <http://www.osi.hu/esp/rei/Documents/Montenegro%20PCCG-Evaluacioni%20izvestaj%20rei%20crna%20gora-eng%20Final.pdf> (pristup ostvaren 10. januara 2007),

- REF, *Analiza potreba za Fond za obrazovanje Roma, Polazni dokument*, Podgorica, REF (Fond za obrazovanje Roma), jul 2004, na engleskom dostupno na: <http://siteresources.worldbank.org/INTROMA/Resources/NAReportFinalMontenegro.pdf> (pristup ostvaren 21. novembra 2006)
- UNDP, *Istraživanje o domaćinstvima Roma, Aškelja i Egipćana, izbjeglica i raseljenih lica*, Crna Gora 2003, na engleskom/crnogorskom dostupno na: http://www2.undp.org.yu/files/other/Household%20Survey%20ISSP_UNDP_eng.pdf (pristup ostvaren 21. novembra 2006),
- UNICEF, *Sveobuhvatna analiza osnovnog obrazovanja u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, decembar 2001, dostupno na: http://www.unicef.org/serbia/ComprehensiveAnalysis_2.pdf (pristup ostvaren 21. novembra 2006), str. 37.
- UNICEF, *Osnovno obrazovanje u Saveznoj Republici Jugoslaviji / Analiza i preporuke*, jun 2001, dostupno na: http://www.unicef.org/serbia/Primary_Education_in_FRY_Analysis_and_Recommendations.pdf
- NGO “SOS za žene i djecu žrtve nasilja – Nikšić”, *Istraživanje o uključenosti romske djece u obrazovni sistem*, Nikšić, 2006, dostupno na http://www.sosnk.org/site_files/djeca.pdf (pristup ostvaren 12. novembra 2007)
- NVO “Fondacija za stipendiranje Roma”, *Informacija o ispjehu romskih učenika u srednjim školama na kraju školske 2006/2007. god.*, dostupno na: [http://www.fsr.cg.yu/FSR%20Informacija_o_uspjehu_ucenika_srednjih_skola_\(Sep.2007\).pdf](http://www.fsr.cg.yu/FSR%20Informacija_o_uspjehu_ucenika_srednjih_skola_(Sep.2007).pdf).
- UNICEF, *Evaluaciona analiza aktivnog učenja u Srbiji i Crnoj Gori 1994-2004*, 2004, dostupno na: http://www.unicef.org/evaldatabase/files/Serbia_Montenegro_2004_002_Active_Learning_Project.pdf
- NGO “SOS za žene i djecu žrtve nasilja – Nikšić”, *Roma Centar 2000-2005*, Nikšić 2005, dostupno na: http://www.sosnk.org/site_files/Roma_centar_2000.-%202005
- Zavod za zapošljavanje, *Istraživanje u vezi ličnih dokumenata, obrazovanja i interesovanja Roma u vezi sa zapošljavanjem*, Podgorica, oktobar 2006. god.
- UNDP, *Vulnerable Groups in Central and South East Europe*, (pristup ostvaren 10. januara 2008)
- Zaključci sa konferencije “Dekada inkluzije Roma u Crnoj Gori – pogled u budućnost”, održana u Podgorici, jul 2006, pod pokroviteljstvom UNICEF-a i Fondacije Institut za otvoreno društvo, Predstavništvo u Crnoj Gori. Dostupno na engleskom na: http://213.149.103.11/download/nat_conf_roma2006.pdf
- Zaključci Okruglog stola o implementaciji Dekade inkluzije Roma (2005 – 2015), održanog u Podgorici, 23. maj, 2007, dostupno na: http://213.149.103.11/download/roma_decade2_conclusions.pdf

Nitza Escalera (Nastavnički fakultet, Univerzitet Kolumbija - Teachers College, Columbia University), Brandon Hall (Nastavnički fakultet, Univerzitet Kolumbija - Teachers College, Columbia University), Maja Kovačević, Fondacija Institut za otvoreno društvo, Predstavništvo u Crnoj Gori, Dženana Trbić, Fond za otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, *Strukturalna analiza obrazovnog sektora: Bosna/Hercegovina i Crna Gora*

